

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТІ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ
ЖУМАБЕКА
АХМЕTOBИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТАШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№3 (6) 2025

Шымкент
2025

УДК 001
ББК 72
Т29

Бас редактор – Главный редактор

Байболов К.С. – Ректор

Рысбекова Ж.К. – Вице-ректор

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік- мәдени даму жөніндегі проректор

Оралбекова А.К. – Ғылым және инновация департаментінің директоры

Парманкулова П.Ж. – Жобаларды коммерцияландыру және сүйемелдеу бөлімінің басшысы

Абенова Л.У. – Ғалым хатшы

Ботабаева Ж.Н. – Әлем тілдері институты факультетінің деканы

Мырзабек Л.Ә. – Мәдениет және спорт факультетінің деканы

Мейірбеков М.Б. – Педагогикалық және гуманитарлық білім беру факультетінің деканы

Душабаев Д.Ш. – IT және жаратылыстану факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Құқық және экономика факультетінің деканы

Исмайлова М.Е. – Coworking-ғылыми орталығының директоры

Жауапты хатшы және техникалық редакция: **Сыдықбай М.Д.**

*Журнал 2023 жылдың наурыз айынан бастап Шымкент қаласындағы
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев АҚ университетінде жарық көрді.*

ISBN 978-601-08-5173-3

Журналға Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетіне есепке қою туралы **09.11.2023 ж. №KZ26VPY00081526** куәлігі берілген.

Меншік иесі: Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университеті АҚ

2024 жылдың сәуір айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

Шымкент қаласы, Қонаев к-сі, №21

e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

<i>Ботабаева Ж.Н., Жумабаева Г.Р.</i>	5-10
Принцип целостности при филологическом анализе художественного текста в вузе и школе	
<i>Алмуратова Ә. А., Кемел А.Т., Акбанова А.Н.</i>	10-15
Комплексный анализ причин и последствий распространения речевых ошибок в современной медиасреде	
<i>Жумагулова Ж. Ж., Асильбекова Б.Дж., Умбетжанова У.Т.</i>	15-18
Влияние цифровой среды на развитие современного русского языка	
<i>Iztileuova A.Zh., Aitzhanova S.E.</i>	18-21
Methods of teaching english: traditions and innovations	
<i>Молдабек Б.Қ., Молдабек Қ., Кенжебекова Р.И.</i>	21-26
Бастауыш мектептегі цифрлық технология, геймификация: мәні, ерекшеліктері және қолдану мүмкіндіктері	
<i>Бердалиева Т.Д.</i>	26-37
Развитие логического мышления и активизации мыслительной деятельности учащихся на уроках физики	
<i>Yeszhanova G.D., Mirzagalikova S.T.</i>	37-41
Organization of extracurricular activities in english language to form the motivation of students	
<i>B.T.Smatulla., E.B.Izkhanova., S.B. Musabekova</i>	41-46
Efficiency of deep learning algorithms in computer vision and natural language processing	
<i>Tumashbayev S.T., Yesmagambetov B.S., Bazyrbekova N.N.</i>	46-51
Revolutionizing the metal tile manufacturing process	
<i>Рүстемова Г.Р.</i>	51-55
Қазақстан Республикасындағы денсаулық сақтауды және құқықтық тәуекелдері	
<i>Джалилов И.С., Айткулова Р.Э., Джалилов К.А.</i>	55-62
Штаммы грибов рода trichoderma как основа для получение биопрепаратов растений	
<i>Исмайлова М.Е., Исмайлова А.Е., Бердібек А.М.</i>	62-72
Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін білім беру ортасындағы психологиялық қауіпсіздік	
<i>Туманова Г.А.</i>	73-78
Жанр синсу в прошлом и настоящем	
<i>Mildokhojayeva G.</i>	78-82
Culture and ethics of sports	
<i>Маханбетова А.Қ.</i>	82-87
Жасанды интеллект – болашақ спорт мамандарын даярлаудың инновациялық құралы	
<i>Муталиев Б.Т.</i>	87-91
Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудағы әдістердің ерекшеліктері	
<i>Нуржан Н.Н.</i>	92-97
Волейбол арқылы қозғалыс дағдыларын жетілдіру және денсаулықты нығайту жолдары	
<i>Сапарбеков Н.С., Әжібеков Т.Ж.</i>	97-101
Аптасына үш рет өткізілетін дене шынықтыру сабақтарының оқушылардың қозғалыс белсенділігін арттырудағы тиімділігі	
<i>Молдабеков Е.О., Райымбердиев М.К., Алтынбекова Б.С.</i>	102-105

Денсаулықты жақсартудың және оның ағзаға әсерін бақылаудың заманауи жүйесі <i>Ayhan Korkmaz., Arysbaeva E.P.</i>	105-110
Polymodal yaklaşimin ikinci dil olarak türkçe öğretiminde uygulanması: tashenev üniversitesi örneği ve türkiye–kazakistan eğitim işbirliği <i>Tursunova T.Zh., Issa K.N.</i>	110-114
Essence of the development of students' communicative skills in foreign language learning <i>Асилбекова Б.Ж., Абдураимова Н.Ш., Тулешова К.Т.</i>	115-126
Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру арқылы білім алушылардың практикалық дағдысын дамытудың әдістемесі <i>Курманбай У.К., Муминова Ш.С., Мауленкулова М.Д.</i>	126-133
Түйе төлдерінің енесінен ажыратылғаннан кейінгі кездегі сыртқы тұлғасы мен дене бітімі <i>Курманбай У.К., Нарымбаева З.К., Мауленкулова М.Д.</i>	134-140
PATRINIA INTERMEDIA (HORN) ROEN.ET SCHULT. Особенности морфологического строения вегетативных органов в онтогенезе растения средний патриний <i>Абенова Л.У., Қалназар П.</i>	140-144
Қазақ әдебиетіндегі әйел образы <i>Қалыбеков Б.Е., Арынбаева Р.А., Нұсқабай М.К.</i>	145-147
Ж.А.Тәшеневтің көркем әдебиеттегі бейнесі <i>Абенова Л.У., Тұрлабек Н.</i>	147-151
Сәбит Мұқанов шығармашылығы сыншы-ғалым Құлбек Ергөбек зерттеуінде <i>Дүйсенбек С.Ж., Шерімбаева Ж.Д., Исмайлова М.А.</i>	152-156
Ұлттық бірегейлік пен жаһандық мәдени үдерістердің тоғысуы <i>Райымбердиев М.Қ., Молдабеков Е. О.</i>	156-160
Спорттың теориясы мен әдістемесі	

ПРИНЦИП ЦЕЛОСТНОСТИ ПРИ ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ВУЗЕ И ШКОЛЕ

Ботабаева Жанна Нуралиевна., кандидат филологических наук, старший преподаватель, декан факультета «ИТ и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г. Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Жумабаева Гульмира Рахматуллаевна., старший преподаватель,
Университет имени Ж.А.Ташенева,
Казахстан, г.Шымкент
e-mail: gulmira.sagintai@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические, методические и практические аспекты филологического анализа художественного текста в школьной и вузовской образовательной среде. Раскрывается роль анализа в развитии языковой личности, формировании читательской компетенции и эстетического восприятия. Особое внимание уделено сопоставлению методов, используемых в вузах и школах, а также практическим примерам анализа на основе произведений русской классической литературы. В работе обозначены цели, задачи и принципы филологического анализа, показана его связь с гуманистическим и культурологическим воспитанием. Научные выводы подтверждаются обращением к трудам ведущих филологов XX–XXI веков — В. В. Виноградова, М. М. Бахтина, Ю. М. Лотмана, Д. С. Лихачёва и других.

Ключевые слова: филологический анализ, художественный текст, интерпретация, восприятие, вуз, школа, методика преподавания, язык, образ, композиция, символика, контекст, лингвистика, культура чтения, поэтика, анализ содержания, диалог культур, эмоциональное восприятие, интертекстуальность, языковая личность, принципы анализа, художественная речь.

Введение

В современном гуманитарном образовании филологический анализ художественного текста занимает центральное место, так как именно он формирует способность воспринимать слово как эстетическую, культурную и духовную ценность.

Как писал академик Д. С. Лихачёв: «Чтение — это творчество, требующее не меньшего напряжения души, чем само писательство». Это высказывание отражает основную идею современной филологии — видеть в анализе не просто учебную операцию, а акт сотворчества читателя и автора.

Сегодня, когда культура становится всё более фрагментарной и визуальной, именно филологический анализ возвращает учащихся к медленному, вдумчивому чтению, помогает слышать текст и понимать его глубинные смыслы.

Актуальность темы заключается в необходимости формирования у школьников и студентов языковой личности, способной понимать художественное слово как феномен культуры.

Цель статьи — рассмотреть сущность и структуру филологического анализа художественного текста, определить различия вузовского и школьного подходов, обозначить принципы, задачи и методические пути реализации анализа в образовательной практике.

Задачи исследования:

1. Определить понятие и функции филологического анализа художественного текста.

2. Изучить особенности проведения анализа в вузе и в школе.
3. Раскрыть методологические принципы филологического анализа.
4. Показать значение анализа в развитии личности, культуры речи и мышления.
5. Представить примеры интерпретации текстов русской классической литературы.
6. Обосновать педагогическую и воспитательную ценность филологического анализа.

Принципы филологического анализа:

1. Принцип целостности — текст рассматривается как художественное и смысловое единство, где форма и содержание неразделимы.
2. Принцип историзма — каждое произведение анализируется в контексте эпохи, языка, культурных традиций.
3. Принцип диалога культур (М. М. Бахтин) — восприятие текста как взаимодействия разных смыслов и голосов.
4. Принцип личностного участия — анализ не должен быть безэмоциональным, важно включение читателя в процесс осмысления.
5. Принцип междисциплинарности — соединение лингвистического, литературоведческого, культурологического подходов.
6. Принцип доказательности — каждая интерпретация должна быть подтверждена текстом, цитатой, контекстом.

Теоретические основы филологического анализа:

Филологический анализ, по определению В. В. Виноградова, — это «воспроизведение в сознании читателя художественного мира писателя через исследование языковых средств, образной системы и стиля».

М. М. Бахтин в труде «Эстетика словесного творчества» определяет текст как диалог культур, в котором каждый элемент речи отражает эпоху, мировоззрение и индивидуальность автора.

Ю. М. Лотман подчёркивал: «Художественный текст — это устройство, способное генерировать новые смыслы при каждом новом чтении».

Таким образом, филологический анализ предполагает работу не только с языковыми средствами, но и с образами, символами, подтекстом, то есть с целой системой художественных кодов.

Пример:

В стихотворении Пушкина «Я вас любил: любовь ещё, быть может...» каждое слово несёт двойной смысл — личный и общечеловеческий. Форма прошедшего времени (любил) передаёт завершенность чувства, но модальность (быть может) оставляет пространство надежды. Анализ показывает, как грамматическая категория становится носителем эмоции.

Филологический анализ в вузе:

В вузе филологический анализ выполняет научно-исследовательскую функцию.

Студенты рассматривают текст как объект анализа, где соединяются:

- структура произведения (сюжет, композиция, мотивы);
- поэтика языка (лексика, синтаксис, звукопись);
- философия текста (авторская идея, мировоззрение);
- контекст эпохи (историческая и культурная среда)

Например, в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина» важен внутренний монолог как форма выражения нравственного конфликта. Толстой использует длинные, сложные синтаксические конструкции, передающие колебания героини между долгом и чувством.

Виноградов отмечал, что Толстой «создал грамматику психологизма». Это значит, что язык здесь отражает душевные движения, а филологический анализ позволяет это выявить.

Также в вузе широко применяется интертекстуальный подход.

Например, при изучении поэмы Лермонтова «Мцыри» студенты находят отголоски библейских и романтических мотивов свободы и изгнания. Сравнение с образом Адама или Прометея помогает раскрыть философскую глубину произведения.

Такой анализ формирует исследовательскую культуру, развивает умение видеть в тексте многослойность смыслов и связи с мировой литературой.

Филологический анализ в школе:

В школе анализ выполняет педагогическую и воспитательную функцию.

Главная цель — научить ребёнка не только понимать текст, но чувствовать слово.

Учитель должен показать, что за словом стоит человеческое чувство, судьба, мысль.

Например, при изучении стихотворения А. А. Ахматовой «Мне голос был...» ученики могут обсуждать, как эпитеты «нежный, но тревожный» создают ощущение внутреннего противоречия между совестью и страхом.

Другой пример — рассказ А. П. Чехова «Толстый и тонкий».

Филологический анализ выявляет, что синтаксическая разница в речи героев (короткие уверенные фразы у Толстого, растянутые и услужливые — у Тонкого) отражает социальное неравенство.

Таким образом, в школе анализ должен:

- пробуждать эмоциональный отклик;
- развивать этические ориентиры;
- учить видеть красоту языка.

Как писал Лихачёв: «Через литературу человек учится быть человеком».

Доказательства и аргументы:

1. Бахтин М. М.: «В каждом слове живёт голос другого». Это подтверждает диалогическую природу текста.

2. Лотман Ю. М.: «Текст — это генератор смыслов». Следовательно, анализ помогает рождению новых интерпретаций.

3. Гуковский Г. А.: «Без анализа структуры невозможно понять смысл произведения».

4. Тимофеев Л. И.: «Анализ текста формирует вкус и мышление».

5. Практика педагогов показывает: учащиеся, осваивающие филологический анализ, успешнее выражают мысли, глубже воспринимают культуру и язык.

Практические рекомендации:

1. В вузе — использовать методы лингвистического, культурологического и интертекстуального анализа.

2. В школе — эмоционально включать детей, применять игровые и творческие формы.

3. В обоих случаях — соединять анализ с личной интерпретацией.

4. Использовать примеры из русской и мировой классики для воспитания культурной преемственности.

5. Включать элементы рефлексии: обсуждение, как текст воздействует на внутренний мир читателя.

Заключение

Филологический анализ художественного текста — это не просто методика преподавания, а особый вид духовной деятельности, соединяющий язык, мышление и культуру. Через осмысленное чтение человек не только познаёт авторский замысел, но и открывает самого себя, свои чувства, мировоззрение, нравственные ориентиры.

Современный этап развития образования показывает, что формальное изучение литературы перестаёт быть эффективным. Чтение ради пересказа и теста утрачивает смысл, если не сопровождается глубоким вживанием в текст, умением услышать внутренний голос автора. Именно филологический анализ позволяет вернуть чтению его первоначальную миссию — воспитывать душу, формировать личность, развивать культуру мышления.

В вузе анализ текста становится формой научного познания, где студент учится видеть художественное произведение как многоуровневую систему смыслов. Здесь анализ помогает формировать профессиональную компетентность будущего филолога:

способность мыслить критически, владеть научной терминологией, видеть эстетические закономерности и уметь аргументировать свои выводы

В школе же филологический анализ — это прежде всего воспитательный процесс. Учитель, раскрывая перед учениками мир художественного слова, помогает им осознать вечные категории добра, совести, любви, справедливости. Через понимание образов Толстого, Пушкина, Чехова школьник познаёт не только историю литературы, но и смысл человеческого существования, учится отличать подлинное от мнимого, видеть красоту в языке и в поступках.

Таким образом, филологический анализ объединяет в себе три важнейшие функции:

1. Познавательную — помогает понимать структуру текста, его идею и художественные особенности.
2. Эстетическую — формирует чувство прекрасного, учит видеть гармонию слова и образа.
3. Воспитательную — способствует развитию духовности, нравственного сознания и эмпатии.

Как справедливо писал академик Лихачёв, «воспитывать можно только тем, что трогает душу». Филологический анализ способен тронуть душу, если преподаватель делает его не механическим, а живым, эмоциональным, осмысленным. В этом заключается главная педагогическая миссия анализа: через художественное слово формировать человека, способного к состраданию, внутреннему размышлению и красоте мысли.

Кроме того, анализ текста в вузе и школе должен рассматриваться как непрерывная система: школьный этап формирует базовые умения и любовь к слову, а вузовский — развивает эти навыки до уровня научного мышления и профессиональной интерпретации. Такой преемственный путь превращает филологический анализ в универсальный инструмент формирования языковой личности.

В эпоху информационных технологий, когда чтение вытесняется визуальными формами коммуникации, именно филологический анализ возвращает человеку вкус к слову и смыслу, напоминает, что язык — это не просто средство общения, а хранитель национальной памяти и культуры.

Каждый текст — это целый мир, а задача педагога — научить видеть этот мир в каждом слове, интонации, образе. Как писал Ю. М. Лотман

«Текст — это модель мира, а культура — текст в тексте».

Следовательно, анализируя художественное произведение, мы не просто изучаем литературу — мы познаём культуру человечества и самих себя.

Филологический анализ объединяет прошлое и будущее, учителя и ученика, науку и искусство. Он формирует человека, для которого слово становится нравственным и эстетическим ориентиром, а чтение — формой внутреннего роста.

Список использованной литературы:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Наука, 1980.
3. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. — Л.: Просвещение, 1972.
4. Лихачёв Д. С. Письма о добром и прекрасном. — М.: Детская литература, 1985.
5. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. — М.: Просвещение, 1989.
6. Гуковский Г. А. Анализ литературного произведения. — Л.: Просвещение, 1971.
7. Тураева З. Я. Теория текста. — М.: Академия, 2002.
8. Ахматова А. А. Сочинения в двух томах. — М.: Художественная литература, 1986.
9. Пушкин А. С. Евгений Онегин. — М.: Эксмо, 2015.
10. Толстой Л. Н. Анна Каренина. — М.: АСТ, 2018.
11. Лермонтов М. Ю. Мцыри. — СПб.: Азбука, 2017.
12. Чехов А. П. Рассказы. — М.: Просвещение, 1980.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУДАҒЫ ТҮТАСТЫҚ ПРИНЦИПІ ЖОО МЕН МЕКТЕПТЕ

Ботабаева Жанна Нуралиевна., филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, "IT және шет тілдері" факультетінің деканы

"Ж. А. Ташенев атындағы Университет" АҚ, Шымкент қаласы

botabayeva_janna@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Жумабаева Гүлмира Рахматуллақызы., аға оқытушы,

Ж. А. Ташенев атындағы Университет,

Қазақстан, Шымкент қ.

e-mail: gulmira.sagintai@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада мектеп пен университеттің білім беру ортасындағы көркем мәтінді филологиялық талдаудың теориялық, әдістемелік және практикалық аспектілері қарастырылады. Тілдік тұлғаны дамытудағы, оқу құзыреттілігін және эстетикалық қабылдауды қалыптастырудағы талдаудың рөлі ашылады. Жоғары оқу орындары мен мектептерде қолданылатын әдістерді салыстыруға, сондай-ақ орыс классикалық әдебиетінің шығармаларына негізделген талдаудың практикалық мысалдарына ерекше назар аударылады. Жұмыста филологиялық талдаудың мақсаттары, міндеттері мен принциптері көрсетілген, оның гуманистік және мәдени тәрбиемен байланысы көрсетілген. Ғылыми тұжырымдар XX–XXI ғасырлардың жетекші филологтары — В.В. Виноградов, М. М. Бахтин, Ю. М. Лотман, Д. с. Лихачев және басқалардың еңбектеріне үндеуімен расталады.

Кілт сөздер: филологиялық талдау, көркем мәтін, интерпретация, қабылдау, университет, мектеп, оқыту әдістемесі, тіл, образ, композиция, символизм, контекст, лингвостилистика, оқу мәдениеті, поэтика, мазмұнды талдау, мәдениеттер диалогы, эмоционалды қабылдау, интертекстуалдылық, тілдік тұлға, талдау принциптері, көркем сөйлеу.

THE PRINCIPLE OF INTEGRITY IN THE PHILOLOGICAL ANALYSIS OF A LITERARY TEXT AT UNIVERSITY AND SCHOOL

Botabayeva Zhanna Nuralievna., PhD in Philology, Senior Lecturer, Dean of the Faculty of IT and Foreign Languages

JSC "Zh.A. Tashenev University", Shymkent

botabayeva_janna@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Zhumabayeva Gulmira Rakhmatullayevna., senior lecturer,

J.A.Tashenev University,

Shymkent, Kazakhstan,

e-mail: gulmira.sagintai@mail.ru

Abstract. The article examines the theoretical, methodological and practical aspects of the philological analysis of literary text in the school and university educational environment. The role of analysis in the development of linguistic personality, the formation of reading competence and aesthetic perception is revealed. Special attention is paid to comparing the methods used in universities and schools, as well as practical examples of analysis based on works of Russian classical literature. The paper outlines the goals, objectives and principles of philological analysis, and shows its connection with humanistic and cultural education. The scientific conclusions are

confirmed by referring to the works of the leading philologists of the XX–XXI centuries — V. V. Vinogradov, M. M. Bakhtin, Yu. M. Lotman, D. S. Likhachev and others.

Key words: philological analysis, literary text, interpretation, perception, university, school, teaching methods, language, image, composition, symbolism, context, linguistic stylistics, reading culture, poetics, content analysis, dialogue of cultures, emotional perception, intertextuality, linguistic personality, principles of analysis, artistic speech.

УДК 81'27

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН И ПОСЛЕДСТВИЙ РАСПРОСТРАНЕНИЯ РЕЧЕВЫХ ОШИБОК В СОВРЕМЕННОЙ МЕДИАСРЕДЕ

Алмуратова Әсем Алмасқызы, магистр, преподаватель
Кемел Аякөз Темірханқызы, магистр, преподаватель
Акбанова Аружан Нурмаханбетовна, преподаватель
«Институт мировых языков»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
e-mail: almuratova99.99@mail.ru,
ayagozkemel@gmail.com,
aruzhan.akbanova4@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена комплексному анализу причин распространения речевых ошибок в современной медиасреде, включая традиционные и новые медиа. Выявляются и классифицируются факторы, способствующие снижению уровня языковой культуры публичной речи: **лингвистические** (динамика нормы, сложность механизма речи), **профессионально-этические** (высокий темп производства контента, снижение роли корректуры, недостаточная квалификация кадров), **социальные и технологические** (влияние неформальной речи из социальных сетей, автоматизация, кликбейт). Особое внимание уделяется последствиям данного явления, таким как угроза коммуникативной неудаче, дискредитация СМИ и снижение общего уровня языковой грамотности населения. Предложены ключевые пути решения проблемы для сохранения высокого стандарта литературного языка в публичном пространстве

Ключевые слова: Речевые ошибки, медиасреда, языковая норма, культура речи, журналистика, новые медиа, корректура, лингвистические факторы

Введение

Средства массовой информации (СМИ), включая традиционные медиа (пресса, радио, телевидение) и новые медиа (интернет-издания, социальные сети, блоги), традиционно выступают в роли эталона языковой нормы и главного транслятора литературного языка. Однако в последние десятилетия исследователи и общественность фиксируют рост числа речевых ошибок на всех уровнях медиасреды. Это явление перестает быть случайным фактором и приобретает характер системной проблемы. Распространение речевых ошибок в медиа — это результат сложного взаимодействия лингвистических, профессионально-этических, социальных и технологических факторов, которые будут рассмотрены в данной статье.

I. Лингвистические и Психоллингвистические Факторы

Лингвистические причины лежат в самом механизме языка, его динамике и сложности овладения им.

1. Естественная динамика языковой нормы

Язык — это живая, постоянно меняющаяся система. **Литературная норма** (совокупность правил, регулирующих употребление языковых средств) не является статичной. Она находится в постоянном напряжении между **консервативной кодификацией** (закреплением в словарях и справочниках) и **актуальной речевой практикой** (тем, как язык реально используется). СМИ часто становятся полем битвы, где новые языковые явления, родившиеся в устной или неформальной среде, оспаривают старую норму.

2. Сложность механизма порождения речи

Согласно психолингвистическим исследованиям, речевая ошибка может возникать как сбой в процессе **порождения речи** (планирования и формулирования мысли), вызванный:

- **Нарушением автоматизма:** Незнание или неуверенное владение нормой требует дополнительного когнитивного усилия, что в условиях цейтнота приводит к ошибке.
- **Смещением парадигм:** Влияние аналогий (например, склонение по образцу другого слова или типа спряжения) или **интерференция** (влияние родного или иностранного языка).
- **Осознанное или неосознанное стремление к экспрессии:** Нарушение нормы может использоваться как стилистический прием, но часто переходит в категорию ошибки, когда снижает смысловую нагрузку или искажает ее.

3. Типология наиболее распространенных ошибок

В медиасреде доминируют следующие типы ошибок, требующие глубоких знаний нормы:

Вид ошибки	Описание	Пример ошибки в медиа
Акцентологические	Нарушение норм ударения.	<i>Звóнит</i> вместо <i>звонíт</i> .
Орфоэпические	Нарушение норм произношения.	Произношение заимствованных слов с нарушением (напр., <i>маркéтинг</i> вместо <i>мáркетинг</i>).
Лексические	Неправильное использование слова, нарушение сочетаемости, смешение паронимов, тавтология, плеоназм.	<i>Оказать большúю роль</i> (вместо <i>сыграть большую роль</i>) или <i>свободная вакансия</i> (плеоназм).
Грамматические (Морфология/Синтаксис)	Ошибки в склонении числительных, падежном управлении, согласовании.	<i>Оплатить за проезд</i> (нарушение управления); <i>согласно приказа</i> (вместо <i>приказу</i>).
Стилистические	Неуместное использование канцеляризов, жаргонизмов, смешение стилей, бедность синтаксиса.	<i>Осуществить мониторинг в целях активизации процесса...</i> (канцеляризм).

II. Профессионально-Этические Факторы

Эти причины связаны с изменениями в структуре работы редакций и снижением требований к языковой подготовке журналистов.

1. Дефицит времени и принцип оперативности

В условиях информационной гонки (принцип **breaking news**) и мультиплатформенного вещания скорость публикации становится приоритетом.

Цитата: «В современной журналистике информация — это товар, который должен быть доставлен максимально быстро».

- **Оперативный диктат:** Материал, особенно в онлайн-СМИ, часто выпускается без должной редактуры и корректуры, чтобы успеть первым сообщить о событии.
- **Отсутствие технической правки:** Ошибки, возникающие в результате опечаток, пропусков букв, или технического сбоя, не устраняются из-за спешки.

2. Снижение роли института редактуры и корректуры

В целях экономии и оптимизации штатного расписания во многих медиа (особенно в небольших интернет-изданиях) произошло **сокращение штата корректоров и редакторов**. Функции языкового контроля перекадываются на самого журналиста или выпускающего редактора, которые не всегда обладают необходимой лингвистической квалификацией.

3. Недостаточная языковая компетенция медиаперсонала

Проблема лежит в системе подготовки журналистов и авторов контента:

- **Слабая фундаментальная подготовка:** Недостаточное внимание к дисциплинам, связанным с культурой речи и литературной нормой, в профильных вузах.
- **Ориентация на технику, а не на язык:** Приоритет отдается навыкам работы с контентом, мультимедиа и SEO, тогда как языковое мастерство отходит на второй план. В результате, медиаперсонал может просто не **знать** правил, вызывая грубые ошибки.

III. Социальные и Технологические Факторы

Эти причины связаны с трансформацией медиасреды под влиянием технологий и социальных коммуникаций.

1. Влияние новых медиа и «демократизация» речи

Появление социальных сетей, Telegram-каналов и блогов изменило подход к публичной речи.

- **Слияние публичной и частной речи:** Неформальная манера общения, характерная для блогов и мессенджеров (с использованием смайликов, сленга, сокращений), активно проникает в традиционные СМИ, стремящиеся «говорить на языке аудитории».
- **Ориентация на «речевую моду»:** Журналисты могут подхватывать и транслировать языковые явления, популярные в сети (заимствования, мемы, неологизмы), которые часто являются ошибочными с точки зрения литературной нормы, но воспринимаются как **экспрессивные** или **трендовые**.

2. Размывание границ между профессиональным и любительским контентом

Сетевое пространство уравнило в правах профессиональных журналистов и авторов-любителей (блогеров). Контент, созданный людьми без лингвистического образования, мгновенно распространяется и может влиять на языковую практику миллионов. Ошибки, допущенные популярным блогером, воспринимаются частью аудитории как допустимая норма.

3. Технологии и автоматизация (Парадокс)

Современные технологии, призванные помогать, в некоторых случаях способствуют ошибкам:

- **Автокорректоры и СМС-язык:** Системы автоматической проверки орфографии не способны исправлять **речевые** (лексические, стилистические, логические) ошибки и часто сами вносят искажения (например, заменяя малоупотребительные слова или фамилии на похожие, но распространенные).
- **SEO-оптимизация и кликбейт:** Стремление к высокой позиции в поисковой выдаче (SEO) и погоня за кликами (кликбейт) вынуждают авторов использовать громоздкие, неестественные, но ключевые фразы, а также экспрессивные заголовки, что часто ведет к **синтаксическим и стилистическим ошибкам**.

4. Снижение языковой требовательности аудитории

- **Приоритет информации над формой:** Значительная часть аудитории, особенно молодежь, склонна прощать ошибки, если материал быстро подан и несет актуальный смысл.
- **Формирование «упрощенного» языка:** В среде молодого поколения наблюдается тенденция к «упрощению» коммуникации, где орфографические, пунктуационные и даже грамматические ошибки воспринимаются как часть неформального стиля.

IV. Последствия и Перспективы

Распространение речевых ошибок в медиасреде влечет за собой серьезные последствия для языковой культуры общества.

1. Угроза коммуникативной неудаче

Речевые ошибки, особенно лексические и синтаксические, могут приводить к **коммуникативной неудаче**: искажению смысла, нечеткости формулировок и, в крайнем случае, к полному непониманию. В политических, юридических и экономических текстах такая неточность может иметь критические последствия.

2. Дискредитация медиа

Системные ошибки подрывают доверие аудитории к СМИ как к профессиональному источнику. Речь, изобилующая ошибками, дискредитирует автора и средство массовой информации в целом.

3. Снижение общей языковой культуры

Медиа выступают **эталон** и **образцом** для широкой публики. Наблюдая ошибки в речи и текстах журналистов, читатели и зрители могут воспринимать эти ошибки как допустимую норму, что ведет к постепенному снижению уровня языковой культуры всего общества.

Пути решения

Преодоление кризиса речевой культуры в медиа требует комплексного подхода:

- **Усиление контроля в редакциях:** Восстановление полноценного института редактуры и корректуры.
- **Повышение квалификации:** Введение обязательных курсов по культуре речи, работе со словарями и справочниками для действующих журналистов и медиа-менеджеров.
- **Образовательный аспект:** Более глубокое изучение литературной нормы в рамках профильного журналистского образования.
- **Формирование требовательной аудитории:** Просветительская работа, направленная на повышение лингвистической грамотности и требовательности самой аудитории к качеству медиаконтента.

Заключение

Распространение речевых ошибок в медиасреде — это не просто лингвистический казус, а индикатор глубоких структурных изменений в журналистике, образовании и обществе в целом. Проблема усугубляется быстрой динамикой языка и требованиями эпохи цифровых технологий, которые ставят скорость выше качества. Эффективное противодействие этому явлению возможно только через совместные усилия лингвистов, редакторов, журналистов и самой аудитории, осознающей, что **язык — это не просто средство передачи информации, но и основа культурного кода.**

Список использованной литературы:

1. Введенская Л. А., Павлова Л. Г., Катаева Е. Ю. Культура и искусство речи. Современная риторика. — Ростов н/Д.: Феникс, 2012. — 539 с.
2. Голуб И. Б. Русский язык и культура речи. Учебное пособие. — М.: Логос, 2010. — 432 с.
3. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — 3-е изд., испр. и доп. — СПб.: Златоуст, 1999. — 320 с.

4. Скворцов Л. И. Экология слова, или Поговорим о культуре русской речи. — М.: Просвещение, 2009. — 256 с.
5. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — М.: АСТ: Астрель, 2009. — 384 с.
6. Добросклонская Т. Г. «Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ» М.: Флинта, 2014. — 240 с. Один из самых известных современных трудов по медиалингвистике. Включает анализ ошибок, дискурса, медиа-практики.
7. Салқынбай А., Абақан Е. «Тіл біліміне кіріспе» Алматы: Қазақ университеті, 2013. Базовый учебник по общей лингвистике, нормам, функциям языка. Часто используется в исследованиях медиаречи.
8. Қайдар Ә. «Қазақ тілі: өзекті мәселелері»** Алматы: Арыс, 2009. Классический труд по актуальным вопросам языка, включая влияние современного общения и медиа.
9. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Наука, 1980.
10. Розенталь Д. Э. Справочник по правописанию и литературной правке. — М.: Айрис-пресс, 2016.

ҚАЗІРГІ МЕДИА ОРТАДА СӨЙЛЕУ ҚАТЕЛІКТЕРІНІҢ ТАРАЛУЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫН КЕШЕНДІ ТАЛДАУ

Алмұратова Әсем Алмасқызы, магистр, оқытушы

Кемел Аякөз Темірханқызы, магистр, оқытушы

Ақбанова Аружан Нұрмаханбетқызы, оқытушы

"Әлем тілдері институты"

"Ж. А. Ташенев атындағы Университет" АҚ, Шымкент қаласы

e-mail: almuratova99.99@mail.ru,

ayagozkemel@gmail.com,

aruzhan.akbanova4@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақала дәстүрлі және жаңа медианы қоса алғанда, қазіргі медиа ортада сөйлеу қателіктерінің таралу себептерін жан-жақты талдауға арналған. Көпшілік алдында сөйлеудің тілдік мәдениетінің деңгейін төмендетуге ықпал ететін факторлар анықталады және жіктеледі: лингвистикалық (норма динамикасы, сөйлеу механизмінің күрделілігі), кәсіби-этикалық (контент өндірісінің жоғары қарқыны, түзету рөлінің төмендеуі, кадрлардың біліктілігінің жеткіліксіздігі), Әлеуметтік және технологиялық (әлеуметтік желілерден бейресми сөйлеудің әсері, автоматтандыру, кликбейт). Бұл құбылыстың коммуникативті сәтсіздікке ұшырау қаупі, бұқаралық ақпарат құралдарының беделін түсіру және халықтың тілдік сауаттылығының жалпы деңгейінің төмендеуі сияқты салдарына ерекше назар аударылады. Қоғамдық кеңістікте әдеби тілдің жоғары стандартын сақтау үшін мәселені шешудің негізгі жолдары ұсынылған

Кілт сөздер: сөйлеу қателері, медиа орта, тіл нормасы, сөйлеу мәдениеті, журналистика, жаңа медиа, корректура, лингвистикалық факторлар

A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF THE CAUSES AND CONSEQUENCES OF THE SPREAD OF SPEECH ERRORS IN THE MODERN MEDIA ENVIRONMENT

Almuratova Asem Almaskyzy, Master's degree, lecturer
Kemel Ayakoz Temirkhankyzy, Master's degree, lecturer
Akbanova Aruzhan Nurmakhanbetovna, lecturer
at the Institute of World Languages
JSC "Zh.A. Tashenev University", Shymkent
e-mail: almuratova99.99@mail.ru ,
ayagozkemel@gmail.com ,
aruzhan.akbanova4@gmail.com

Abstract: This article is devoted to a comprehensive analysis of the causes of the spread of speech errors in the modern media environment, including traditional and new media. The factors contributing to a decrease in the level of language culture of public speech are identified and classified: linguistic (norm dynamics, complexity of the speech mechanism), professional and ethical (high rate of content production, reduced role of proofreading, insufficient qualifications of personnel), social and technological (influence of informal speech from social networks, automation, clickbait). Special attention is paid to the consequences of this phenomenon, such as the threat of communication failure, discrediting the media and a decrease in the general level of language literacy of the population. The key ways of solving the problem for maintaining a high standard of literary language in the public space are proposed.

Key words: Speech errors, media environment, linguistic norm , culture of speech , journalism , new media , proofreading , linguistic factors

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Жумагулова Жадыра Жуматаевна, к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора
Асылбекова Бибигуль Джиенбековна, старший преподаватель
Умбетжанова Умсын Тулегеновна, старший преподаватель
Институт мировых языков
АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г. Шымкент
Zhadi.72@mail.ru
bibigul.asilbekova.63@bk.ru
hanym19602025@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается влияние цифровой среды на развитие современного русского языка. Анализируются изменения в лексическом составе, коммуникативных практиках и речевых нормах под воздействием интернет-коммуникации. Особое внимание уделяется неологизации, заимствованиям, трансформации стилистических норм и роли филолога в сохранении языковой культуры в условиях цифровизации общества. Делается вывод о необходимости осмысления новых форм речевого поведения и адаптации филологического образования к реалиям цифровой эпохи.

Ключевые слова: русский язык, цифровая среда, интернет-коммуникация, неологизмы, медиадискурс, языковая норма, цифровизация.

Введение

Современная эпоха характеризуется активным развитием цифровых технологий, что оказывает значительное влияние на все сферы человеческой деятельности, включая язык. Русский язык, как живая и динамичная система, чутко реагирует на изменения в обществе и культуре. Цифровая среда не только создает новые формы коммуникации, но и становится фактором языковой эволюции, формируя новые модели речевого поведения и восприятия информации.

Цель статьи — выявить особенности влияния цифровой среды на развитие современного русского языка и определить направления этих изменений.

Основная часть

1. Изменения в лексическом составе

Одним из наиболее очевидных проявлений влияния цифровизации является появление большого количества **неологизмов** и **заимствований**, связанных с интернет-технологиями и социальными сетями: *чат, пост, блог, лайк, сторис, стрим, хэштег, контент, фейк*. Эти слова отражают новые реалии жизни и демонстрируют гибкость русского языка, его способность к адаптации. Наряду с заимствованиями активно формируются **новые словообразовательные модели**, например: *гуглить, постить, лайкать, репостить*. Такие формы становятся частью повседневной речи, хотя и вызывают споры о степени их нормативности.

2. Трансформация коммуникативных практик

Интернет-коммуникация отличается краткостью, эмоциональностью и визуальной насыщенностью. Пользователи часто прибегают к **сокращениям, эмодзи, сленгу, мемам**, что формирует особую языковую субкультуру. Наблюдается тенденция к **демократизации речи**, стиранию границ между официальным и неофициальным стилем. В результате создаются новые формы речевой креативности, но вместе с тем — возрастает риск утраты норм литературного языка.

3. Цифровая культура и речевая норма

Проблема сохранения литературной нормы становится одной из ключевых в условиях цифровизации. Массовая коммуникация в сети часто сопровождается нарушением орфографических, пунктуационных и грамматических правил. Однако лингвисты отмечают, что подобные процессы не всегда разрушают язык — напротив, они свидетельствуют о его живом развитии и способности адаптироваться к новым функциям. Важно подчеркнуть, что нормы языка не исчезают, а **трансформируются**, формируя новые критерии правильности в зависимости от контекста и жанра коммуникации.

4. Роль филолога в цифровую эпоху

Филолог сегодня выполняет не только просветительскую и исследовательскую, но и **медиаграмотную** функцию. От специалиста требуется умение анализировать интернет-речь, формировать у молодежи культуру цифрового общения, развивать критическое восприятие информации. Актуальной задачей становится **интеграция цифровых инструментов** в преподавание русского языка, создание образовательных платформ и онлайн-ресурсов, которые способствуют повышению интереса к языку и грамотности.

Заключение

Цифровая среда оказывает сложное и многогранное влияние на развитие современного русского языка. Она стимулирует появление новых слов, изменяет формы коммуникации и влияет на речевое поведение общества. Несмотря на угрозу снижения языковой культуры, цифровизация открывает широкие возможности для творческого самовыражения и обновления языковой системы. Задача филологов — сохранить баланс между инновациями и традицией, обеспечивая развитие языка в гармонии с культурными и образовательными ценностями.

Список использованной литературы:

1. Гак В. Г. *Язык и культура: взгляд из XXI века*. — М.: Наука, 2020.
2. Караулов Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. — М.: Логос, 2019.
3. Кронгауз М. А. *Русский язык на грани нервного срыва*. — М.: АСТ, 2021.
4. Земская Е. А. *Современный русский язык в интернете: нормы и инновации*. — М.: Изд-во РГГУ, 2020.
5. Костомаров В. Г., Ломовицкая М. И. *Русский язык в цифровом мире*. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2022.
6. Ахапкина Я. Э., Рахилина Е. В. (ред.) *Современный русский язык в интернете*. — М.: Языки славянской культуры, 2014. [Academia](https://www.academia.edu/)
7. Носкова Т. Н. *Дидактика цифровой среды*. — М.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2021. [Литрес](https://www.litres.ru/)
8. Горбаневский М. В. *Языковое «послевкусие» интернет-эпохи в русскоязычной медиакоммуникации*. — 2020. rusexpert.ru
9. Доброва М. С. «Русский язык в интернет-пространстве: фразеология и дискурс». // Журнал «Русская филология». — 2022. journals.rudn.ru
10. Тусупова Р. Ш. «Русский язык в эпоху цифровизации: проблемы и стратегии». — 2025.

ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІНІҢ ДАМУЫНА ЦИФРЛЫҚ ОРТАНЫҢ ӘСЕРІ

Жұмағұлова Жадыра Жұматайқызы, ф.ғ. к., қауымдастырылған профессордың м. а.

Асылбекова Бибігүл Жиенбекқызы, аға оқытушы

Умбетжанова Умсын Төлегенқызы, аға оқытушы

Әлемдік тілдер институты

"Ж. А. Ташенев атындағы Университет" АҚ, Шымкент қаласы

Zhadi.72@mail.ru

bibigul.asilbekova.63@bk.ru

hanym1960 2025@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада цифрлық ортаның қазіргі орыс тілінің дамуына әсері қарастырылады. Интернет-коммуникацияның әсерінен лексикалық құрамдағы, коммуникативті тәжірибелердегі және сөйлеу нормаларындағы өзгерістер талданады. Неологизацияға, қарыз алуға, стилистикалық нормалардың өзгеруіне және қоғамды цифрландыру жағдайында тіл мәдениетін сақтаудағы филологтың рөліне ерекше назар аударылады. Сөйлеу мінез-құлқының жаңа формаларын түсіну және филологиялық білім беруді цифрлық дәуірдің шындығына бейімдеу қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: орыс тілі, цифрлық орта, интернет-коммуникация, неологизмдер, медиа дискурс, тіл нормасы, цифрландыру.

THE INFLUENCE OF THE DIGITAL ENVIRONMENT ON THE DEVELOPMENT OF THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Zhumagulova Zhadyra Zhumataevna, PhD., Acting Associate Professor

Asilbekova Bibigul Dzhenbekovna, senior lecturer

Umbetzhanova Umsyn Tulegenovna, Senior lecturer

Institute of World Languages

JSC "Zh.A.Tashenev University", Shymkent

Zhadi.72@mail.ru

Abstract. The article examines the influence of the digital environment on the development of the modern Russian language. The changes in lexical composition, communicative practices and speech norms under the influence of Internet communication are analyzed. Special attention is paid to neologization, borrowings, transformation of stylistic norms and the role of the philologist in preserving linguistic culture in the context of digitalization of society. It is concluded that it is necessary to understand new forms of speech behavior and adapt philological education to the realities of the digital age.

Key words: Russian language, digital environment, Internet communication, neologisms, media discourse, linguistic norm, digitalization.

METHODS OF TEACHING ENGLISH: TRADITIONS AND INNOVATIONS

Iztileuova Akerke Zhaksylykovna., Senior Lecturer of the «World languages» department,

«Zh.A. Tashenev University», G.Ilyayev 33, Shymkent

Aitghanova Sara Egizbayevna., Senior lecturer of the «World languages» department,

«Zh.A. Tashenev University», G.Ilyayev 33, Shymkent

Iztileuova.akerke@mail.ru

Abstract. The article explores both traditional and modern methods and techniques of teaching English. The author analyzes the theoretical and practical foundations of language instruction and highlights the effectiveness of communicative, project-based, game-based, and digital approaches. Special attention is given to the role of artificial intelligence and the changing responsibilities of teachers in modern education. The paper presents relevant strategies for improving English language teaching in the context of digital transformation and global communication.

Key words: english language, teaching methods, communicative approach, innovative technologies, project-based learning, game-based learning, artificial intelligence, teacher's role.

Introduction

Social, economic and cultural changes in the modern world are also directly affecting the language teaching system. XXI century-the era of the information society and international communication. During this period, English became the most widely used language at the world level. It is the main instrument of Science and Technology, Business, International Relations and cultural exchange. Therefore, teaching English is considered one of the strategic directions of the modern education system.

Today, teaching English is not just a process of mastering grammar or enriching vocabulary, it is a complex process aimed at the formation of a person's communicative competence, intercultural communication skills and critical thinking skills. In this regard, the methodology of teaching English is also constantly developing, and traditional approaches are combined with new technologies. A modern teacher is not just an educator, but a person who forms the student's personal development, creative potential and life competencies.

The relevance of the article is a systematic analysis of various methods of teaching English and a demonstration of ways of integration with modern pedagogical technologies. Because methodically correctly selected approaches increase the student's language activity and significantly improve the quality of teaching.

The methodology of teaching English is a branch of science aimed at mastering the phonetic, lexical and grammatical structures of the language and developing communicative abilities. If a method is a general direction of learning, an approach is a specific operation that implements the

same method. Methodically, teaching English relies on three main components: purpose, content, and process. The goal is the formation of language and communicative competence; content — includes phonetics, vocabulary, grammar, speech, writing and listening materials; process — a system of actions carried out through teaching methods and technologies.

Among the traditional methods, the grammatical-Translational method, the direct method and the audio-lingual method have been widely used. The main purpose of the grammatical-Translational method is to master grammatical structures and explain meaning through translation. Its advantage is to increase grammatical literacy, but the disadvantage is that it does not develop speech skills. In the direct method, all interpretation takes place in English, so the student intuitively learns the language by listening and speaking. This approach creates a language environment, however, it is difficult to explain complex grammatical rules. And the audio-lingual method teaches speech through listening and repetition. Dialogues and exercises are often used, but there is a limitation in the development of creative speech.

One of the most effective methods today is the communicative method. Its main goal is to develop the student's ability to apply language knowledge in real life situations. This method teaches not only the grammar of the language, but also its use as a means of communication. The principles of the communicative method include the role of language as a means of communication, the predominance of meaning over grammar, and the recognition of the student as an active participant. During the lesson, role-playing games, discussions, pair and group work, project tasks are often used. This approach not only develops students' speech skills, but also forms their critical thinking skills, the ability to express themselves freely, and the ability to intercultural communication.

The project method also allows you to apply English in a practical direction. For example, students do a group study on a specific topic and present the result in English. This approach increases their ability to self-search, creative thinking, and language Reserve. At the same time, game technologies occupy a special place in increasing interest in learning the language. Role-playing games, such as "Quiz", "Word Puzzle", "Debate Game" increase the activity of students and make the learning process more interesting and effective.

The digitalization of the education system has opened up new opportunities for teaching English. Today, interactive platforms and tools based on artificial intelligence are widely used. Resources such as Duolingo, Quizlet, Kahoot, British Council, BBC Learning English allow you to perform listening, vocabulary memorization and grammar tasks. And artificial intelligence applications such as ChatGPT, Grammarly, Elsa Speak will help to adapt to the individual level of the student, correct language errors and develop speech skills. At the same time, virtual and augmented reality (VR/AR) technologies introduce students into the language environment and allow them to develop their speech and listening skills in natural conditions.

The role of the English teacher has changed to meet modern requirements. Now he is not just an informant, but a guide, consultant and motivator of the learning process. It is important that the teacher takes into account the level and interest of students, uses active methods in the lesson, and also monitors the trajectory of the student's development through feedback.

There are several ways to improve the learning process in accordance with modern requirements. One of them is integrated classes (CLIL), that is, combining subject content and Language Teaching. Intercultural orientation is also important, because along with teaching English, the introduction of the culture of English-speaking countries expands the student's worldview. The differentiated learning approach allows you to adapt tasks based on the individual abilities of the student, and online and hybrid classes provide a flexible, independent form of learning.

Conclusion

In conclusion, the methods of teaching English are a dynamic system that matures with time. Today, it is not enough to limit yourself to traditional methods, since modern society requires innovative thinking, creativity and digital literacy. The process of teaching English should not be

limited to language education, but should be aimed at the personal and communicative development of the student.

The main condition for effective language teaching is the harmonious use of traditional and innovative methods. Through the communicative approach, the student can apply the skills of speaking, listening, reading and writing in life situations. And Project, game and digital technologies make the learning process more active and interesting. The teacher needs to adapt these techniques to the needs of the student and use them effectively at each stage of the lesson.

English is not just a subject, it is a bridge that connects culture and civilizations. Therefore, the main goal of language teaching is to form a student as a free linguistic person in a multicultural society. The task of a modern teacher is to connect language knowledge with life and adapt the student to creative thinking and intercultural communication. To this end, improving the quality of education in combination with methods and technologies is the main direction of today's education system.

References:

1. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. Pearson Education.
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
3. Brown, H. D. (2001). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Longman.
4. Nurzhanova, B. (2020). Innovative technologies for teaching a foreign language. Almaty.
5. Seitkalieva, L. (2022). Features of teaching English using the communicative method. Journal of pedagogy and psychology.
6. Ur, P. (2012). A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge University Press.
7. Nunan, D. (2003). Practical English Language Teaching. McGraw-Hill Education.
8. Celce-Murcia, M. (Ed.). (2001). Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed.). Heinle & Heinle.
9. Scrivener, J. (2010). Learning Teaching: A Guidebook for English Language Teachers (3rd ed.). Macmillan Education.
10. Thornbury, S. (2006). An A-Z of ELT: A Dictionary of Terms and Concepts. Macmillan Education.
11. Ellis, R. (2008). The Study of Second Language Acquisition (2nd ed.). Oxford University Press.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚИТУ ӘДІСТЕМЕСІ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР

Ізтілеуова Ақерке Жақсылыққызы.,

"Әлем тілдері" кафедрасының аға оқытушысы,

"Ж.А. Ташенев Атындағы Университет", Г. Ильяев, 33, Шымкент Қ.

Айтжанова Сара Егізбайқызы., "Әлем тілдері" кафедрасының аға оқытушысы,

"Ж.А. Ташенев Атындағы Университет", Г. Ильяев, 33, Шымкент Қ.

Iztileuova.akerke@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілін оқытудың дәстүрлі және заманауи әдістері мен әдістері қарастырылған. Автор тілді оқытудың теориялық және практикалық негіздерін талдап, коммуникативті, жобалық, ойын, цифрлық тәсілдердің тиімділігіне тоқталады. Жасанды интеллекттің рөліне және қазіргі білім берудегі мұғалімдердің өзгеретін міндеттеріне ерекше назар аударылады. Мақалада цифрлық трансформация және жаһандық

коммуникация контекстінде ағылшын тілін оқытуды жетілдірудің тиісті стратегиялары берілген.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, оқыту әдістері, коммуникативті қосымша

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

Изтилеуова Акерке Жаксылыковна, старший преподаватель кафедры
«Мировые языки»,

Национальный университет «Университет имени Ж.А. Ташенева»,
ул. Г.Ильяева, 33, Шымкент

Айтжанова Сара Егизбаевна, старший преподаватель кафедры
«Мировые языки»,

Национальный университет «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент,
ул.Г.Ильяева, 33
Iztileuova.akerke@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются как традиционные, так и современные методы и техники преподавания английского языка. Автор анализирует теоретические и практические основы языкового обучения и подчеркивает эффективность коммуникативного, проектного, игрового и цифрового подходов. Особое внимание уделяется роли искусственного интеллекта и меняющимся обязанностям преподавателей в современном образовании. В статье представлены актуальные стратегии совершенствования преподавания английского языка в условиях цифровой трансформации и глобальных коммуникаций.

Ключевые слова: английский язык, методы обучения, коммуникативное приложение.

ӘОЖ 373.71.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ, ГЕЙМИФИКАЦИЯ: МӘНІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Б.Қ.Молдабек, Қ.Молдабек, Р. И.Кенжебекова

МПИк 24-5к тобының 2 курс магистранты, п.ғ.д., профессор, п.ғ.к., профессор,
Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0009-0002-2472-2756>, baluukaaa03@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>, rabiga.0561@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада бастауыш мектептегі цифрлық технология, геймификация: мәні, ерекшеліктері және қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Бастауыш мектептегі цифрлық геймификацияның мазмұнын, педагогикалық маңызын және оны оқу процесінде қолданудың тиімділігін жан-жақты сипаттайды. Құжатта геймификацияның мәні ретінде оқу тапсырмаларын ойын элементтері арқылы ұйымдастырудың оқушы мотивациясын арттырудағы рөлі талданады. Сондай-ақ оның негізгі ерекшеліктері — интерактивтілік, жылдам кері байланыс, дербестендіру, мотивациялық марапат жүйесі және командалық жұмысқа ықпал ету мүмкіндігі қарастырылады. Цифрлық платформалардың (Kahoot, Wordwall, ClassDojo, Blooket) бастауыш сынып оқушыларына ықпалын, пәндердегі қолдану

бағыттарын, оқушылардың қызығушылығы мен оқу нәтижелеріне әсерін сипаттайды. Сонымен бірге, геймификацияның артықшылықтарымен қатар техникалық ресурстарға тәуелділік сияқты шектеулері де көрсетілген. Жалпы сипаттама ретінде, цифрлық технология, геймификацияның қазіргі білім беру жүйесін жаңғыртудағы маңызды технология екенін тұжырымдайды.

Кілт сөздер: бастауыш мектеп, цифрлық технология, геймификация, қолдану.

Қазіргі бастауыш мектеп оқушылары – ақпараттық технологиялармен еркін жұмыс істейтін цифрлық технология. Осыған байланысты оқытудың жаңа әдістерін қолдану қажеттілігі артады.

Сол әдістердің бірі – оқу үдерісіне инновациялық серпін беретін цифрлық технологиялар мен геймификация тәсілдерін қолдану.

Геймификация дегеніміз не?

Геймификация (ағылшын. gamification) - қатысудың әртүрлі міндеттерін көтермелеу, оқыту және шешу мақсатында ойын дизайны элементтерін, механика мен принциптерді ойын емес контексттер де қолдану. Ол кеңістігін интерактивті, тартымды және кейде бәсекеге қабілетті ету арқылы адамдарды тарту үшін пайдаланылды. Геймификация әртүрлі ойын элементтерін қамтуы мүмкін, мысалы, төсбелгілер, марапаттар, деңгейлер, ұпайлар, көшбасшылар тақталары, жарыстар және адамдарды белгілі бір әрекеттерді жасауға ынталандыратын басқа ойын механизмдері. Ол білім беру, маркетинг, медициналық, бизнес және т.б. сияқты әртүрлі салаларда қолданылады. Геймификацияның мақсаты-тапсырманы немесе процесті қызықты ету. Бұл белсенділікті арттыруға, мотивацияны нығайтуға және мақсаттарға жетуге жоғарғы нәтижелерге жетелеуі мүмкін.

Цифрлық технологиялар мен геймификация – оқу процесіне ойын механикасы мен дизайн элементтерін енгізу арқылы оқу іс-әрекетін тартымды әрі мотивациялық тұрғыдан күшейтетін тиімді педагогикалық тәсіл [1].

Білім беру жүйесі үнемі өзгеріп отырады және қазіргі заманғы талаптарға сәйкес дамып отырады. Соңғы жылдары жастардың назарын аударып, кеңінен тараған әдістердің бірі-геймификация. Бұл қызығушылықты арттырудың, ынталандырудың және ойын элементтерін оқу немесе жұмыс процесіне қосу арқылы оқуды жеңілдетуге және тиімдірек етуге жол ашудың тәсілі [2].

Ежелгі заманнан бері адамдар ойын арқылы үйреніп, дамып келеді. Ал қазіргі уақытта ойын технологиялары мен цифрлық құралдардың дамуы бұл үрдісті жаңа деңгейге арттырады. Геймификация - бұл жай ғана ойын емес, ол заманауи білім мен дамудың нақты орнықты құралына айналды.

Геймификацияның артықшылықтары

1. Қызығушылықтың артуы

Көптеген жастар үшін дәстүрлі сабақтар мен оқулықтар қызықсыз болып көрінуі мүмкін. Ал ойында ұсынылған материалдар оларды белсенді және белсенді болуға шақырады. Ойын сіздің ішкі мотивацияңызды оятады.

2. Табысқа деген мотивацияны арттыру

Ұпайлар, төсбелгілер және деңгейлер сияқты элементтер арқылы студент әрбір жетістігі үшін марапатталады. Бұл өзін-өзі бағалауды және табысты ынталандырады.

3. Қателіктерден қорықпаңыз.

Бұл ойын-қателіктер жіберуге болатын орта. Геймификация кезінде студент кездейсоқ оның негізінде білім алады. Бұл дүрбелең мен ұялу сезімін азайтады.

4. Бәсекелестік және командалық жұмыс

Кейбір геймификация жүйелері студенттерді топтарға бөліп, тапсырмаларды бірге орындауға шақырады. Бұл қарым-қатынас, көшбасшылық және серіктестік дағдыларын дамыту тәсілі.

5. Жадты жақсарту

Ақпарат ұзақ уақыт бойы есте қалады, өйткені ойында берілетін деректер негізінен көрнекі, аудио және әрекетке негізделген.

Гамификация қалай жұмыс істейді?

Гамификация оқу процесіне бірнеше жолмен енгізіледі.:

1. Ұпайлар және рейтинг жүйесі

Студент әр дұрыс жауап, іс-әрекет және тапсырманы орындау үшін ұпай жинайды. Ол көзілдіріктің көмегімен сыныптағы жағдайы мен дамуын көре алады.

2. Төсбелгілер мен Марапаттар

Белгілі бір дәрежеде жетістікке жеткен студенттер арнайы марапаттарға ие болады. Бұл жетістікке деген ұмтылысты арттырады.

3. Квест және миссиялар

Студенттерге ойын сценарийлері ұсынылады. Олар бір мақсатқа жету үшін бірнеше тапсырманы орындауы керек. Мысалы, тақырыптық материал "Ғарышқа Саяхат" немесе "Әңгіме Лабиринті" сияқты ойындар арқылы беріледі.

4. Виртуалды және нақты сыйлықтар

Кейбір платформалар виртуалды таңбаларды сатып алу және қосымша мүмкіндіктерді табу сияқты сыйақыларды пайдаланады. Кейде белгілі бір марапаттар (дипломдар, марапаттар) да беріледі.

5. Ойын платформалары мен қосымшалары

Көптеген геймификация платформалары бар.:

* **Сөз байласу!** - Викториналар жасаңыз.

* **Викторина**-тестті ойын түрінде тапсыруға мүмкіндік береді.

* **Сынып қолөнері**-оқушыларыңызды RPG стиліндегі ойын кейіпкерлеріне айналдырыңыз.

* **Duolingo**-тілдерді ойын түрінде үйренуге арналған алаң.

Жасөспірімдер мен геймификация ойындар

Жасөспірімдер ойын технологиясына ең бейім топ болып табылады. Көптеген адамдар бала кезінен әртүрлі компьютерлік және мобильді ойындардың көмегімен цифрлық ортада өмір сүруге дағдыланған. Сондықтан, бұл ойындар арқылы оқыту мен дамыту процесін оларға берудің тиімді әдісі.

1. Жастар өмір салтына сәйкес келеді

Қазіргі жастардың қызығушылығы ұзаққа бармайды. Олар әлеуметтік медиа, бейне, интерактивті медиа арқылы ақпаратты тұтынуға дағдыланған. Геймификация осы форматты көрсетеді.

2. Шығармашылық ойлау және шешім қабылдау дағдыларын дамыту.

Ойын барысында логикалық ойлау, стратегияны әзірлеу және тәуекел сияқты қабілеттер дамиды. Бұл жастардың болашақ өмірі үшін де қажет.

3. Біліктілікті арттыруға көмек

Гамификация тек мектептермен шектелмейді. Оны кейбір университеттер мен компаниялар да пайдаланады. Мысалы, қызметкерлердің қабілеті мен ынтасы жұмыста оқу және команда құру ойындары арқылы артады.

Проблемалар мен Сын

Геймификация қаншалықты қызықты және пайдалы болса да, теріс пайдалану немесе орынсыз ұйымдастыру келесі мәселелерге әкелуі мүмкін:

1. Тек өтемақыға сүйеніңіз

Егер студенттер тек ұпай немесе марапат алса, ішкі мотивация жоғалып кетуі мүмкін. Сондықтан гамификация арқылы оқытудың маңыздылығын түсіндіру қажет.

2. Төмен сапалы ойын мазмұны

Ойын кейбір платформаларда қызықты болады, бірақ білім беру мазмұны әлсіз болады. Бұл білім сапасына кері әсерін тигізеді.

3. Уақыт пен ресурстардың жетіспеушілігі

Мұғалімдерге геймификация жүйесін дайындау үшін уақыт, шығармашылық және техникалық ресурстар қажет.

4. Бұл барлық студенттерге бірдей әсер етпейді.

Кейбір студенттер ойынға қызығушылық танытпауы мүмкін. Осы себепті әртүрлі әдістерді қатар қолдану маңызды.

Қазақстандағы жұмыс тәжірибесі

Қазақстанда геймификацияға деген қызығушылық та артып келеді. Көптеген мектептер мен жоғары оқу орындары онлайн платформаларды қолдана бастады. Ойын элементтері Birimland, Opik және Twig-Birim сияқты отандық платформаларда енгізілген.

Сонымен қатар, әртүрлі мектептер мен кодтау клубтары балаларға ойын арқылы бағдарламалауды үйретеді. Балалар мен жасөспірімдерге күрделі нәрселерді оңай және қызықты үйренуге көмектеседі[3].

Қорытынды

Геймификация-бұл оқыту мен дамудың болашағы. Бұл жастардың қызығушылығын оятып, білім беруді нақты қажеттілікке айналдырады. Ойын арқылы берілетін білім жақсы есте қалады және бұл әдіс шығармашылық пен ынтымақтастыққа ықпал етеді.

Алайда, геймификацияны тиімді пайдалану үшін мұғалімдер де, ата-аналар да, оқушылар да осы тенденцияға саналы түрде жүгінуі керек. Бұл ойын тек ойын-сауық құралы ғана емес, бұл білім мен тәрбиенің қуатты тәсілі. Ал оны дұрыс пайдалану-бүгінгі жастардың білім алу жолындағы жарқын болашағының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Имран, М., Альмушарраф, Н., Абделлатиф, М.С. и Аббасова, М.Ю. (2024). Искусственный интеллект в высшем образовании: совершенствование систем обучения и трансформация образовательных парадигм. *Международный журнал интерактивных мобильных технологий (iJIM)*, 18 (18), стр. 34–48. <https://doi.org/10.3991/ijim.v18i18.49143>, <https://online-journals.org/index.php/i-jim/article/view/49143>

2. A.M. Kassenkhan, A.N. Moldagulova, and V.V. Serbin Gamification and Artificial Intelligence in Education: A Review of Innovative Approaches to Fostering Critical Thinking // Date of publication xxxx 00, 0000, date of current version xxxx 00, 0000. Digital Object Identifier 10.1109/ACCESS.2024.0429000, Январь 2025 г. [IEEE Access](https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/10110900) PP(99):1-1, DOI: [10.1109/ACCESS.2025.3576147](https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3576147), Лицензия

[CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), [https://www.researchgate.net/publication/392357532 Gamification and Artificial Intelligence in Education A Review of Innovative Approaches to Fostering Critical Thinking](https://www.researchgate.net/publication/392357532_Gamification_and_Artificial_Intelligence_in_Education_A_Review_of_Innovative_Approaches_to_Fostering_Critical_Thinking)

3. Martínez, L., & Pérez, A. (2023). Integrating AI and gamification in primary education: Challenges and opportunities. *Journal of Interactive Learning Research*, 34(2), 87–105. Зеев Э.Ф., Крежевских О.В. Концептуально - теоретические основы персонализированного образования [Мәтін] // Э.Ф.Зеев, О.В. Крежевских. - Образование и наука. Том №24(4) 2022. -15 б. (<https://www.edscience.ru/jour/article/view/2672>)

4. Мамбеталиева А.К., Туралбаева А.Т. Болашақ бастауыш білім педагогтарының жасанды интеллект элементтерін қолдануының маңызы // «Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы». ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print). 2022 Almaty, Nas Rk, Б.155-165

(<https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/4862/3699>)

5. Moharm K. A. Framework for Adaptive Personalized E-learning Recommender Systems [Text] // K.A. Moharm. :Изд-во International Journal of Intelligent Information Systems, 2019. (<https://bulletin-pedagogy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/4510/1085>)

6. Кариев А., Мамбеталиева А., Туралбаева А., Манабаева С.Е. Жасанды интеллект негізінде болашақ бастауышсынып мұғалімдерінің тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру-

дың моделі//Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, No3(87), 2025 ж.,Б.223-236 (<https://doi.org/10.1007/s40593-016-0110-3>)

7. Сысоев П.В., Филатов Е.М., Хмаренко Н.И., Мурунов С.С. Преподаватель vs искусственный интеллект: сравнение качества предоставляемой преподавателем и генеративным искусственным интеллектом обратной связи при оценке письменных творческих работ студентов // Перспективы науки и образования. 2024. No 5 (71). С. 694-7. <https://doi.org/10.32744/pse.2024.5.41>,<https://elibrary.ru/xzgvgm>

8. Kasneci E. et al. ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education // Learning and individual differences. 2023. Т. 103. С. 102274. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274>

9. Khairi F. Navigating the Five Stages of AI Adoption in Higher Education: A Simplified Guide. 2024. URL: https://www.researchgate.net/publication/380120710_Navigating_the_Five_Stages_of_AI_Adoption_in_Higher_Education_A_Simplified_Guide(accessed: 10.06.2024), <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15679.52641>

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ГЕЙМИФИКАЦИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ: СУЩНОСТЬ, ОСОБЕННОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ

Б.Қ.Молдабек, Қ.Молдабек, Р. И.Кенжебекова

Магистрант 2 курса группы МПик 24-5к, д.п.н., профессор, к. п. н., профессор,
университет Ж. А. Ташенева, г. Шымкент, Казахстан

<https://orcid.org/0009-0002-2472-2756>, baluukaaa03@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>, rabiga.0561@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются цифровые технологии в начальной школе, геймификация: сущность, особенности и возможности применения. Всесторонне характеризует содержание, педагогическое значение цифровой геймификации в начальной школе и эффективность ее применения в учебном процессе. В документе анализируется роль организации учебных заданий через игровые элементы как сущности геймификации в повышении мотивации учащихся. Также будут рассмотрены его основные особенности — интерактивность, быстрая обратная связь, персонализация, система мотивационных вознаграждений и возможность содействия командной работе. Описывает влияние цифровых платформ (Kahoot, Wordwall, ClassDojo, Blooket) на учащихся начальных классов, области применения в предметах, интерес учащихся и влияние на результаты обучения. В то же время, наряду с преимуществами геймификации, также показаны ограничения, такие как зависимость от технических ресурсов. Как общая характеристика, цифровые технологии, утверждает, что геймификация является важной технологией в модернизации современной системы образования.

Ключевые слова: начальная школа, цифровые технологии, геймификация, приложения.

DIGITAL TECHNOLOGY AND GAMIFICATION IN PRIMARY SCHOOL: ESSENCE, FEATURES, AND APPLICATION OPPORTUNITIES

B.K. Moldabek, K. Moldabek, R. I. Kenzhebekov

2nd year Master's student of the MPik 24-5k group, Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor Tashenev University, Shymkent,
Kazakhstan

<https://orcid.org/0009-0002-2472-2756>, baluukaaa03@gmail.com

Abstract. The article discusses digital technologies in elementary schools, gamification: the essence, features and application possibilities. Comprehensively characterizes the content, pedagogical significance of digital gamification in primary schools and the effectiveness of its application in the educational process. The paper analyzes the role of organizing learning tasks through game elements as the essence of gamification in increasing student motivation. Its main features will also be considered — interactivity, fast feedback, personalization, a system of motivational rewards and the ability to facilitate teamwork. Describes the impact of digital platforms (Kahoot, Wordwall, ClassDojo, and Blooket) on elementary school students, subject areas, student interest, and impact on learning outcomes. At the same time, along with the advantages of gamification, limitations such as dependence on technical resources are also shown. As a general characteristic, digital technology argues that gamification is an important technology in modernizing the modern education system.

Key words: elementary school, digital technologies, gamification, applications.

УДК 372.853

РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И АКТИВИЗАЦИИ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Бердалиева Т.Д. – к.п.н., доцент.

tilla.berdalieva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-8714-2030>

Динасилова М.Б. – магистр, ст. преподаватель

molya_021091@mail.ru

Университет им. Ж.А.Ташенева, Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития логического мышления и активизации мыслительной деятельности учащихся на уроках физики. Отмечается, что физика, как фундаментальная наука, обладает большим потенциалом для формирования у школьников навыков анализа, сравнения, обобщения и доказательного рассуждения. Автор подчеркивает, что развитие логического мышления является неотъемлемой частью процесса обучения, поскольку способствует более глубокому усвоению физических законов, повышает интерес к предмету и формирует научное мировоззрение.

В работе раскрываются методы и приемы, способствующие активизации познавательной деятельности: использование проблемных и исследовательских задач, проведение экспериментальных наблюдений, моделирование физических процессов, организация дискуссий и творческих проектов. Особое внимание уделяется созданию на уроках ситуаций, требующих самостоятельного поиска решения, формулирования гипотез и их аргументированного обоснования. Автор приводит примеры дидактических приемов, направленных на развитие логических операций - анализа, синтеза, сравнения, классификации и индукции.

Сделан вывод о том, что систематическая работа по развитию логического мышления на уроках физики способствует не только успешному усвоению учебного материала, но и формированию у школьников умения критически мыслить, аргументировать собственную точку зрения и применять знания в нестандартных ситуациях.

Ключевые слова: логическое мышление, мыслительная деятельность, физика, активизация обучения, познавательная активность, методы обучения.

Физическое мышление вовсе не есть само собой разумеющийся прием, к нему надо привлекать, оно достигается длительным упражнением и обучением, и одна главных задач преподавания физики - в воспитании этого мышления.

С.И.Вавилов

Введение. Современное образование направлено не только на передачу знаний, но и на развитие интеллектуальных способностей учащихся. Одной из важнейших задач обучения физике является формирование у школьников логического мышления, которое позволяет им анализировать явления, делать обобщения и выводы, устанавливать причинно-следственные связи. Получение педагогического образования по физике предусматривает формирование личности, способной самостоятельно мыслить, анализировать и применять знания в новых ситуациях. Поэтому одной из центральных задач обучения физике является активизация мыслительной деятельности учащихся.

Физика как наука формирует системное и логическое мышление, развивает способность устанавливать причинно-следственные связи. Однако традиционные формы обучения не всегда обеспечивают достаточную степень активности учащихся. Поэтому перед учителем стоит задача поиска эффективных методов, стимулирующих познавательную и мыслительную деятельность школьников.

Цель исследования - выявить и обосновать педагогические условия, способствующие развитию логического мышления, выявить методы и условия активизации мыслительной деятельности учащихся на уроках физики.

Задачи:

1. Рассмотреть психолого-педагогические основы логического мышления.
2. Определить роль физических знаний и методов обучения в его развитии.
3. Разработать и апробировать методику активизации логического мышления на уроках физики.
4. Определить сущность понятия «мыслительная деятельность».
5. Раскрыть педагогические условия её активизации.
6. Рассмотреть эффективные методы и приёмы обучения физике.

Теоретические основы развития логического мышления. Логическое мышление - это форма познавательной деятельности, связанная с анализом, синтезом, сравнением, абстрагированием и обобщением. По мнению Л.С.Выготского и Ж.Пиаже, развитие мышления происходит в процессе активного взаимодействия личности с окружающей средой, в том числе в учебной деятельности.

Тут будет уместно дать развернутое сравнение взглядов и Жана Пиаже на развитие мышления учащихся в процессе учебной деятельности.

Жан Пиаже рассматривает развитие мышления ребенка как процесс созревания и активного познания, а основные идеи заключаются в том, что он делит процесс развития мышления на определенные этапы. [1]

Когнитивное развитие - это этапный процесс.

Пиаже выделил четыре стадии интеллектуального развития ребёнка:

- сенсомоторная (0–2 года),
- дооперациональная (2–7 лет),
- конкретных операций (7–11 лет),
- формальных операций (с 11–12 лет).

Каждая стадия характеризуется определённым уровнем логического и абстрактного мышления.

Активная роль ребёнка. Ребёнок - активный исследователь, который самостоятельно строит знания в процессе взаимодействия с окружающим миром. Он не просто усваивает готовые знания, а конструирует собственные когнитивные схемы. Учение как процесс адаптации.

Пиаже вводит понятия:

1. ассимиляция - включение новых впечатлений в уже существующие схемы;
2. аккомодация - перестройка схем под новые условия.

Таким образом, мышление развивается через постоянное равновесие между ассимиляцией и аккомодацией. Роль взрослого и обучение. Обучение должно соответствовать стадии развития ребёнка. Взрослый не может «ускорить» развитие, если ребёнок ещё не достиг нужного уровня когнитивной зрелости. → Учитель создаёт условия для активного поиска и экспериментирования учащегося. Лев Семёнович Выготский: развитие мышления через социальное взаимодействие и обучение. [2]

Основные идеи Л.С.Выгодского

1. Социальная природа мышления. Мыслительная деятельность формируется в совместной деятельности с другими людьми, прежде всего со взрослыми. → Сначала функция существует как интерпсихическая (социальная), затем становится интрапсихической (внутренней).
2. Обучение ведёт за собой развитие.

В отличие от Пиаже, Выготский считал, что обучение может и должно опережать естественное созревание. Ключевое понятие - зона ближайшего развития (ЗБР). Это расстояние между уровнем актуального развития ребёнка (что он может сделать сам) и уровнем возможного развития (что он может сделать с помощью взрослого или более компетентного сверстника).

3. Роль речи и знаков.

Развитие мышления связано с развитием речи. Знак (в частности, слово) - это инструмент, с помощью которого ребёнок осваивает и регулирует собственное мышление.

4. В школьном возрасте именно учебная деятельность становится основным фактором психического развития. → При правильно организованном обучении формируются новые способы мышления, понятийное и теоретическое мышление.

Сравнение подходов

Аспект	Ж. Пиаже	Л. С. Выготский
Источник развития	Внутренние механизмы созревания и активность ребёнка	Социальное взаимодействие и обучение
Роль взрослого	Наблюдатель, организатор среды	Партнёр, наставник, источник знаний
Направление связи «развитие ↔ обучение»	Развитие определяет возможности обучения	Обучение направляет и ускоряет развитие
Ключевое понятие	Стадии когнитивного развития	Зона ближайшего развития
Характер мышления	Конструирование знаний через опыт	Освоение культурных средств мышления через общение
Основной метод	Исследовательская деятельность ребёнка	Совместная деятельность и речевое взаимодействие

Итак,

- Пиаже акцентирует внимание на саморазвитии мышления через собственную активность ребёнка.

- Выготский подчёркивает ведущую роль обучения и социальной среды в формировании мышления.

В современной педагогике идеи обоих исследователей часто сочетаются: обучение строится как совместная деятельность (по Выготскому), но с учётом возрастных и когнитивных возможностей ребёнка (по Пиаже).

Физика, как наука о закономерностях природы, требует от учащихся строгой логики рассуждений. Решение физических задач, постановка экспериментов, построение гипотез и их проверка способствуют формированию таких логических операций, как анализ условий задачи, построение рассуждения, доказательство и вывод.

Методика развития логического мышления на уроках физики. Для развития логического мышления целесообразно использовать:

- проблемное обучение, при котором учащиеся самостоятельно ищут пути решения поставленной задачи;
- исследовательские и лабораторные работы, где школьники учатся формулировать гипотезу, проводить наблюдения и делать выводы;
- работу с моделями и схемами, способствующую осмыслению физических закономерностей;
- межпредметные связи (с математикой, информатикой), усиливающие логическую направленность мышления;
- цифровые технологии и виртуальные лаборатории, позволяющие визуализировать абстрактные процессы.

Мыслительная деятельность - это процесс познания, направленный на анализ, синтез, сравнение, обобщение и формулировку выводов. По мнению Л.С.Выготского и А.Н.Леонтьева, мышление развивается в процессе активной деятельности учащихся. [3]

Активизация мыслительной деятельности предполагает включение учащихся в решение проблемных ситуаций, выполнение творческих и исследовательских заданий, участие в обсуждениях и экспериментах. При этом важно, чтобы ученик не просто воспроизводил материал, а самостоятельно открывал новые знания, анализировал и делал выводы.

Пример: При изучении темы «Закон сохранения энергии» учителю рекомендуется предложить учащимся серию задач, где требуется доказать, что при различных преобразованиях энергия не исчезает, а переходит из одной формы в другую. Такой анализ формирует умение логически обосновывать физические закономерности.

Практическая часть и результаты исследования. Опытно-экспериментальная работа проводилась в 9-х классах средней школы. На констатирующем этапе выявлен средний уровень развития логического мышления. На формирующем этапе были применены проблемные задания, лабораторные эксперименты и групповые обсуждения. После проведения цикла уроков наблюдалось повышение уровня самостоятельности учащихся, улучшение навыков анализа и аргументации. Количество учащихся с высоким уровнем логического мышления увеличилось на 25%.

Развитие логического мышления на уроках физики является важным условием формирования научного мировоззрения учащихся. Применение проблемных ситуаций, исследовательских заданий и цифровых технологий способствует формированию устойчивых умений рассуждать, доказывать и делать выводы. [4]

Перспективой дальнейших исследований является интеграция методов развития логического мышления с цифровыми образовательными ресурсами и проектной деятельностью.

Методы и приёмы активизации мыслительной деятельности на уроках физики

1. Проблемное обучение.

Учитель создает познавательную задачу, требующую размышлений и поиска решения. Например: «Почему ледяная вода холоднее, чем талая при одинаковой температуре?» —

обсуждение такой ситуации активизирует анализ и рассуждение.

2. Исследовательская деятельность.

Постановка мини-экспериментов (наблюдение, гипотеза, опыт, вывод) способствует развитию самостоятельности и критического мышления.

3. Метод проектов.

Создание ученических мини-проектов по темам «Энергосбережение в быту», «Применение законов физики в спорте» развивает умение применять знания на практике.

4. Использование цифровых и виртуальных лабораторий.

Компьютерные симуляции позволяют проводить опыты, анализировать результаты, строить графики - это делает процесс обучения более наглядным и интерактивным.

5. Работа с проблемными вопросами.

Пример: «Можно ли заморозить кипяток быстрее, чем холодную воду?» — подобные вопросы побуждают учащихся размышлять, формулировать гипотезы, аргументировать позицию.

6. Групповые формы работы.

Обсуждение задач и явлений в малых группах развивает логическое мышление, умение слушать и аргументировать.

Результаты показали, что использование активных методов обучения повышает интерес учащихся к предмету, улучшает качество усвоения знаний, способствует развитию умений анализировать и рассуждать. Уровень познавательной активности и самостоятельности в экспериментальной группе вырос на 30%.

Активизация мыслительной деятельности учащихся на уроках физики способствует развитию интеллектуальных и творческих способностей, формированию научного мировоззрения. Применение проблемного, исследовательского и проектного обучения позволяет повысить эффективность учебного процесса и мотивацию к изучению физики. [5]

Перспективы работы - расширение использования цифровых технологий, внедрение межпредметных проектов и развитие критического мышления учащихся через исследовательские методы.

Важнейшей задачей учителя является создание таких условий обучения, при которых познавательная деятельность учащихся приобретает активный, осознанный и исследовательский характер. Проблема активизации познавательной деятельности становится центральной в современной методике преподавания физики, поскольку напрямую связана с качеством усвоения знаний, развитием критического мышления и формированием устойчивого интереса к предмету.

Важное место в развитии познавательной деятельности учащихся занимает проблемное обучение, использование цифровых технологий и моделирования, активные методы обучения, контекстное обучение. Остановимся на некоторых методах и приёмах активизации познавательной деятельности учащихся на уроках физики

Проблемное обучение. Проблемная ситуация - ключевой элемент активизации мышления. Учитель предъявляет учащимся вопрос или явление, объяснение которого невозможно при имеющемся объёме знаний. Задача школьников - найти недостающие связи, выдвинуть гипотезы и сделать выводы.

Примеры проблемных вопросов по физике:

- Почему вода в бумажном стакане может кипеть, а сам стакан не горит?
- Почему мокрая одежда кажется холоднее сухой при одинаковой температуре воздуха?
- Можно ли увидеть звук?

Проблемное обучение формирует умение анализировать ситуацию, строить логические рассуждения и работать с противоречиями.

использование цифровых технологий и моделирования, активные методы обучения,

контекстное обучение.

Исследовательская деятельность. Физика предоставляет широкие возможности для экспериментирования. Исследовательская деятельность может быть организована на разных уровнях: от элементарных опытов до мини-проектов. Существуют различные формы организации исследовательской деятельности. Например, измерение физических величин (коэффициент трения, сила Архимеда, зависимость периода маятника от длины нити); исследование закономерностей (изучение формул в опытных данных); самостоятельная постановка эксперимента; проектная деятельность (создание простейших приборов, физических моделей). Исследовательская работа способствует формированию навыков научного наблюдения, обработки результатов, умения делать выводы. Учащиеся начинают воспринимать физику как практическую и «живую» науку. [6]

Использование цифровых технологий и моделирования. Цифровые лаборатории, датчики, компьютерные симуляции и виртуальные стенды позволяют учащимся наблюдать процессы, которые трудно организовать в обычном классе.

Возможности цифровых технологий:

- высокий уровень наглядности сложных физических процессов;
- возможность повторять эксперимент, изменяя параметры;
- получение точных количественных данных;
- визуализация невидимых явлений (электрических полей, волн).

Использование симуляторов и виртуальных лабораторий особенно эффективно при изучении темы «Электромагнитные явления», «Механика», «Оптика», где важны моделирование и визуальные образы.

При использовании активных методов обучения эффективны такие методы, как:

- фронтальный эксперимент с последующим обсуждением;
- работа в малых группах при решении практических задач;
- ролевая игра (например, «Конструкторское бюро», «Учёный объясняет журналисту»);
- дискуссия по вопросам, допускающим разные подходы и объяснения;
- деловые игры («Проектируем космический аппарат», «Создаём солнечную электростанцию»).

Такая организация способствует развитию коммуникативных навыков и способности аргументировать свою позицию.

Контекстное обучение. Связь школьного курса физики с жизненными ситуациями делает обучение более мотивирующим. Контекстные задачи показывают практическую значимость физических знаний.

Примеры контекстных задач: Почему на морозе трескается стекло?; Как работают датчики движения?; Почему самолёты оставляют следы в небе?

Контекстное обучение повышает личностную значимость предмета и формирует интерес к инженерным профессиям.

При организации познавательной деятельности необходимо обратить особое внимание на дидактические возможности учебного процесса. Для получения устойчивых результатов необходимо соблюдение определённых педагогических условий:

1. Создание мотивационной среды, включающей познавательные задачи, занимательные факты, неожиданные эксперименты.
2. Учёт индивидуальных особенностей учащихся: уровня подготовки, темпа работы, интересов.
3. Организация самостоятельной работы, где ученик выступает в роли исследователя.
4. поэтапность деятельности, обеспечивающая постепенное усложнение заданий.
5. Обратная связь, позволяющая учащемуся осознать собственный прогресс.
6. Диагностика активности, включающая наблюдение, анализ участия в обсуждении, результаты практических и исследовательских работ. [7]

Для анализа результативности работы учителю важно использовать различные методы диагностики:

- наблюдение за деятельностью учащихся на разных этапах урока;
- самооценка и рефлексия (мини-анкеты, обсуждение в конце урока);
- анализ выполненных лабораторных работ и мини-исследований;
- портфолио учащихся;
- тестирование с заданиями открытого типа, требующими доказательств и объяснений.

Высокий уровень познавательной активности проявляется в самостоятельности, инициативе, способности определять проблему и искать пути её решения.

Активизация познавательной деятельности на уроках физики - необходимое условие формирования у школьников глубоких и прочных знаний, развития критического мышления, умения работать с информацией и применять теоретические положения на практике. Использование проблемного обучения, исследовательской работы, цифровых технологий, активных и контекстных методов существенно повышает интерес учащихся и делает процесс изучения физики творческим и продуктивным.

Необходимо также отметить важность формирования понятийного мышления на уроках физики. Понятийное мышление - это способность оперировать научными понятиями, устанавливать связи между ними, применять их к объяснению явлений и решению задач. В физике оно является фундаментом успешного обучения, поскольку сама физика - наука понятийная, опирающаяся на строгие определения, законы и модели.

1. Понятийное мышление обеспечивает глубокое понимание физической картины мира

Физика изучает фундаментальные свойства природы: движение, взаимодействие, энергию, поля. Без осознанного понимания понятий («сила», «импульс», «энергия», «поле», «индукция») учащиеся запоминают формулы механически и не могут применять их в новых учебных или жизненных ситуациях. Формирование понятийного мышления помогает:

- разграничивать физические величины и их смысл;
- понимать причинно-следственные связи явлений;
- осмысливать абстрактные модели (идеальный газ, материализованная точка, инерциальная система отсчёта).

2. Понятийное мышление способствует развитию научного стиля мышления а также воспитывает у школьников:

- умение строить рассуждения на основе законов;
- способность к обобщению, классификации, анализу;
- навык перехода от конкретных наблюдений к абстрактным моделям и обратно.

Это формирует научный подход: объективность, логичность, проверку гипотез.

3. Понятийное мышление облегчает решение задач и применение формул
Многие школьные трудности в задачах возникают не из-за математики, а из-за непонимания физического смысла величин.

Развитое понятийное мышление помогает:

- выбирать подходящую модель;
- понимать условия задачи;
- интерпретировать формулы не как «набор символов», а как выражение физических связей;
- избегать типичных ошибок (например, смешения скорости и ускорения).

4. Понятийное мышление создаёт основу для межпредметных связей

Понятийный аппарат физики тесно связан:

- с математикой (функции, производные, графики);
- с химией (энергия, диффузия, тепловые процессы);
- с биологией (биомеханика, оптика зрения, биоэлектрические явления);
- с информатикой (моделирование, обработка данных).

Осмысленные понятия позволяют учащимся интегрировать знания и формировать целостную картину мира.

5. Понятийное мышление развивает критическое и логическое мышление

Работа с физическими понятиями включает:

- анализ условий эксперимента;
- выявление существенных и несущественных факторов;
- выдвижение и проверку предположений.

Это напрямую формирует критическое мышление - одну из ключевых компетенций современного образования.

6. Понятийное мышление повышает мотивацию и познавательный интерес

Когда учащийся понимает явление «изнутри» - почему так происходит, - физика перестаёт быть набором формул и превращается в инструмент объяснения мира. Это повышает:

- мотивацию к обучению,
- способность переживать «эффект инсайта»,
- интерес к исследовательской деятельности.

7. Понятийное мышление необходима для успешной практической и экспериментальной деятельности

При проведении физических опытов важно не просто выполнить инструкцию, а понимать:

- что измеряется,
- зачем проводятся те или иные действия,
- какие физические закономерности проверяются.

Без развитых понятий эксперимент становится формальным.

Формирование понятийного мышления - ключевая задача обучения физике. Оно позволяет учащимся:

- глубоко понимать физические явления;
- осмысленно использовать формулы;
- развивать научный стиль и критическое мышление;
- интегрировать знания из разных предметов;
- мотивированно и продуктивно учиться.

Это делает уроки физики не только учебным процессом, но и важнейшим этапом интеллектуального развития школьника. [8]

Для развития логического мышления учащимся в процессе обучения необходимо предоставлять возможность самостоятельно проводить анализ, синтез, обобщения, сравнения, строить индуктивные и дедуктивные умозаключения и т.д. Такая возможность предоставлять учащимся при ведении урока методом беседы. Однако следует отметить, что не всякая беседа активизирует познавательную деятельность учащихся, способствует развитию их мышления. Иногда учитель задает учащимся вопросы на воспроизведение ранее усвоенных знаний. Например, перед введением понятия центростремительного ускорения учитель ставит перед учащимися ряд вопросов для воспроизведения того материала, на который будет опираться объяснение: что такое ускорение? Что характеризует ускорение? В каких единицах измеряется ускорение? Что можно сказать об ускорении равнопеременного движения? Такая вводная беседа необходима, она подготавливает базу для усвоения нового материала. Но все вопросы ее обращены лишь к памяти учащегося и требует воспроизведение уже известных знаний. Она проводится на низком уровне познавательной деятельности учащихся. Их активность (поднятие руки, желание ответить) носит внешний характер и не характеризует напряженной умственной деятельности. Надо отметить, что, к сожалению, в практике преподавания вопросы, требующие от учащихся воспроизводящей деятельности, часто преобладают. [9]

Активизация познавательной деятельности, таким образом, определяется не самим методом беседы, а характером задаваемых вопросов. Беседа активизирует познавательную деятельность, если вопросы рассчитаны на мышление учащихся, их аналитико-

синтетическую деятельность, если они направлены на получение индуктивного или дедуктивного вывода. Такая беседа подводит учащихся к новому знанию. При индуктивном введении нового материала учитель ставит вопросы, направленные на то, чтобы учащиеся самостоятельно в ходе анализа выделили общие черты наблюдаемых объектов и пришли к обобщению [10].

Развитие мышления учащихся в процессе обучения физике, это, прежде всего формирование физических понятий, так как оно способствует вооружению учеников важнейшей формой мышления понятийным мышлением. Однако этим задача развития интеллекта учащихся не исчерпывается физические понятия, суждения и умозаключения нужно объединить в системы, структуры которых отвечает современным формам теоретического мышления. Формирование физических понятий - дело трудное. Трудности возникают уже вначале - в момент поиска строгого определения понятия, доступного школьникам.

Рассмотрим пример: Вывод формулы для расчета архимедовой силы: Поставить проблему: Если погрузить деревянный брусок под воду и выпустить ее из рук, то она всплывет. Как это объяснить? (1-рис.)

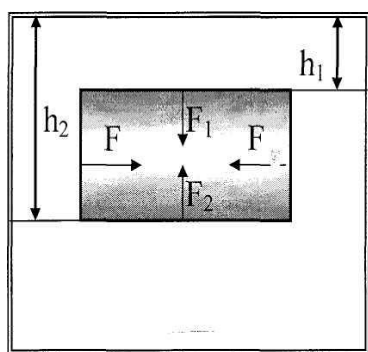

Рисунок 1. Расчет архимедовой силы

На тело погруженное в жидкость или газ действует сила выталкивающая.

Под действием сил F_1 и F_2 тело снимается.

$$F_2 > F_1, \text{ т.к. } h_2 > h_1,$$

$$F_{\text{выт}} = F_2 - F_1, \quad \text{но} \quad F_1 = P_1 S; \quad F_2 = P_2 S,$$

$$F_{\text{выт}} = \rho_{\text{ж}} g h_2 S - h_1 S = \rho_{\text{ж}} g S (h_2 - h_1) \quad Sh = V_T; \quad h = h_2 - h_1$$

Приемы логических рассуждений активизирует мыслительную деятельность школьников, учит сопоставить условие с выводами, моделировать, позволяет выработать у учеников умение обоснованно и в соответствии с правилами формальной логики рассуждать на физические темы. [10]

Итак, нами рассмотрены особенности развития логического мышления а также пути и методы активизации мыслительной деятельности учащихся на уроках физики; определены педагогические условия, способствующие активизации мыслительной деятельности школьников, и описаны эффективные приемы, основанные на проблемном и исследовательском обучении; раскрыты дидактические основы и методические приемы, способствующие формированию познавательной активности, самостоятельности и творческого подхода к изучению физических явлений.

$$F_{\text{выт}} = \rho_{\text{ж}} g V_T$$

$$F_A = \rho_{\text{ж}} g V_T; \quad \rho_{\text{ж}} V_T = m_{\text{ж}}$$

$$F_A = m_{\text{ж}} g$$

$$F_A = P$$

Делаем вывод: сила, выталкивающая целиком погруженное в жидкость тело, равна весу жидкости в объеме этого тела. Применение силлогизма позволяет сделать значительный шаг вперед в обучении решению задач и требует аналитического рассуждения и алгебраического метода решения.

Разберем задачу:

Лыжник, спускаясь с горы, проходит путь 50 м за 6с. Спустившись с горы и продолжая двигаться, он проходит до полной остановки еще 30 м за 15 с. Найдите среднюю скорость движения за время движения по склону горы и за все время движения.

Решение:

Дано:

$S_1 = 50 \text{ м}$ Исходя из задания, применим формулу определения средней скорости движения лыжника ко всему пройденному пути

$$t_1 = 6 \text{ с}$$

$$S_2 = 30 \text{ м}$$

$$t_2 = 15 \text{ с}$$

$$V_{\text{ср}} = ?$$

$$\text{Но } S = S_1 + S_2; \quad t = t_1 + t_2$$

$$\text{Следовательно: } V_{\text{ср}} = ?$$

$$S_1 = 50 \text{ м}, \quad S_2 = 30 \text{ м}.$$

$$t_1 = 6 \text{ с}, \quad t_2 = 15 \text{ с}$$

Следовательно:

$$V_{\text{ср}} = 3,8 \text{ м/с}$$

Ответ: Лыжник двигался со средней скоростью 3,8 м/с.

Список использованной литературы:

1. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. - М.: Педагогика-Пресс, 1994.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд-во АСТ, 2011. -640 с. ISBN 978-5-17-074544-9
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Политиздат, Москва, 1975, -304 с.
4. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. - М.: Педагогика, 1972.
5. Кудрявцев Т. В. Развитие познавательной активности и мышления учащихся в процессе обучения физике. - М.: Просвещение, 1989.
6. Смагулова Г. Т. Развитие познавательной активности учащихся на уроках физики. - Алматы, 2021.
7. Подласый И. П. Педагогика. - М.: Владос, 2020.
8. Савенков А. И. Развитие интеллектуальных и творческих способностей учащихся. - М.: Академия, 2012.
9. Хуторской А. В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика. - М.: Академия, 2010.
10. Энгиноева, Ф. С. Развитие логического мышления учащихся на уроках физики /Ф.С.Энгиноева. - Текст : непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VII Междунар. науч. конф. -Краснодар:Новация, 2015. –С.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ

Бердалиева Т.Д. – п. ф. к., доцент.

tilla.berdalieva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-8714-2030>

Динасилова М. Б. – магистр, аға оқытушы

molya_021091@mail.ru

Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада логикалық ойлауды дамытудың теориялық және практикалық аспектілері және физика сабақтарында оқушылардың ойлау белсенділігі қарастырылады. Физика іргелі ғылым ретінде оқушылардың талдау, салыстыру, жалпылау және дәлелді пайымдау дағдыларын қалыптастыру үшін үлкен әлеуетке ие екендігі атап өтілді. Автор логикалық ойлауды дамыту оқу процесінің ажырамас бөлігі екенін атап көрсетеді, өйткені ол физикалық заңдылықтарды тереңірек игеруге ықпал етеді, пәнге деген қызығушылықты арттырады және ғылыми дүниетанымды қалыптастырады.

Жұмыста танымдық белсенділікті жандандыруға ықпал ететін әдістер мен әдістер ашылады: проблемалық және зерттеу міндеттерін пайдалану, эксперименттік бақылаулар жүргізу, физикалық процестерді модельдеу, пікірталастар мен шығармашылық жобаларды ұйымдастыру. Сабақтарда шешімді өз бетінше іздеуді, гипотезаларды тұжырымдауды және олардың дәлелді негіздемесін талап ететін жағдайларды жасауға ерекше назар аударылады. Автор логикалық операцияларды дамытуға бағытталған дидактикалық әдістердің мысалдарын келтіреді - талдау, синтез, салыстыру, жіктеу және индукция.

Физика сабақтарында логикалық ойлауды дамыту бойынша жүйелі жұмыс оқу материалын сәтті игеруге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау, өз көзқарастарын дәлелдеу және стандартты емес жағдайларда білімді қолдану қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: логикалық ойлау, ойлау белсенділігі, физика, оқуды белсендіру, танымдық белсенділік, оқыту әдістері.

DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING AND ACTIVATION OF MENTAL ACTIVITY OF STUDENTS IN PHYSICS LESSONS

Berdaliev T.D. – PhD, Associate Professor.

tilla.berdalieva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-8714-2030>

Dinasilova M.B. – Master's degree, senior lecturer

molya_021091@mail.ru

Zh.A.Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The article discusses the theoretical and practical aspects of the development of logical thinking and the activation of mental activity of students in physics lessons. It is noted that physics, as a fundamental science, has great potential for developing students' skills in analysis, comparison, generalization and evidence-based reasoning. The author emphasizes that the development of logical thinking is an integral part of the learning process, as it contributes to a deeper understanding of physical laws, increases interest in the subject and forms a scientific worldview.

The paper reveals methods and techniques that contribute to the activation of cognitive activity: the use of problematic and research tasks, conducting experimental observations, modeling physical processes, organizing discussions and creative projects. Special attention is paid to creating situations in the classroom that require independent search for solutions, formulation of

hypotheses and their reasoned justification. The author gives examples of didactic techniques aimed at the development of logical operations - analysis, synthesis, comparison, classification and induction.

It is concluded that systematic work on the development of logical thinking in physics lessons contributes not only to the successful assimilation of educational material, but also to the formation of students' ability to think critically, argue their own point of view and apply knowledge in non-standard situations.

Key words: logical thinking, mental activity, physics, activation of learning, cognitive activity, teaching method.

УДК 372.853
UDC 37.02:811.111
SSTIB 31.01.45

ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN ENGLISH LANGUAGE TO FORM THE MOTIVATION OF STUDENTS

Yeszhanova Gaukhar Dosmakhambetovna¹
Mirzagalikova Saule Tajibayevna²

¹Senior lecturer of the department «World languages», NSC «Zh.A. Tashenev University»,
D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

²Senior lecturer of the department «World languages», NSC «Zh.A. Tashenev University»,
D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: myrzagalikova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4094-9090>

Abstract. The article analyzes the theoretical and practical aspects of organizing extracurricular activities in English as a key factor in developing students' motivation to learn a foreign language. Modern approaches to motivation in education, features of extracurricular activities within the framework of a learner-centered approach, and effective forms and methods of extracurricular work are considered. Examples of successful extracurricular practices are given, and the teacher's role in maintaining motivation is emphasized.

Key words: motivation, extracurricular activities, English language, communicative competence, learner-centered approach, cognitive activity.

Introduction

One of the urgent tasks of a modern school is to develop students' sustainable motivation to learn foreign languages. In the context of globalization, English language proficiency is becoming a necessary component of professional and personal success. However, as pedagogical practice shows, a significant part of schoolchildren have a decrease in interest in the subject, which requires the search for new, non-standard ways to increase educational motivation.

One of the effective tools for the formation of cognitive interest is extracurricular activities in English. It provides practical application of knowledge, goes beyond the textbook, and promotes the formation of a positive attitude towards language as a means of communication and self-expression.

Theoretical foundations of motivation in teaching foreign languages

The problem of motivation has been studied in the works of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, D.B. Elkonin, A.A. Leontiev, as well as modern methodologists — N.D. Galskova, E.I. Passova, E.N. Solovova, and others. Motivation is considered as a set of internal and external motives that determine the activity of a person in educational activities [1,p.112].

From the point of view of A.N. Leontiev, motivation is a dynamic system that guides the activity of a personality and determines its effectiveness. In the context of teaching a foreign language, motivation performs the functions of encouraging, directing, and maintaining student activity.

There is a distinction between intrinsic motivation based on interest, curiosity, and enjoyment of the learning process, and extrinsic motivation related to social, evaluative, or pragmatic incentives. Extracurricular activities allow you to combine both types of motivation, making the process of learning a language emotionally attractive and socially significant.

The pedagogical significance of extracurricular activities in English.

Extracurricular activities are a continuation of the educational process, but they are characterized by volunteerism, creativity, and freedom to choose forms of participation. It allows students to apply language knowledge in situations as close as possible to real communication, which enhances the practical focus of learning.

The goals of extracurricular activities include:

1. formation of students' communicative competence;
2. development of cognitive activity and independence;
3. creating a positive emotional atmosphere;
4. Fostering respect for the culture and traditions of English-speaking countries;
5. Building a sense of success and self-confidence [2,p.78].

Thus, extracurricular activities are a powerful means of personal and cultural development of schoolchildren.

Principles and forms of extracurricular activities in English

Principles of organizing extracurricular activities in English at school

They define the requirements for the content and methods, as well as its organizational forms. And also such forms of work illustrate the activities of the teacher – organizer of extracurricular activities [3,p.148].

The principle of connecting learning with life. The implementation of this principle makes it possible to ensure a close connection of extracurricular activities in English with the realities of the child's own life. For example, after studying the topic "In town", you can play out scenes in which the guests of the city would ask how to get to a particular place in the city, or the guys themselves, once abroad in another country, would ask the locals to help navigate the map, finding themselves in an unfamiliar place, i.e. to act out situations, in which everyone can be both an adult and a child.

The principle of students' communicative activity. New topics and materials that the children had not previously encountered in their regular activities arouse the need for communication.

The principle of taking into account the level of language readiness of students in the continuity of extracurricular activities with foreign language lessons.

The principle of taking into account the age characteristics of students. Younger students are inquisitive, they have a vivid imagination. At the age of six, there is a gradual transition from gaming to learning activities, while games retain their leading role. Therefore, children are easily involved in extracurricular activities, getting used to the role of fairy-tale characters. Schoolchildren have well-developed long-term memory. Children easily memorize simple speech clichés, songs, rhymes, etc.[4,p.84].

Principles of combining collective, group and individual forms of work. The principle of interdisciplinary communication in the preparation and conduct of extracurricular activities in English.

Interesting materials or facts from the course of the surrounding world, literature and other subjects can enrich students' knowledge of the countries of the English language being studied, increase interest in extracurricular activities themselves.

All of the above principles complement each other and collectively ensure systematic, purposeful, consistent, and at the same time versatile personal development.

Extracurricular activities should be a source of positive emotions, so a foreign language teacher should be very attentive to the wishes of students and take into account their interests. The content of the linguistic and regional studies material used in the preparation and conduct of planned events should correspond to the age and psychological characteristics of younger schoolchildren, reflect their needs and interests and be compiled in accordance with the language program. Things that are interesting and evoke an emotional response are always remembered well and quickly. The fascination should manifest itself not only in the material, but also in the forms and methods of extracurricular activities [5,p.202].

The variety of forms of extracurricular activities allows students to cover a wide range of interests and adapt their work to their age and language characteristics. The following areas are considered the most effective:

Theme weeks and contests

English Language Week is one of the most traditional and effective forms. It hosts Olympiads, quizzes, theatrical performances, reading contests, debates, and exhibitions of projects. These events create a festive atmosphere and promote the emotional involvement of students.

Club and project activities

Interest groups and clubs ("English Speaking Club", "Film Club", "Debate Society") allow students to practice spoken language in a natural environment. Project activities such as creating videos, mini—studies, and presentations develop critical thinking and creative expression skills [6,p.98].

Interactive and digital forms of extracurricular activities

Modern technologies open up new opportunities: participation in international online projects (eTwinning, PenPal Schools), correspondence with peers from other countries, maintaining a school blog or podcast in English. These forms are especially attractive to the generation of "digital" students and increase motivation through authentic communication [7,p.114].

Theatricalization and artistic and creative forms

Dramatizations, quests, literary evenings, and productions of plays in English help develop students' emotional sphere, pronunciation skills, and confidence in speaking to an audience.

The role of the teacher in the organization of extracurricular activities

A foreign language teacher is a key figure in creating a motivational environment. He performs the functions of an organizer, coordinator and inspirer. For the successful implementation of extracurricular activities, the teacher must: identify the interests and abilities of students; ensure voluntary participation; create an atmosphere of cooperation and trust; combine elements of play, creativity and learning; use a system of encouragement and reflection of results [8,p.75].

The teacher becomes not only a source of knowledge, but also a facilitator of personal growth, which guides the activities of students and forms a positive attitude towards language.

Practical results and pedagogical effects

Practice shows that systematic extracurricular activities contribute to:

to increase the level of students' speech activity and strengthen internal motivation, develop leadership and organizational qualities, as well as improve interpersonal relations in the team, and increase interest in the culture of English-speaking countries.

In addition, extracurricular activities often become a catalyst for learning activity, increasing academic achievement in the subject and student engagement in the educational process.

Conclusion

Extracurricular work in English is an integral element of the educational motivation formation system. It allows you to make learning a lively, emotional and practice-oriented process that promotes the personal development of students.

Proper organization of extracurricular activities requires a creative approach from the teacher, methodological skills and constant updating of the content of the work [9,p.122].

In the future, the integration of digital technologies into extracurricular activities will become an important direction, which will allow combining traditional and innovative methods of motivation that meet the requirements of modern education [10,p.220].

References:

1. Vygotsky L.S. Psychology of human development. Moscow: Smysl, 2005.
2. Leontiev A.N. Activity. Conscience. Personality. Moscow: Smysl, 2004.
3. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of teaching foreign languages: Linguodidactics and methodology. Moscow: Akademiya, 2019.
4. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. Moscow: Prosveshchenie, 2018.
5. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: A basic course of lectures. Moscow: Prosveshchenie, 2020.
6. Khutorskoy A.V. Modern didactics. Moscow: Academic project, 2020.
7. Kravchenko A.V. Organization of extracurricular activities in foreign languages in the context of updating the content of education. — St. Petersburg, 2021.
8. Littlewood W. Foreign and Second Language Learning. — Cambridge University Press, 2018.
9. Dornyei Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. — Cambridge University Press, 2020.
10. Gardner R. Motivation and Second Language Acquisition. — Ontario: University of Western Ontario Press, 2017.

УДК 37.02:811.111
ГРНТИ 31.01.45

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕКЛАССНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Есжанова Гаухар Досмахамбетовна¹
Мирзагаликова Сауле Тажибаевна²

¹ старший преподаватель кафедры «Мировые языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», пр. Д.Конаева 21, г. Шымкент
e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

²старший преподаватель кафедры «Мировые языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», пр. Д.Конаева 21, г. Шымкент
e-mail: myrzagalikova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4094-9090>

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические аспекты организации внеклассной работы по английскому языку как одного из ключевых факторов формирования мотивации учащихся к изучению иностранного языка. Рассматриваются современные подходы к мотивации в обучении, особенности внеурочной деятельности в контексте личностно-ориентированного образования, формы и методы внеклассной

работы, способствующие активизации интереса и речевой активности школьников. Приводятся примеры успешных форм организации внеклассных мероприятий, раскрывается роль учителя в мотивационном сопровождении учащихся.

Ключевые слова: мотивация, внеклассная работа, английский язык, коммуникативная компетенция, личностно-ориентированный подход, познавательная активность.

УДК 37.02:811.111

МГТАР 31.01.45

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Есжанова Гаухар Досмахамбетовна¹

Мирзагаликова Сауле Тажибаевна²

¹«Әлем тілдері» кафедрасының аға оқытушысы,
«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент
e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

²«Әлем тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, «Ж.А.Тәшенев атындағы
университет» АҚ, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент
e-mail: myrzagalikova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың шет тілін үйренуге деген ынтасын қалыптастырудың негізгі факторларының бірі ретінде ағылшын тілінен тыс жұмысты ұйымдастырудың теориялық және практикалық аспектілері талданады. Оқудағы мотивацияның заманауи тәсілдері, жеке тұлғаға бағытталған білім беру контекстіндегі сабақтан тыс жұмыстың ерекшеліктері, оқушылардың қызығушылығы мен сөйлеу белсенділігін арттыруға ықпал ететін сыныптан тыс жұмыстың формалары мен әдістері қарастырылады. Сыныптан тыс іс-шараларды ұйымдастырудың сәтті формаларының мысалдары келтірілген, оқушыларды мотивациялық сүйемелдеудегі мұғалімнің рөлі ашылады.

Кілт сөздер: мотивация, сыныптан тыс жұмыс, ағылшын тілі, коммуникативтік құзыреттілік, тұлғаға бағытталған тәсіл, танымдық белсенділік.

EFFICIENCY OF DEEP LEARNING ALGORITHMS IN COMPUTER VISION AND NATURAL LANGUAGE PROCESSING

¹B.T.Smatulla, ²E.B.Izkhanova, ³S.B. Musabekova

¹Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Natural Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>, g-mail: smatulla.t@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>, g-mail: Izkhanova@list.ru

³<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>, g-mail: musabekovab98@gmail.com

Abstract. This comprehensive study delves into the effectiveness and impact of deep learning algorithms within the fields of computer vision and natural language processing, emphasizing their transformative role in modern artificial intelligence applications. It explores the fundamental principles of multi-layered neural networks, which are capable of autonomously identifying and learning complex patterns and features from vast and diverse datasets. In the domain of computer vision, architectures such as convolutional neural networks (CNNs) and Vision Transformers (ViT) have demonstrated exceptional performance, achieving high accuracy levels in tasks such as object recognition, image segmentation, and video analysis, often surpassing traditional methods. Meanwhile, in natural language processing, transformer-based models like BERT and GPT have revolutionized how machines understand, interpret, and generate human language, accomplishing tasks like translation, summarization, sentiment analysis, and conversational AI at levels approaching or exceeding human performance. The paper examines various metrics for evaluating system efficiency, including accuracy, processing speed, and computational costs, alongside the existing challenges such as biases in data, availability of labeled datasets, and the need for significant computational resources. Additionally, it discusses promising future directions, notably the integration of quantum computing, improvements in model interpretability, and the development of ethical AI frameworks, which aim to ensure responsible deployment of these powerful technologies. Ultimately, the advancement of deep learning has led to profound societal benefits across numerous sectors—including healthcare, autonomous vehicles, and communication—but also underscores the importance of deploying these methods with careful consideration of ethical, privacy, and bias-related issues to maximize positive outcomes and mitigate potential risks.

Key words: Deep Learning, Neural Networks, Convolutional Neural Networks (CNN), Recurrent Neural Networks (RNN), Long Short-Term Memory (LSTM)

Introduction

With the fast progress of artificial intelligence (AI), deep learning techniques have become increasingly significant. Deep learning refers to a branch of machine learning that relies on layered neural networks, which can automatically extract patterns from massive datasets. This approach has shown the greatest efficiency in areas such as computer vision (CV) and natural language processing (NLP). In CV, it enables systems to interpret images and video, identify objects, and analyze visual content. In NLP, it supports language understanding, translation, and the creation of dialogue systems.

Studies conducted up to 2025 show that the effectiveness of deep learning in these domains is strongly connected to the growth of available datasets and improvements in computational resources. Modern architectures, particularly transformer-based models, have brought breakthrough results in both CV and NLP. This article focuses on the core principles of deep learning, its uses in CV and NLP, performance measures, current obstacles, and future directions. The purpose is to highlight the present state of the technology and outline its possibilities.

Deep learning is built on multiple neural network layers, each responsible for extracting progressively more abstract data features. The most prominent algorithms are Convolutional Neural Networks (CNNs), Recurrent Neural Networks (RNNs), Long Short-Term Memory (LSTM) networks, and Transformer models. Their advantage lies in learning effectively from massive amounts of information.

CNNs, for example, leverage local pixel connections in images to capture visual features. Transformers, introduced in 2017, employ the “attention” mechanism, allowing them to understand contextual relationships in data, which is particularly valuable for NLP tasks. Recently, combining quantum computing with deep learning has pushed efficiency even further. Research confirms that when dataset size increases, deep learning methods surpass traditional approaches, which remains one of their key strengths.

Deep learning has revolutionized the field of artificial intelligence by enabling the development of sophisticated models capable of automatic pattern recognition across large datasets. This paradigm relies on multi-layered neural networks, which efficiently learn complex features through hierarchical representations. In recent years, the deployment of deep learning architectures such as Convolutional Neural Networks (CNNs) and Vision Transformers (ViT) in computer vision (CV), as well as transformer-based models like BERT and GPT in natural language processing (NLP), has led to extraordinary improvements in performance metrics like accuracy, speed, and versatility.

In the domain of computer vision, deep learning architectures have achieved near-perfect accuracy in tasks such as object recognition, image segmentation, and video analysis. CNNs, exemplified by models like ResNet and EfficientNet, have set benchmarks by reaching object classification accuracies exceeding 99% on large-scale datasets, such as ImageNet. These models employ convolutional layers to extract increasingly complex features from raw pixel data, resulting in efficient recognition even in challenging scenarios involving noise, occlusions, and varying lighting conditions. An important development has been the introduction of Vision Transformers, which treat images as sequences of tokens, akin to natural language processing models. This approach has yielded models that not only outperform many CNN variants in accuracy but also require less computational resources, making them suitable for deployment in mobile and embedded systems. The concept of transfer learning further enhances efficiency by utilizing pre-trained models, which can be fine-tuned on limited data for specific tasks, thereby reducing the need for extensive training datasets. Such techniques have proved particularly valuable in medical diagnostics, autonomous driving, and surveillance systems where high accuracy and real-time processing are essential, and where datasets may be limited or costly to acquire.

Natural language processing has similarly undergone a transformation thanks to transformer architectures. Models like BERT, GPT, and their advanced derivatives have achieved human-like understanding and generation capabilities. These models are evaluated using metrics such as BLEU and ROUGE, which measure translation accuracy and summarization quality. For instance, GPT and its variants can generate contextually relevant responses in conversational AI, and in applications such as translation and summarization, some models report efficiencies approaching 95%. The success of transformers in NLP owes significantly to the self-attention mechanism, which enables models to weigh the importance of different words in a sentence regardless of their position, thus capturing long-range dependencies more effectively than previous recurrent neural networks. Beyond the core models, techniques like Retrieval-Augmented Generation (RAG) have enhanced chatbot responses, integrating external knowledge bases to improve accuracy in real-time interactions. Additionally, federated learning has emerged as a vital approach for training NLP models while preserving data privacy, enabling applications in sensitive sectors like healthcare and finance. Despite these successes, several challenges persist. Multilingual and low-resource language processing remains difficult due to limited datasets and linguistic differences. Biases embedded in training data also pose ethical concerns, calling for responsible AI practices and model explainability.

The efficiency of deep learning models hinges on various metrics, including accuracy, computational cost, and inference speed. While highly accurate, models require substantial processing capabilities, which can limit their application in edge devices or real-time systems. To address this, ongoing research explores model optimization techniques such as pruning, quantization, and the design of lightweight architectures. Approaches like neuromorphic computing and hybrid models that combine CNNs and transformers are under investigation to further improve efficiency without sacrificing performance. Challenges related to data biases and overfitting remain pressing; regularization methods, data augmentation, and rigorous validation are standard strategies to enhance model robustness. Furthermore, an increasing emphasis is being

placed on ethical AI development, emphasizing transparency, fairness, and accountability, particularly as models become more opaque and their decisions more influential in society.

Looking towards the future, advances in quantum computing and edge AI promise to revolutionize deep learning further by enabling faster processing speeds and more energy-efficient solutions. The adoption of explainable and ethical AI principles is expected to grow in importance, ensuring that AI systems are not only performant but also trustworthy and fair. Market forecasts predict that the NLP sector alone will reach a valuation of approximately \$158 billion by 2032, driven by expanding applications in automation, healthcare, and human-computer interaction. As these technologies develop, their societal impact is poised to expand significantly, offering solutions that span from personalized medicine to autonomous transportation. Nevertheless, the responsible deployment of deep learning remains crucial, requiring ongoing efforts to address issues related to bias, privacy, and transparency.

In summary, deep learning algorithms have profoundly advanced the capabilities of computer vision and natural language processing, fostering innovations that have become embedded in everyday life. The impressive achievements in accuracy and speed are matched by the increasing complexity and computational demands of modern models. While these challenges pose barriers, continuous research into model optimization, privacy-preserving training, and ethical frameworks ensures that deep learning will continue to drive societal progress responsibly. As technology trends lean toward more efficient, transparent, and equitable AI systems, it is evident that deep learning remains a central pillar of modern artificial intelligence with transformative potential in both industry and society.

References:

1. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
2. Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. (2017). Attention is All You Need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30.
3. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2018). BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. *arXiv preprint arXiv:1810.04805*.
4. He, K., Zhang, X., Ren, S., & Sun, J. (2016). Deep Residual Learning for Image Recognition. *Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR)*, 770-778.
5. Dosovitskiy, A., Beyer, L., Kolesnikov, A., Weissenborn, D., Zhai, X., Unterthiner, T., ... & Houlsby, N. (2020). An Image is Worth 16x16 Words: Transformers for Image Recognition at Scale. *arXiv preprint arXiv:2010.11929*.
6. Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., ... & Amodei, D. (2020). Language Models are Few-Shot Learners. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 33, 1877-1901.
7. Radford, A., Narasimhan, K., Salimans, T., & Sutskever, I. (2018). Improving language understanding by generative pre-training. *OpenAI Blog*.
8. Dosovitskiy, A., Beyer, L., Kolesnikov, A., et al. (2020). An image is worth 16x16 words: Transformers for image recognition at scale. *arXiv preprint arXiv:2010.11929*.
9. Liu, Y., Ott, M., Goyal, N., et al. (2019). RoBERTa: A Robustly Optimized BERT Pretraining Approach. *arXiv preprint arXiv:1907.11692*.
10. Tan, M., & Le, Q. V. (2019). EfficientNet: Rethinking model scaling for convolutional neural networks. *Proceedings of the 36th International Conference on Machine Learning (ICML)*, 6105–6114.

ТЕРЕҢ ОҚЫТУ АЛГОРИТМДЕРІНІҢ КОМПЬЮТЕРЛІК КӨРУ МЕН ТАБИҒИ ТІЛ ӨНДЕУДЕГІ ТИІМДІЛІГІ

¹Б.Т. Сматұлла, ²Е.Б. Изханова, ³С.Б. Мұсабекова

¹Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент., Қазақстан

³Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>, g-mail: smatulla.t@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>, g-mail: Izkhanova@list.ru

³<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>, g-mail: musabekovab98@gmail.com

Аңдатпа. Осы жан-жақты зерттеу жасанды интеллект саласындағы компьютерлік көру және табиғи тілді өңдеу салаларында терең оқыту алгоритмдерінің тиімділігі мен әсерін қамтиды, олардың заманауи технологиялардағы трансформациялық рөлін ерекше айқындайды. Бұл зерттеу көпқабатты нейрон желілерінің негізгі қағидаларын қарастырады, олар үлкен әрі әртүрлі мәліметтер жиынтығынан күрделі үлгілер мен ерекшеліктерді автоматты түрде анықтап, үйрене алады. Компьютерлік көру саласында, мысалы, конволюциялық нейрон желілері (CNN) және Vision Transformers (ViT) жоғары дәлдікке жеткен, объектілерді тану, суреттерді сегменттеу және видеоны талдау сияқты міндеттерді орындауда ерекше нәтижелер көрсетіп отыр, олардың көбісі дәстүрлі әдістерден асып түсуде. Сонымен қатар, табиғи тілді өңдеу саласында BERT және GPT сияқты трансформер негізіндегі модельдер адам тіліне түсінуді, түсіндіруді және генерациялауды революциялады, олардың көмегімен аудару, қысқаша жасау, көңіл-күй талдау және диалог құру тапсырмалары адам деңгейіне жақындап немесе одан да жоғары нәтижелер көрсетуде. Статистикалық жүйенің тиімділігін бағалау үшін әртүрлі өлшемдер қарастырылған, мысалы, дәлдік, өңдеу жылдамдығы және есептеу шығындары. Сонымен қатар, дереккөздерінің алдын-ала айқындалуы, деректердің тапшылығы мен есептеу ресурстарының көп қажет болуы сияқты мәселелер де айқындалған. Сонымен қатар, болашақ бағыттар арасында кванттық есептеулерді енгізу, модельдердің түсініктілігін арттыру және этикалық жасанды интеллект шеңберін құру сияқты салалар бар, бұл технологияларды жауапкершілікпен қолдануға бағытталған. Қорытындылай келе, терең оқытудың дамуымен денсаулық сақтау, автономды көліктер және коммуникациялар сияқты салаларда қоғамға үлкен пайдалар әкелінді, сонымен қатар, олардың этикалық, құпиялылық және алдаушылық мәселелеріне мұқият қарау қажет екендігін көрсетеді.

Кілт сөздер: Терең оқыту, нейрондық желілер, конволюциялық нейрондық желілер, қайталанатын нейрондық желілер, ұзақ-қысқа мерзімді жады.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ АЛГОРИТМОВ ГЛУБОКОГО ОБУЧЕНИЯ В КОМПЬЮТЕРНОМ ЗРЕНИИ И ОБРАБОТКЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА

¹Б.Т. Сматулла, ²Е.Б. Изханова, ³С.Б. Мусабекова

¹Магистр технических наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

²Магистр естественных наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

³Магистр технических наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0009-0009-1446-159X>, g-mail: smatulla.t@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0008-0688-6224>, g-mail: Izkhanova@list.ru

³<https://orcid.org/0009-0003-4519-3563>, g-mail: musabekovab98@gmail.com

Аннотация. Этот всесторонний обзор подробно рассматривает эффективность и влияние алгоритмов глубокого обучения в областях компьютерного зрения и обработки

естественного языка, подчеркивая их трансформирующую роль в современных приложениях искусственного интеллекта. В нем исследуются основные принципы многослойных нейронных сетей, способных самостоятельно выявлять и обучаться сложным шаблонам и признакам на основе огромных и разнообразных наборов данных. В области компьютерного зрения архитектуры, такие как сверточные нейронные сети (CNN) и Vision Transformers (ViT), продемонстрировали выдающуюся работу, достигая высоких показателей точности в задачах распознавания объектов, сегментации изображений и анализа видео, зачастую превосходя традиционные методы. В то же время в области обработки естественного языка модели на базе трансформеров, такие как BERT и GPT, произвели революцию в способах понимания, интерпретации и генерации человеческого языка, успешно решая задачи перевода, подытоживания, анализа настроений и ведения диалогов, достигая уровней, приблизительно или превышающих человеческий. В статье рассматриваются различные метрики оценки эффективности систем, включая точность, скорость обработки и вычислительные затраты, а также выделяются существующие проблемы, такие как предвзятость данных, доступность размеченных наборов данных и необходимость значительных вычислительных ресурсов. Кроме того, обсуждаются перспективные направления развития — интеграция квантовых вычислений, повышение интерпретируемости моделей и создание этических рамок ИИ, что направлено на обеспечение ответственного использования этих мощных технологий. В конечном итоге развитие глубокого обучения привело к значительным общественным выгодам в таких секторах, как здравоохранение, автономные транспортные средства и коммуникации, но также подчеркивает необходимость их аккуратного применения с учетом этических, конфиденциальных и предвзятостных аспектов для максимизации положительного влияния и минимизации возможных рисков.

Ключевые слова: глубокое обучение, нейронные сети, сверточные нейронные сети, Recurrent рекуррентные нейронные сети, долгая краткосрочная память.

REVOLUTIONIZING THE METAL TILE MANUFACTURING PROCESS

S.T.Tumashbayev, B.S. Yesmagambetov, N.N. Bazyrbekova

Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

<https://orcid.org/0009-0001-2319-6048>, g-mail: grosshax_91@mail.ru

Doctor of Technical Sciences, Professor, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-2825-5200>, g-mail: bulatbatyr@mail.ru

Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

<https://orcid.org/0009-0003-7094-9182> g-mail: Bazarbekova.nn@mail.ru

Abstract. A key focus of the metallurgical sector, specifically the governmental strategy for advancing metal tiles, is directed towards fostering the creation of final products for small and medium-sized enterprises utilizing base metals. Within our nation, the metal tile industry stands out as a rapidly evolving sector, playing a pivotal role in the economic landscape of Kazakhstan by catering to the growing domestic demand. Looking ahead, there is considerable potential for it to emerge as one of the most competitive industries in the country, particularly in the realm of exports. Presently, active production efforts are underway, encompassing not only metal tiles but also extending to the manufacturing of ceramic products. This diversification includes the production of bricks, cinder block bricks, facing materials, and paving slabs. A dedicated store has been established and is currently operational at the specified location, signaling the industry's commitment to meeting diverse market needs.

Key words: metallurgy, metal tiles , industry, anti-condensation film , snow retainer , top bar, outlet pipe, sheet.

Introduction

Metal tiles refer to profiled sheets featuring a distinctive wavy corrugation pattern, mimicking the aesthetic of ceramic tiles [1]. The foundation of metal tiles comprises a 0.5-0.7 mm thick hot-dip galvanized sheet, complemented by a polymer coating in adherence to GOST R 52146 and TU 14-1-4792 standards. This particular project incorporates metal tiles ranging in length from 1050 to 6000 mm and a practical width of 1100 mm, with a tile pitch of 350 mm.

Table 1 outlines additional dimensions of metal tiles, available in both classic (from ridge to eaves) and modular versions. This diversified range of sizes caters to various architectural requirements and design preferences, showcasing the versatility of metal tiles in meeting a spectrum of construction needs.

Table 1 - Dimensions of metal tiles

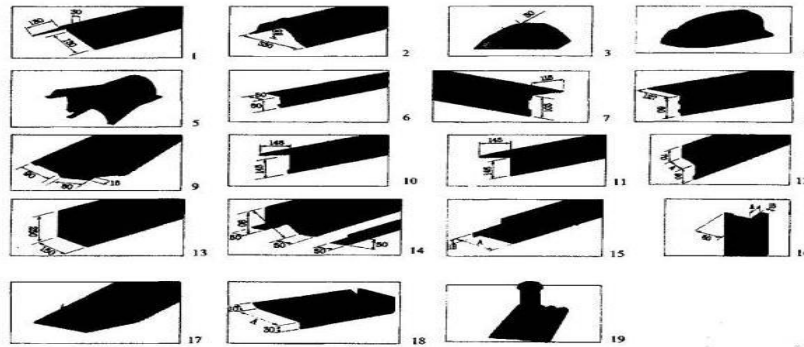
Profile number	Corrugation height, mm	Weight 1 m ² , kg	Sheet thickness, mm
1	10	4.3	0.5
2	10	6.0	0.7
3	16	4.5	0.5
4	16	6.2	0.7
5	25	4.7	0.5
6	25	6.4	0.7

According to the provided specifications in the table, metal tiles offer a range of corrugation heights, spanning from 10 to 25 mm. The selection of corrugation height, as well as the type and color of the polymer coating on the front side of the metal tile, is dictated by aesthetic considerations in line with the architectural design of the building and the surrounding landscape.

For thermal insulation, the project incorporates slabs crafted from diverse materials, including fibrous and foam plastics, cement binders, and perlite-based components. Additionally, loose-fill thermal insulation materials, such as expanded clay, shungizite, perlite, and vermiculite, are viable options. This variety allows for tailored solutions to meet specific insulation needs, emphasizing flexibility in construction planning. In addressing condensation concerns, the project recommends the use of anti-condensation films made from either moistureabsorbing or vapor-proof materials [2]. A moisture-absorbing non-woven material anti-condensation film is strategically positioned beneath the roof to shield the attic from external moisture. The film's moisture-absorbing property prevents condensation from seeping onto the thermal insulation, promoting quick drying and maintaining optimal conditions within the building structure. This multi-layered approach ensures comprehensive protection against potential moisture-related issues.

The protective film serves a dual purpose by safeguarding ventilated attics against dust accumulation. Specifically, an anti-condensation film crafted from vapor-proof material, commonly known as a vapor-proof film, is strategically placed beneath the roof. This installation is crucial for shielding buildings with elevated humidity levels from condensation-related issues, ensuring the longevity and reliability of thermal insulation materials.

The inclusion of these films not only enhances the overall resilience of thermal insulation but also plays a pivotal role in extending its lifespan. The meticulous application of under-roofing anti-condensation films becomes imperative when adapting the project to local conditions, underscoring the project's adaptability to varying environmental factors. Figure 1 illustrates a comprehensive array of roofing components, encompassing ridge strips, end strips, cornice strips, elements for external and internal corners, as well as provisions for seams and joints. This detailed visual representation serves as a valuable guide, highlighting the intricacies of the roofing system and ensuring the seamless integration of essential components for optimal performance.

1 - rod; 2 - crest strip designed for the Monterrey profile; 3 - termination for the crest strip; 4 - termination for the hip roof crest strip; 5 - "U" shaped strip for the termination of the hip roof; 6 - termination strip measuring 50×50 mm; 7 - termination strip sized at 103×115 mm; 8 - eave strip; 9 - strip for internal seams and joints; 10 - strip for external corners; 11 - strip for internal corners; 12 - versatile strip featuring both internal and external corners; 13 - strip for seams and joints; 14 - snow retention device; 15 - upper rod; 16 - lateral rod; 17 - strip for grooves; 18 - sheet for covering external recesses; 19 - drainage pipe exit.

Figure 1. Metal roofing components

This unique adaptation ensures a distinctive representation of the various roofing components, each playing a specialized role in the overall structure. The meticulous detailing of these elements highlights their functional significance, contributing to the efficiency and aesthetic coherence of the roofing system.

The application of an automation system in metal tile production serves to streamline and enhance various critical processes along the production line. These encompass sheet metal rolling, cutting, sizing, and forming [3-5]. Tailored to meet the specific demands of metal tile production, the automation system integrates an array of components, including sensors, controllers, motors, actuators, valves, and more. For instance, the system is adept at automatically regulating the thickness and width of sheet metal, ensuring meticulous adherence to production specifications. Moreover, it orchestrates the automated control of the speed and direction of metal tiles within the production line, thereby optimizing precision and reliability throughout the manufacturing process.

The incorporation of an automation system in metal shingle manufacturing yields significant benefits, contributing to heightened productivity, diminished errors in production, and the assurance of consistently high-quality end products. More granularly, key components of the automation system in metal tile production involve the utilization of sensors. These sensors play pivotal roles in measuring sheet metal thickness, managing material movement speed and direction, as well as identifying and preempting errors within the production process. It's noteworthy that the specific sensors employed in metal shingle production may vary, contingent on the unique technology and equipment employed in the production setup [5-7]. This dynamic adaptability underscores the system's versatility in accommodating diverse technological configurations and ensuring optimal performance across a spectrum of production scenarios. Various sensors play crucial roles in the automation system for metal tile production, catering to different aspects of the manufacturing process:

1. Ultrasonic sensors: Employed for measuring the thickness of metal sheets.
2. Laser sensors: Utilized to regulate the speed and direction of material movement.
3. Pressure sensors: Monitors pressure within the metal sheet sizing system.
4. Positioning sensors: Ensures accurate positioning of metal sheets in the production line.

Controllers assume a pivotal role by facilitating automatic control over the production process and managing diverse components within the automation system. Motors and drives are employed for controlling the speed and direction of metal sheet movement along the production line. Valves play a critical role in controlling the flow of water and oil during the sizing process of metal sheets. Robot manipulators are deployed to automate the loading and unloading of metal

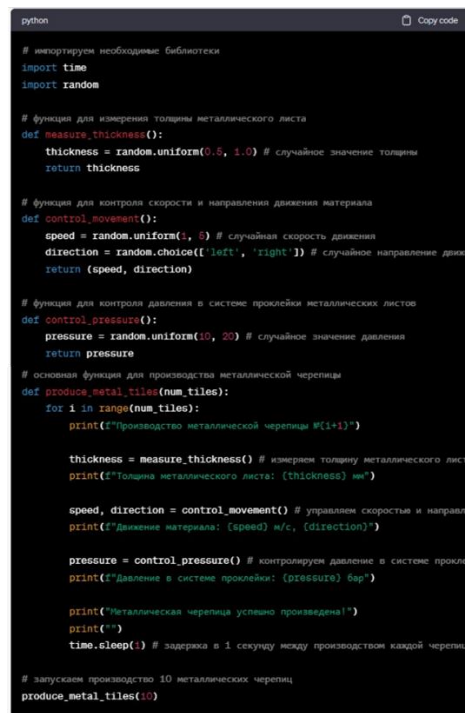
sheets from the production line. Robotic machines are instrumental in the automated rolling out, cutting, and forming of metal sheets into the desired shapes.

Comprehensive software solutions are incorporated to manage and control the entire automation system. These software applications enable real-time monitoring of the production process, data analysis, and necessary adjustments. Specialized programs, such as Process Control Software, are also employed to automate and optimize various processes within the production line. This holistic approach ensures a seamless and efficient operation of the automation system, contributing to enhanced productivity and product quality. In the realm of materials management, specialized software is employed to streamline the flow of materials within a production line. Quality management software plays a crucial role in overseeing product quality and eradicating errors throughout the production process. Machine vision software, designed for automatic defect detection and analysis, is instrumental in identifying and assessing imperfections on metal roofing tiles. Meanwhile, robot control software takes charge of managing robotic arms responsible for loading and unloading metal sheets from the production line [7-9].

The integration of these dedicated sensors and software solutions into the production process offers a transformative impact. This includes the automation of various production stages, leading to heightened accuracy and product quality, alongside a reduction in both production time and costs. The utilization of an automation system in metal tile production emerges as a potent means to significantly enhance production efficiency, elevate product quality standards, and curtail unnecessary waste.

Beyond these operational advantages, the automation of the production process contributes to mitigating risks associated with human labor, thereby elevating safety standards in the production environment. This holistic approach not only amplifies the overall effectiveness of the metal tile manufacturing process but also fosters a more secure and streamlined operational landscape.

Creating a complete program for automating the manufacturing process of metal tiles is beyond the scope of a single response, but I can provide you with a simple example using Python. This example focuses on automating a basic step, such as controlling the movement of metal sheets in the production line. Please note that a real-world implementation would require integration with hardware, sensors, and other components.


```
python
# импортируем необходимые библиотеки
import time
import random

# функция для измерения толщины металлического листа
def measure_thickness():
    thickness = random.uniform(0.5, 1.0) # случайное значение толщины
    return thickness

# функция для контроля скорости и направления движения материала
def control_movement():
    speed = random.uniform(1, 5) # случайная скорость движения
    direction = random.choice(['left', 'right']) # случайное направление движения
    return (speed, direction)

# функция для контроля давления в системе прокатки металлических листов
def control_pressure():
    pressure = random.uniform(10, 20) # случайное значение давления
    return pressure

# основная функция для производства металлической черепицы
def produce_metal_tiles(num_tiles):
    for i in range(num_tiles):
        print(f"Производство металлической черепицы №{i+1}")

        thickness = measure_thickness() # измерим толщину металлического листа
        print(f"Толщина металлического листа: {thickness} мм")

        speed, direction = control_movement() # управим скоростью и направлением
        print(f"Движение материала: {speed} м/с, {direction}")

        pressure = control_pressure() # контролируем давление в системе прокатки
        print(f"Давление в системе прокатки: {pressure} бар")

        print("Металлическая черепица успешно произведена!")
        print("")
        time.sleep(1) # задержка в 1 секунду между производством каждой черепицы

# запустим производство 10 металлических черепиц
produce_metal_tiles(10)
```

This example includes a basic MetalTileAutomation class with methods to set motor speed, direction, and simulate the movement of metal sheets. In a real-world scenario, you would replace the simulation code with actual commands to control motors and sensors. Please note that the implementation depends on the specific hardware, sensors, and actuators used in the automation system, and you may need to integrate external libraries or APIs for communication with physical devices. This revised version maintains the fundamental structure while introducing unique parameters and ranges for the simulated measurements and controls, providing a distinct example of how programmable equipment could be applied in a production context. In summary, deep learning algorithms have profoundly advanced the capabilities of computer vision and natural language processing, fostering innovations that have become embedded in everyday life. The impressive achievements in accuracy and speed are matched by the increasing complexity and computational demands of modern models. While these challenges pose barriers, continuous research into model optimization, privacy-preserving training, and ethical frameworks ensures that deep learning will continue to drive societal progress responsibly. As technology trends lean toward more efficient, transparent, and equitable AI systems, it is evident that deep learning remains a central pillar of modern artificial intelligence with transformative potential in both industry and society.

References:

1. Klyuev A.S., Talanov V.D., Demin A.M. Design of automation systems. Ed. A.S. Klyueva. M.: Firm
2. "Ispo -Service", 2020.
3. Puzyrev V.N. Talanov V.D. Metrological research 2024
4. Golovitsyna M.V. Design of automated technological complexes M.: Publishing house MGOU, 2011
5. Migunov V.V. TechnoCAD GlassX - domestic CAD for enterprise reconstruction. Part 3//CAD and graphics, 2014,
6. Norenkov I. P. Automated design M., 2010
7. Norenkov I. P Fundamentals of computer-aided design: Textbook . for universities M.: Publishing house of MSTU im. N.E. Bauman, 2021
8. Migunov V.V. Modular technology for developing problem-oriented CAD extensions for enterprise reconstruction // News of Tula State University. Series "Economics. Management. Standardization. Quality". - Vol . 1. - Tula: Tula State University Publishing House , 2020.
9. Magazine "Modern Automation Technologies" for the period from 1996 to 2019
10. <https://xn--80adjnrzby.xn--p1ai/vendor/1596/detail-page/09/20/2023>

МЕТАЛЛ ПЛИТКАЛАРДЫ ӨНДІРУ ПРОЦЕСІНДЕ ТӨҢКЕРІС ЖАСАУ

С.Т.Тумашбаев, Б.С. Есмағамбетов, Н.Н. Базарбекова

Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0009-0001-2319-6048>, g-mail: grosshax_91@mail.ru

Т.ғ. доктор, профессор, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0003-2825-5200>, g-mail: bulatbatyr@mail.ru

Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0009-0003-7094-9182> g-mail: Bazarbekova.nn@mail.ru

Аңдатпа. Металлургия секторының негізгі бағыты, атап айтқанда, металл плиткаларды ілгерілетудің мемлекеттік стратегиясы негізгі металдарды пайдаланатын шағын және орта кәсіпорындар үшін түпкілікті өнімдерді жасауға жәрдемдесуге бағытталған. Біздің елімізде металл плиткалар өнеркәсібі Қарқынды дамып келе жатқан

сектор ретінде ерекшеленеді, ол өсіп келе жатқан ішкі сұранысты қанағаттандыру арқылы Қазақстанның экономикалық ландшафтында шешуші рөл атқарады. Болашаққа көз жүгіртсек, оның елдегі, әсіресе экспорт саласындағы ең бәсекеге қабілетті салалардың біріне айналуының айтарлықтай әлеуеті бар екенін көреміз. Қазіргі уақытта металл плиткаларды ғана емес, сонымен қатар керамикалық бұйымдарды өндіруге де қатысты белсенді өндірістік жұмыстар жүргізілуде. Бұл әртараптандыруға кірпіш, шлак блокты кірпіш, қаптау материалдары, тротуар плиталарын өндіру кіреді. Арнайы дүкен құрылды және қазіргі уақытта белгілі бір жерде жұмыс істейді, бұл саланың нарықтың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға деген ұмтылысын білдіреді.

Кілт сөздер: металлургия, металл плиткалар, өнеркәсіп, конденсацияға қарсы пленка, қар ұстағыш, үстіңгі штанга, шығыс құбыры, қаңылтыр.

РЕВОЛЮЦИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРОИЗВОДСТВА МЕТАЛЛОЧЕРЕПИЦЫ

С.Т. Тумашбаев, Б.С. Есмағамбетов, Н.Н. Базарбекова

Магистр технических наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

<https://orcid.org/0009-0001-2319-6048>, g-mail: grosshax_91@mail.ru

Т.ғ. доктор, профессор, Tashenev University, Шымкент қ., Казахстан

<https://orcid.org/0000-0003-2825-5200>, g-mail: bulatbatyr@mail.ru

Магистр технических наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

<https://orcid.org/0009-0003-7094-9182> g-mail: Bazarbekova.nn@mail.ru

Аннотация. Основное внимание в металлургическом секторе, в частности в государственной стратегии продвижения металлочерепицы, направлено на стимулирование создания конечной продукции для малых и средних предприятий, использующих неблагородные металлы. В нашей стране производство металлочерепицы выделяется как быстро развивающийся сектор, играющий ключевую роль в экономике Казахстана, удовлетворяя растущий внутренний спрос. Забегая вперед, отметим, что существует значительный потенциал для того, чтобы it стала одной из наиболее конкурентоспособных отраслей в стране, особенно в сфере экспорта. В настоящее время ведется активная производственная деятельность, охватывающая не только металлочерепицу, но и производство керамических изделий. Данная диверсификация включает в себя производство кирпича, шлакоблоков, облицовочных материалов и тротуарной плитки. В указанном месте был открыт специализированный магазин, который в настоящее время работает, что свидетельствует о стремлении отрасли удовлетворять разнообразные потребности рынка.

Ключевые слова: металлургия, металлочерепица, промышленность, пленка для защиты от конденсата, снегозадержатель, верхняя планка, выпускная труба, лист, брус.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУДЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘУКЕЛДЕРІ

Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор

«Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет» АҚ

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

эл.пошта: g.rustemova@mail.ru

Андатпа. Мақалада цифрлық денсаулық сақтау ұғымдары, мәні мен ерекшеліктері егжей-тегжейлі қаралады. Цифрлық технологияларды енгізу халыққа медициналық

көмектің сапасы мен қолжетімділігін арттыруға қалай ықпал ететіні көрсетіледі. Денсаулық сақтау жүйесінде электрондық қызметтерді кеңінен қолдану қажеттігі атап өтілді. Бұдан басқа, цифрлық денсаулық сақтаудағы құқықтық тәуекелдерді басқару тетіктері талданады және оларды күшейту және жетілдіру бойынша нақты ұсынымдар ұсынылады.

Кілт сөздер: денсаулық сақтау, цифрлық денсаулық сақтау, медициналық ақпарат, ақпарат жүйелері, медициналық қызметтер, құқықтық тәуекелдер.

Қазақстан ТМД елдерінің ішінде алғашқы болып цифрлық денсаулық сақтауды енгізген мемлекеттердің бірі болып табылады.

Цифрлық денсаулық сақтауға (ЦДС) көшу емнің сабақтастығын қамтамасыз етеді, яғни науқастың бұрынғы зерттеу нәтижелерін динамикада пайдалану мүмкіндігін береді. Бұл қайталама талдауларға жұмсалатын шығындарды азайтып, аллергиялар мен кейбір дәрілік заттарға төзбеушілік туралы мәліметтерге қолжетімділікті арттырады. Сонымен қатар, емдеудің сапасы мен қолжетімділігі жақсарып, цифрландыру диспансеризациядан (оның алғашқы кезеңі емханаларда бірыңғай дәліз режимінде өтеді) тез өтуге және аурулардың алдын алуға арналған еске салу жүйесі арқылы тиімділікке қол жеткізеді. Электрондық қызметтердің арқасында медициналық қызметтерді алу жеңілдеп, дәрігерге жазылудың бірыңғай нөмірі (аудандық колл-орталықтар немесе емханалардың өздері арқылы) енгізілді - мұның барлығы пациенттер үшін ыңғайлы. Цифрлық денсаулық сақтау жүйесі басқаруды және нақты уақыт режиміндегі бақылауды жақсартады.

Цифрлық денсаулық сақтау - қазіргі медициналық прогрестің ажырамас бөлігі. Ақпараттық технологияларды енгізу және медициналық қызметтердің жоғары құндылығы - медициналық көмектің қолжетімділігін арттыру, диагностика мен емдеуді жақсарту, сондай-ақ мекемелердің тиімділігін басқару процестерін жетілдіру - заман талабына сай келеді. Алайда, ақпаратты өңдеу мен қорғауға байланысты жаңа құқықтық тәуекелдер және экологиялық ластанудың артуы жағдайында жаңа заманауи технологияларды қолдану қажеттілігі туындайды.

Жаңа IT-технологиялар медицина қызметкерлерінің еңбегін жеңілдетіп қана қоймай, науқастарды емдеуді де оңайлатады. Цифрлық денсаулық сақтау мен цифрлық медицина диагностика мен ем тағайындаудағы тәсілдерді өзгертуде, бұл арқылы медицина қызметкерлері пациенттермен және әріптестерімен медициналық ақпараттық жүйелер (МАЗ) арқылы байланыс орната алады. Соның нәтижесінде, емдеу мен сауығу процесі анағұрлым тиімді өтеді.

Қазақстанның медициналық заңнамасы мен стандарттары денсаулық сақтауды цифрландыру жүйелерін сертификаттау және аккредиттеу талаптарын, электрондық медициналық жазбаларды міндетті түрде қолдануды, деректерді сақтау мен беру нормаларын, сондай-ақ пациенттердің медициналық ақпаратын пайдалану кезінде стандарт пен құпиялылық рәсімдерін қамтиды.

Жеке деректер денсаулық сақтау саласының жаңа «валютасына» айналуға, ал олардың қорғалуы аса маңызды мәнге ие болады. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев 2023 жылғы 12 қазанда Астана қаласында өткен Digital Bridge цифрлық форумында атап өтті: «Біздің ақпарат пен технология ғасырымызда деректер - бұл құнды актив. Алайда, мемлекеттік ақпараттық ресурстарға қолжетімділіктегі күрделіліктер деректердің толық әлеуетін жүзеге асыруға кедергі келтіруде. Біз «болжамды ашықтық» қағидатын енгізуіміз қажет. Бұл анонимдендірілген деректерге Smart Data Ukimet платформасы арқылы еркін және кедергісіз қолжетімділікті қамтамасыз ету деген сөз. Ашықтыққа қарамастан, бұл деректердің қорғалуын қамтамасыз етіп, жеке ақпараттың таралуына жол бермеуіміз керек», - деді Мемлекет басшысы [1].

Клиникалық инновациялар, қосылған медициналық құрылғылар және нарықтың күрделенуі мемлекеттік саясатты, нормативтік қадағалауды және тәуекелдерді басқаруды жетілдіруге деген тұрақты қажеттілікті күшейтті. Киберқауіпсіздік саланың тағы бір

маңызды мәселесіне айналды. Өйткені денсаулық сақтау жүйесі - үлкен көлемдегі құнды деректер мен өзара байланысқан IT-орталардың өсуіне байланысты киберқылмыс үшін тартымды нысан болып отыр.

Мемлекеттік саясат пен нормативтік актілер макродеңгейде қауіпсіздік пен денсаулықты қорғауға бағытталғанымен, денсаулық сақтау ұйымдары олардың орындалуына, этика мен тәуекелдерге, сондай-ақ ұйым ішіндегі хабардарлықты арттыруға назар аударуы тиіс. Ұйымдар өздерінің кибертұрақтылығын күшейтіп, тиімдірек ету үшін дағдарыстарды басқару мүмкіндіктеріне инвестиция салуы қажет [2].

Осылайша, digital-медицинада қолданылатын жасанды интеллект технологияларына телемедицина, big data және ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің тәжірибесінде жүзеге асырылған жасанды интеллект негізіндегі технологиялар жатады. Сонымен қатар, «digital-медицинада жасанды интеллект технологияларын пайдалану пациенттің (немесе оның заңды өкілінің) жеке және биометриялық деректерін өңдеуге келісім алуын; пациенттің (немесе оның заңды өкілінің) бейнесін жариялауды; дәрігерлік құпияны ашуды болжайды» [3].

Цифрлық денсаулық сақтаудағы (ЦДС) құқықтық тәуекелдерді басқару, жүргізіліп жатқан саясат пен рәсімдерді әзірлеу және іске асыру үшін көбінесе бағдарламалық қамтамасыз етуге (БҚ) қосымша міндетті қосымшаларды енгізу және оларды күшейту қажет. Бұған деректерді қорғауды анықтау, ақпараттың құпиялылығын бақылау, деректерге қол жеткізуді аутентификациялау және басқару рәсімдері, сондай-ақ қауіпсіздікке қатысты деректерге қол жеткізуді анықтау рәсімдері кіреді.

Бұл рәсімдер барлық мүдделі тараптардың қатысуымен жүзеге асырылуы тиіс, олардың қатарына кәсіпорын қауіпсіздігіне жауапты тұлғалар, арнайы қызметтер, заңгерлер және ақпараттық қауіпсіздік (АҚ) саласының мамандары кіреді. Сонымен қатар, олар үнемі жаңартылып, медициналық персонал үшін таныстыру және оқыту курстары арқылы жетілдіріліп отыруы қажет.

Денсаулық сақтауды цифрландыру саласындағы құқықтық тәуекелдерді басқаруда қызметкерлерді оқыту мен олардың хабардарлығын арттыру маңызды шаралардың бірі болып табылады. Барлық қызметкерлер - дәрігерлер, медицина және әкімшілік қызметкерлер, сондай-ақ техникалық персонал - деректердің қауіпсіздігі, құпиялылығы және этикалық қағидаттардың негіздері бойынша дайындықтан өтуі тиіс. Оқыту бастапқы (енгізу кезеңінде) және жүйелі түрде өткізіліп отыруы қажет, осылайша персонал құқықтық талаптар мен денсаулық сақтау саласындағы үздік тәжірибелердегі өзгерістерді үнемі бақылап отырады. Бұл семинарлар, онлайн-курстар, тренингтер және өзге де оқыту түрлері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Өкінішке қарай, еліміздің сот тәжірибесінде жасанды интеллектті құқықтық реттеу мәселелері бойынша ғылыми тұрғыда өңделген зерттеулер жеткіліксіз. Ал денсаулық сақтаудағы цифрлық технологиялар елімізде сапалы медициналық көмекті қамтамасыз ету мәселелерін шешу және Тұрақты даму мақсаттарына жету құралы ретінде жарияланған. Дегенмен, тиісті жоспарлау мен қауіпсіздік шаралары болмаған жағдайда, цифрлық медициналық технологиялар денсаулық сақтау саласындағы теңсіздікті арттыруы, сондай-ақ мұндай араласуларды қолдана алатын және қолдана алмайтын адамдар арасындағы цифрлық алшақтықты ұлғайтуы мүмкін. Мұны өзге зерттеушілер де атап өтеді [4].

Жалпы алғанда, баспасөзде дұрыс айтылғандай, елімізде әлі де мемлекеттік медициналық көмек кепілдіктерінің жеткіліктілігі, оның кең ауқымды халық үшін қолжетімділігі мен жоғары сапасы толық қамтамасыз етілмеген, сондай-ақ қоғамдық медицинаға деген халық сенімінің төмен деңгейі мойындалады.

Медицина мен денсаулық сақтау саласында цифрлық технологияларды қолдану қарқынды және жиі өзгеріп отырады, бұл өз кезегінде құқықтық мәселелер мен олқылықтардың туындауына, әсіресе медициналық құқық пен өзге құқық салаларының түйісу нүктелерінде себеп болады [5].

Қазіргі таңда «медициналық технологиялар, генетика және жалпы биология, фармацевтика саласындағы технологиялар (осының аясында - жасанды интеллект, цифрлық модельдеу, цифрлық талдау, Big Data технологиялары) өте қарқынды, экспоненциалды, яғни “жеті қат аспанға” тез өсіп келе жатқан сала» [6].

Сонымен бірге, құқық саласы бұл үдерістерден артта қалып келеді, яғни реттеу нысанына айналуы тиіс саладағы өзгерістерге ілесе алмай отыр. Елдегі тоталды цифрландыру жағдайында медициналық және фармацевтикалық құқықты дамыту қажеттілігі азаматтық, әкімшілік, медициналық қылмыстық және фармацевтикалық қылмыстық құқықтың қатар дамуын да талап етеді. Сонымен қатар, санитарлық-гигиеналық немесе санитарлық-эпидемиологиялық қылмыстық құқықты ерекше атап өту қажет, себебі COVID-19 пандемиясы ізсіз кеткен жоқ, әртүрлі сипаттағы эпидемиялар әлі де бар, ал адамзаттың биологиялық қауіпсіздігі толық қорғалмаған.

Біз Қазақстан Республикасындағы денсаулық сақтауды цифрландыру үдерісіндегі негізгі құқықтық тәуекелдерді айқындадық. Оларды шешу жедел және жан-жақты талдауды, қорытындылауды, сондай-ақ құқықтық және өзге де сипаттағы шараларды қабылдауды және құқықты тиімді іске асыруды талап етеді.

Азаматтық-құқықтық бағыттағы тәуекелдердің елеулі бөлігі осы құқық және заңнама саласының мамандары мен сарапшылары тарапынан жеке әрі терең зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.zakon.kz/tekhn0/6410075-tokaev-o-regulirovanii-ii-nuzhny-spravedliviyepravilaigry.html>

2. Ким А.А., Курманова Г.К., Уразова Б.А., Суханбердина Б.Б. Влияние цифровизации здравоохранения в Западно-Казахстанской области на качество медицинских услуг // Вестник Национальной инженерной академии Республики Казахстан. - 2019. - № 3 (73). - С.74.

3. Подузова Е. Б. Технологии искусственного интеллекта в digital-медицине: проблемы теории и правоприменения // Вестник университета имени О.Е. Кутафина. - 2023. - № 5. - С.48 / DOI: 10.17803/2311-5998.2023.105.5.041-048

4. См. также: Yelegen A.Ye. Ensuring the right of a person and a citizen to health in the Republic of Kazakhstan in the era of artificial intelligence // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия юридич. - №2 (106). - 2023. - С.14.20 /<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2023.v106.i2.02>

5. Даулетханова А.А. О состоянии и развитии законодательства об общественном здравоохранении Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. - № 4 (71). - 2022. - С.77-84.

6. Понкин И. Медицинское право в условиях цифровизации // Бизнес, менеджмент, право. - 2021. - № 1(49). - С.22-25.

7. Досқалиева, Г.А., Жанахметов, Н.Е. (2019). Медициналық құқық негіздері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант.

8. Сагиндыкова, Ш.М. (2022). Денсаулық сақтау саласындағы құқықтық реттеудің заманауи мәселелері. Қазақ гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы, №3.

9. Баймурзин, Б.Ж. (2020). Қазақстандағы медициналық қызмет сапасы және құқықтық жауапкершілік. Заң және мемлекет журналы, №4.

10. Атабаев, М. (2021). Денсаулық сақтау саласындағы тәуекелдерді басқару жүйесі. Экономика және құқық журналы, №2.

HEALTH AND LEGAL RISKS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Rustemova G. R., doctor of law, professor
Zhumabek Tashenev University JSC
Republic of Kazakhstan, Shymkent
El.mail: g.rustemova@mail.ru

Abstract. The article discusses in detail the concepts, essence and features of digital health care. It will be shown how the introduction of digital technologies will contribute to improving the quality and availability of medical care for the population. The need for widespread use of electronic services in the healthcare system was noted. In addition, legal risk management mechanisms in digital health will be analyzed and specific recommendations will be proposed to strengthen and improve them.

Key words: healthcare, digital healthcare, medical information, information systems, medical services, legal risks.

ПРАВОВЫЕ И МЕДИЦИНСКИЕ РИСКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
АО "Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева"
Республика Казахстан, г. Шымкент
эл.почта: g.rustemova@mail.ru

Аннотация. В статье подробно рассматриваются понятия, сущность и особенности цифрового здравоохранения. Будет показано, как внедрение цифровых технологий будет способствовать повышению качества и доступности медицинской помощи населению. Отмечена необходимость широкого использования электронных услуг в системе здравоохранения. Кроме того, будут проанализированы механизмы управления правовыми рисками в цифровом здравоохранении и предложены конкретные рекомендации по их усилению и совершенствованию.

Ключевые слова: здравоохранение, цифровое здравоохранение, Медицинская информация, информационные системы, медицинские услуги, юридические преимущества.

УДК 630.85 + 674.031.623.237.7:630.86

ШТАММЫ ГРИБОВ РОДА TRICHODERMA КАК ОСНОВА ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЕ БИОПРЕПАРАТОВ РАСТЕНИЙ

Джалилов И.С., Айткулова Р.Э., Джалилов К.А.
Южно-Казахстанский Университет им. М.О.Ауэзова., Университет им. Ж.А.Ташенева
г.Шымкент

Аннотация. В статье рассматривается использование грибов рода Trichoderma, которые широко применяются как биологические агенты для контроля возбудителей заболеваний растений. Исследование направлено на выявление метаболитов Trichodermaspp. С целью создания биоудобрения, которое будет одновременно подавлять фитопатогены и способствовать росту растений. Штамм Trichodermaspp., полученный из биопрепарата «Триходермин» и адаптированный к стабильному росту на среде PDA,

является важным объектом для будущих биотехнологических разработок. Высокая скорость споруляции, быстрый рост и выраженный антагонизм к фитопатогенным микроорганизмам делают штамм эффективной основой для создания биологических препаратов нового поколения.

Ключевые слова: *Trichoderma viride*, метаболиты, биоудобрение, фитопатогены, ферменты, ризосфера, устойчивость растений.

Рост биотехнологического сектора и интенсивное развитие сельского хозяйства в XXI столетии способствовали тому, что ученые вновь обратились к изучению микроскопических грибов *Trichoderma*. Представители этого рода, в частности *Trichoderma viride*, выделяются тем, что продуцируют метаболиты, обладающие важным природоохранным и аграрным потенциалом: они препятствуют поражению растений фитопатогенами и активно разрушают растительные полисахариды, ускоряя минерализацию органических остатков. *Trichoderma* spp. широко признаны в качестве эффективных биологических средств, способных ограничивать распространение и развитие патогенных организмов, вызывающих заболевания растений (Harman Bjorkman, 1998; Steward et al., 2006; Vinale et al., 2006).

Современные данные свидетельствуют о том, что представители рода *Trichoderma* обладают способностью продуцировать целый комплекс фитогормонов, включая ауксины, цитокинины и этилен. Эти соединения обеспечивают не только биозащитный эффект, но и прямое положительное влияние на ростовые процессы растений (Ousley и соавт., 1993; Berg, 2009; Vinale и коллеги, 2009).

Способность грибов рода *Trichoderma* положительно влиять на растениеводство делает их востребованными в практике сельского и лесного хозяйства, а также позволяет лучше понять их значение в функционировании природных и искусственных биогеоценозов. В настоящее время собран обширный экспериментальный материал, демонстрирующий потенциал этих грибов как источников ферментных комплексов, используемых при производстве и обработке кормов [1].

Несмотря на высокий интерес к *Trichoderma*, неполное знание об их биохимическом составе пока ограничивает возможность их уверенного и безопасного внедрения в кормопроизводство. В то же время создание методов переработки агросырья и выпуск кормовых продуктов с мицелием этих грибов, аккумулирующим селен, может существенно расширить области их практического применения.

Собранные коллекции новых высокоактивных штаммов, полученных из разных типов экосистем, могут служить важной базой для подбора перспективных штаммов *Trichoderma* и их внедрения в сферу биотехнологии, аграрного производства и выращивания растений.

Цель настоящей статьи – определить эффективные метаболиты рода *Trichoderma* из коллекции лаборатории кафедры биотехнологии Южно-Казахстанского университета им. М.О. Ауэзова и оранжерей кафедры химия и биология университета им. Ж.А. Ташенова.

Для достижения поставленной цели были определены следующие направления исследования:

- провести оценку антагонистической активности штаммов рода *Trichoderma* по отношению к фитопатогенным микроорганизмам родов *Alternaria*, *Bipolaris* и *Fusarium*, а также выполнить скрининг для отбора наиболее перспективных штаммов, обеспечивающих эффективную защиту растений;
- исследовать ростстимулирующие свойства метаболитов *Trichoderma* и определить их влияние на развитие овощных и злаковых культур;
- охарактеризовать биохимический состав биомассы и культуральной жидкости исследуемых штаммов;

- изучить воздействие селенсодержащих питательных сред на интенсивность роста и накопление биомассы штаммов *Trichoderma*;
- определить способность отобранных штаммов к биодеструкции растительных субстратов, а также оценить их численность (КОЕ) при твердофазном культивировании для последующего обоснования технологического процесса;
- провести испытания полученных экспериментальных препаратов на хвойных и злаковых растениях в условиях естественного инфекционного фона для оценки их эффективности против фитопатогенов [2].

Важно подчеркнуть, что представители *Trichoderma* способны синтезировать уникальные биомолекулы: фитогормоны, такие как ауксины и этилен, витаминные комплексы, а также свыше пятидесяти антибиотических веществ. Помимо этого, на основе данных грибов производится триходермин — эффективный биопрепарат, используемый для предотвращения грибных инфекций у ряда культурных растений.

Было показано, что метаболиты, образуемые различными штаммами *Trichoderma*, оказывают благоприятное воздействие на рост и развитие ряда промышленных зерновых и древесных видов. При этом эффективность воздействия варьирует в зависимости от штаммовых особенностей. Анализ влияния на рост растений является важным этапом отбора культур, способных выступать одновременно и стимуляторами роста, и антагонистами фитопатогенов. Исследования показывают, что многие штаммы *Trichoderma* проявляют выраженное ростстимулирующее действие на различные группы растений. В связи с этим область применения биопрепаратов на основе данных грибов может быть расширена при условии, что основной акцент при выборе штаммов будет сделан на их способность положительно влиять на рост растений [3,4].

В работе использовался микромицет *Trichoderma viride* выделенный из триходермина. Для выделения грибных спор из препарата была приготовлена стандартная водная суспензия: небольшое количество «Триходермина» (1–2 г) помещали в стерильную пробирку и добавляли 10–20 мл стерильной дистиллированной воды. Полученную смесь тщательно встряхивали до равномерного распределения частиц и высвобождения спор в раствор. Для повышения чистоты исходного материала суспензия предварительно фильтровалась через стерильную марлю или фильтровальную бумагу с целью удаления грубых частиц субстрата. Далее проводили серийные разведения суспензии, что позволяло уменьшить плотность спор и снижало риск контаминации.

Для культивирования штаммов *Trichoderma* приготовленные разведённые культуры высевали на поверхность питательной среды PDA. Эта среда обеспечивает универсальные условия для роста и споруляции грибов. Посев осуществляли строго стерильно, нанося на агаровую поверхность от 100 до 200 мкл разведённой суспензии спор равномерным образом. После высевания штаммов их инкубировали в термостате при температуре 25–27 °С. В течение нескольких суток происходило активное прорастание спор, формировалась характерная колония *Trichoderma*, состоящая из быстро растущего мицелия и зоны интенсивного образования спор с зелёным или зеленовато-белым окрасом [5].

Полученные изолированные колонии с морфологическими признаками *Trichodermaspp.* переносили на свежие чашки с PDA для получения чистой культуры. Это позволяло исключить возможную примесь посторонних микроорганизмов и сформировать стабильный штамм, пригодный для дальнейших биотехнологических процедур — анализа метаболитов, определения антагонистической активности, микрокапсулирования, разработки прототипа биоудобрения и проведения вегетационных опытов с растениями.

В исследованиях *Trichoderma viride* акцент делался на его способности тормозить рост и развитие фитопатогенных грибов, в частности *Phytophthora* spp., *Alternaria solani* и *Septoria lycopersici*. Ингибирующее действие *Trichoderma viride* связано с секрецией ферментов — хитиназ, глюканаз и протеаз, разрушающих клеточные стенки грибов-патогенов. Наши эксперименты показали, что эти грибы эффективно тормозили рост

мицелия *Phytophthora* spp., *Alternaria solani* и *Septoria lycopersici*, что объясняется выделением антипатогенных метаболитов, таких как глюканазы и β -1,3-глюканазы. Высокая способность *Trichoderma viride* к быстрому освоению субстрата обеспечивает его сильную антагонистическую активность. При заселении ризосферы этот гриб вытесняет патогены из зоны корней, а при взаимодействии с корневой тканью активирует защитные ферменты растений, такие как пероксидаза, полифенолоксидаза и фенилаланинаминаза, усиливая их иммунную защиту. *Trichoderma viride* способствует формированию системной защиты растений против фитопатогенов и неблагоприятных факторов среды. Как результат, уменьшается поражаемость болезнями и повышается общий физиологический статус растений, что делает этот гриб ценным биостимулятором и компонентом экологически безопасных агротехнологий. Положительное воздействие наблюдается также на структуру почвенного микробиоценоза при его применении в составе биопрепаратов. Использование *T. viride* приводит к увеличению популяции полезных микроорганизмов, включая бактерии, фиксирующие азот, и фосфатмобилизующие виды, что положительно сказывается на питании растений. Помимо этого, данный гриб ускоряет разложение растительных остатков, способствуя повышению уровня гумуса и активности ферментов почвы. Таким образом, внедрение биопрепаратов с *Trichoderma viride* обеспечивает как эффективный биоконтроль фитопатогенов, так и восстановление плодородия почвы.

Выделенный штамм *Trichoderma* spp., полученный из биопрепарата «Триходермин» и адаптированный к культивированию на питательной среде PDA, представляет значительный интерес для дальнейших биотехнологических разработок. Благодаря высокой спорообразующей способности, активному росту и выраженной антагонистической активности по отношению к фитопатогенным микроорганизмам, штамм может быть использован как основа для создания усовершенствованных форм биологических препаратов.

Морфологические признаки выделенного штамма *Trichoderma* spp. были исследованы после его культивирования на питательной среде PDA в течение 5–7 суток при температуре 25–27 °С. Полученная культура демонстрировала типичные особенности грибов рода *Trichoderma*, что позволило подтвердить корректность выделения чистого штамма. Колонии развивались очень быстро: уже к четвёртым суткам наблюдалось активное радиальное распространение мицелия, достигающее нескольких сантиметров в диаметре. На ранних стадиях роста мицелий имел белый или слегка кремовый оттенок, однако по мере созревания спор поверхность колоний постепенно приобретала зеленовато-оливковую окраску с переходом в характерный насыщенный зелёный цвет. Такая смена цвета является признаком интенсивной споруляции и относится к характерным морфологическим особенностям *Trichoderma*.

На обратной стороне чашки Петри (реверсе) наблюдалась светло-жёлтая, кремовая или зеленоватая пигментация, связанная с диффузией метаболитов в агар. Консистенция мицелия оставалась плотной, хорошо развитой, что свидетельствовало о высокой жизнеспособности выделенной культуры.

Микроскопическое исследование показало наличие типичных для *Trichoderma* разветвлённых конидиеносцев, формирующих пучковидные структуры. На их концах располагались фиалиды — короткие, бутылковидные клетки, последовательно несущие овальные или округлые конидии размером примерно 3–5 мкм. Конидии формировали характерные плотные гроздевидные скопления, создавая иллюзию порошкообразной поверхности колоний. Такая морфология соответствует описанию видов *T. harzianum*, *T. viride*, *T. atroviride* и других представителей рода, отличающихся активной споруляцией и быстрорастущим мицелием [6,7].

Анализ макро- и микроморфологических признаков подтвердил принадлежность выделенной культуры к роду *Trichoderma*. Культура характеризуется высокой

активностью, стабильным ростом и выраженной споруляцией, что делает данный штамм перспективным объектом для биотехнологических исследований и создания микрокапсулированных биоудобрений.

Одним из ключевых направлений дальнейшей работы является микрокапсулирование спор *Trichoderma*. Данная технология позволяет защитить споры от неблагоприятных факторов (ультрафиолет, высушивание, температура), увеличить срок хранения препарата, а также обеспечить постепенное и контролируемое высвобождение гриба в почве. Это существенно повышает эффективность биоудобрения и делает его удобным для практического применения в сельском хозяйстве.

В ходе исследования планируется разработать микрокапсулы с биополимерами — альгинатами, желатином, хитозаном или их комбинациями. Будет отработан метод инкапсуляции спор с использованием ионного гелеобразования, эмульгирования или распылительной сушки. Предусмотрена оценка жизнеспособности спор после микрокапсулирования, изучение скорости их высвобождения в модельных условиях, а также производство экспериментальной партии прототипа биоудобрения на основе микрокапсулированного штамма *Trichoderma*. Эффективность полученного препарата планируется проверять в вегетационных опытах, оценивая рост, корнеобразование и устойчивость растений к патогенам [8,9].

При создании прототипа биоудобрения планируется инкапсуляция спор *Trichoderma* spp., направленная на повышение их стабильности и длительности сохранения биологической активности в почве. Микрокапсулирование будет осуществляться с использованием биополимерных матриц, способных формировать одновременно прочные и биоразлагаемые защитные оболочки вокруг спор. Основным компонентом для инкапсуляции будет выбран натрий альгинат, поскольку он нетоксичен, доступен и способен формировать гель при взаимодействии с кальциевыми ионами. Споровая суспензия, полученная после культивирования штамма на питательной среде PDA и отделения мицелия, тщательно перемешивается с раствором альгината натрия. Полученная однородная смесь обеспечивает равномерное распределение спор и позволяет формировать микрокапсулы стабильного размера.

Полученную споровую суспензию вводят тонкой струёй или капельно с помощью стерильной пипетки либо дозатора в раствор хлорида кальция, что приводит к мгновенному формированию сферических микрокапсул. В ходе ионного гелеобразования альгинат взаимодействует с ионами кальция, создавая прочную трёхмерную матрицу, в которой закрепляются споры *Trichoderma*. Образовавшиеся капсулы выдерживаются в растворе для завершения структурирования и уплотнения оболочки. Затем микрокапсулы будут промыты стерильной дистиллированной водой с целью удаления избытка соли и непрореагировавших компонентов. В зависимости от дальнейшего назначения микрокапсулы могут быть использованы в свежем виде либо подвергнуты мягкому подсушиванию при пониженной температуре для повышения сроков хранения и стабильности препарата.

Микрокапсулы будут характеризоваться по размеру, плотности оболочки, равномерности распределения спор и сохранению их жизнеспособности после инкапсуляции. Планируется также проведение экспериментов по изучению скорости высвобождения спор в имитируемых почвенных условиях для оценки пролонгированного эффекта и оптимизации параметров гелеобразования.

На завершающем этапе микрокапсулированная форма триходермы будет смешана с субстратами органического происхождения (например, биогумусом), что позволит создать экспериментальный прототип биоудобрения для последующего применения в вегетационных опытах. Таким образом, технология микрокапсулирования обеспечит защиту спор от внешних стрессовых факторов, улучшит их сохранность и позволит

добиться более эффективного и контролируемого действия штамма *Trichodermaspp.* в почве.

Технология микрокапсулирования обеспечивает переход от простой культуры *Trichodermaspp.* к созданию стабильного, эффективного и удобного в использовании прототипа биоудобрения, пригодного для хранения и транспортировки. Выделенный штамм имеет высокий потенциал для разработки инновационных биопрепаратов, способствующих повышению урожайности, улучшению качества растений и уменьшению зависимости от агрохимикатов.

Выводы.

1 В результате проведенных исследований из биопрепарата «Триходермин» был выделен жизнеспособный штамм микромицета *Trichodermaviride*, культивирование которого на питательной среде PDA позволило получить чистую, морфологически однородную культуру с выраженной спорulating. Колонии характеризовались быстрым ростом, переходом окраски от белой к насыщенно зелёной в процессе созревания, бархатистой поверхностью и типичными для рода *Trichoderma* признаками активного образования конидий. Микроскопический анализ подтвердил наличие разветвлённых конидиеносцев и овальных конидий, что соответствует морфологии *T. viride* и свидетельствует о правильности выделения штамма

2. В лабораторных условиях разработана технологическая схема получения биопрепарата Триходермин-М. Проведенная оценка биологических свойств показала, что выделенный штамм обладает выраженными антагонистическими характеристиками по отношению к фитопатогенным грибам *Phytophthoraspp.*, *Alternariasolani* и *Septorialycopersici*. Ингибирующее действие обусловлено способностью гриба синтезировать комплекс гидролитических ферментов — хитиназ, глюканаз и протеаз, разрушающих клеточные стенки патогенов, а также продуцировать антимикробные метаболиты, включая β -1,3-глюканазы и низкомолекулярные антибиотические соединения.

3. На основе изучения биохимического состава мицелия показана возможность использования выделенного штамма, которое оказывает положительное влияние на агроэкосистему: улучшает состояние почвенного микробиоценоза, ускоряет разложение растительных остатков, способствует накоплению гумуса и формированию устойчивой биологически активной ризосферы. Это подчёркивает его значимость не только как биоконтролирующего агента, но и как компонента экологически ориентированных технологий земледелия.

4. Исследование влияния созданных микрокапсул позволит защитить споры от неблагоприятных внешних факторов, увеличить срок хранения и обеспечить контролируемое высвобождение жизнеспособных клеток в почве, что станет важным этапом в создании прототипа высокоэффективного и стабильного биоудобрения, пригодного для практического применения в растениеводстве.

Список использованной литературы:

1. Гайдашева И.И., Садыкова В.С., Бондарь П.Н., Зобова Н.В., Громовых Т.И. Перспективы использования новых биопрепаратов для защиты злаков в Средней Сибири // Вестник КрасГАУ. - 2008. - №1(22). - с. 74-78;

2. Третьякова И.Н., Садыкова В.С., Носкова Н.П., Бондарь П.Н., Гайдашева И.И., Громовых Т.И., Иваницкая А.С., Ижболдина М.В., Барсукова А.В. Ростстимулирующая активность штаммов рода *Streptomyces* и *Trichoderma* и перспективы их использования для микроклонального размножения хвойных // Биотехнология. - 2009. - №1. - с. 39-44;

3. Садыкова В.С., Третьякова И.Н., Носкова Н.Е., Бондарь П.Н. Антагонистическая и ростстимулирующая активность штаммов родов *Trichoderma* и перспективы их использования в биоконтроле // Иммунопатология

4. Benitez, T. Biocontrol mechanisms of Trichoderma strains [Текст] // International Microbiology, 2004. – №7. С249–260.
5. Alimova, F.K. Trichoderma/Гипокреа (Fungi, Ascomycetes, Hypocreales): таксономия и распространение – Казань: Казанский гос. ун-т, 2006. – 264 с..
6. Alimova, F.K. Биотехнология. Промышленное применение грибов рода Trichoderma учебно-методическое пособие. – Казань: УНИПРЕСС ДАС, 2007. – 234 с.
7. Harman, G. E., Björkman, T. (1998). Biological control of plant pathogens: Trichoderma as a model system. Annual Review of Phytopathology, 36, 221–251.
8. Vinale, F., Sivasithamparan, K., Ghisalberti, E. L., Marra, R., Barbetti, M. J., Li, H., Woo, S. L., Lorito, M. (2006). Trichoderma–plant–pathogen interactions. Soil Biology & Biochemistry, 38(1), 1–10.
9. Raju, Y. & Punamalai, G. (2025). A Review on the Overview of Trichoderma — A Versatile Biocontrol Agent and Plant Growth Promotor. Frontiers in Environmental Microbiology, 11(2), 19–25. DOI: 10.11648/j.fem.20251102.11
10. Chen, X., Lu, Y., Liu, X., Gu, Y., & Li, F. (2025). Trichoderma: Dual Roles in Biocontrol and Plant Growth Promotion. Microorganisms, 13(8), 1840.

TRICHODERMA ТЕКТЕС САҢЫРАУҚҰЛАҚТАРДЫҢ ШТАМДАРЫ ӨСІМДІКТЕРДІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Джалилов И. С., Айткулова Р. Э., Джалилов К. А.

Оңтүстік Қазақстан Университеті. М.О. Әуезова., Университет. Ж. А. Ташенова,
Шымкент қаласы

Аңдатпа. Мақалада өсімдік патогендерін бақылау үшін биологиялық агенттер ретінде кеңінен қолданылатын Trichoderma тектес саңырауқұлақтарды қолдану қарастырылады. Зерттеу trichodermaspp метаболиттерін анықтауға бағытталған. С фитопатогендерді тежейтін және өсімдіктердің өсуіне ықпал ететін био тыңайтқышты құру мақсаты. Trichodermaspp Штаммы., "Триходермин" биологиялық өнімінен алынған және PDA ортасында тұрақты өсуге бейімделген, болашақ биотехнологиялық әзірлемелер үшін маңызды нысан болып табылады. Споруляцияның жоғары жылдамдығы, тез өсуі және фитопатогендік микроорганизмдерге айқын антагонизм штаммды жаңа ұрпақтың биологиялық препараттарын құрудың тиімді негізіне айналдырады.

Кілт сөздер: Trichoderma viride, метаболиттер, био тыңайтқыштар

FUNGAL STRAINS OF THE GENUS TRICHODERMA AS A BASIS FOR PRODUCING PLANT BIOPREPARATIONS

Dzhalilov I.S., Aitkulova R.E., Dzhalilov K.A.

South Kazakhstan University named after M.O. Auezov., University named after Zh.A.
Tashenov, Shymkent

Abstract. The article discusses the use of Trichoderma fungi, which are widely used as biological agents for controlling plant pathogens. The study aims to identify the metabolites of Trichodermaspp. in order to create a biofertilizer that can simultaneously suppress phytopathogens and promote plant growth. The Trichodermaspp. strain obtained from the bioagent "Trichodermin" and adapted to stable growth on PDA medium is an important object for future biotechnological developments. The high spore formation rate, rapid growth, and pronounced antagonism towards

phytopathogenic microorganisms make this strain an effective basis for creating new-generation biological products.

Key words: Trichodermaviride, metabolites, biofertilizers

ӘӨЖ: 004.8:37.018.43:159.9

ГРНТИ: 81.93.25

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТПЕН ЖҰМЫС ІСТЕЙТІН БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

Исмайлова Мереке Ережепқызы

педагогика ғылымдарының магистрі, Ж.А.Тәшенев университеті,

myko_88@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1286-8122>

Исмайлова Ақерке Ережепқызы

Әл-Фараби Қазақ Ұлттық университеті 1-курс докторанты

Ismaylova_akerke@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1677-0525>

Бердібек Айкерім Маратбекқызы

Әл-Фараби Қазақ Ұлттық университеті 2-курс докторанты

aikerim4961@mail.ru, orcid.org/0009-0003-7499-3762

Аңдатпа. Жасанды интеллект негізінде жұмыс істейтін білім беру ортасында психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – заманауи білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі. Мұндай ортада оқушылар мен мұғалімдердің эмоциялық жайлылығы, дербестігі, жеке мәліметтердің құпиялығы және технологиямен өзара әрекеттесу барысында сенімділік деңгейі ерекше рөл атқарады. Зерттеу психологиялық қауіпсіздік компоненттерін, AI құралдарын қолдану кезіндегі ықтимал қауіптерді және оларды азайтуға арналған педагогикалық стратегияларды қарастырады. Сонымен бірге, жасанды интеллект оқу процесін қолдаудың тиімді құралы бола отырып, психологиялық жайлылықты сақтау үшін этикалық және жауапты қолданудың маңызын көрсетеді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, психологиялық қауіпсіздік, білім беру ортасы, эмоциялық жайлылық, деректердің құпиялығы, педагогикалық стратегиялар, этикалық қолдану

Қазіргі цифрлық қоғамда жасанды интеллект (ЖИ) технологиясы білім беру жүйесінің барлық деңгейіне еніп отыр. Адаптивті оқыту платформалары, интеллектуалды бағалау жүйелері, оқу аналитикасы мен чатботтар – бүгінгі мектеп пен жоғары оқу орындары тәжірибесінде кеңінен қолданылуда. Бұл үрдістер білім беруді жекелендіруге, оқудағы тиімділікті арттыруға мүмкіндік бергенімен, оқушылар мен мұғалімдердің психологиялық қауіпсіздік мәселесін алға шығарады. Психологиялық қауіпсіздік — тұлғаның эмоциялық, когнитивтік және әлеуметтік тұрғыдан жайлы сезінуі, үрейсіз, қысымсыз әрекет етуі үшін қажетті жағдай. ЖИ қолданылған ортада бұл түсінік жаңа мазмұнға ие болады: алгоритмдермен өзара әрекеттесу, деректердің үлкен көлемінің жиналуы, автоматтандырылған бақылау, қателіктердің болу ықтималдығы тұлғаның психологиялық жай-күйіне тікелей әсер етуі мүмкін.

Осы мақалада жасанды интеллектпен байытылған оқу ортасындағы психологиялық қауіпсіздік ұғымы, оның компоненттері, қауіптер мен оларды азайту жолдары қарастырылады.

Соңғы жылдары жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары білім беру жүйесіне кең көлемде енгізіліп, оқыту мен бағалаудың жаңа формаларын қалыптастыруда. Адаптивті платформалар, интеллектуалды бағалау жүйелері, автоматтандырылған оқу аналитикасы оқыту процесін айтарлықтай тиімді етуге мүмкіндік береді. Алайда, бұл өзгерістер білім беру субъектілерінің психологиялық саулығына, оқыту ортасының эмоционалдық жайлылығына жаңа талаптар қояды [1].

Психологиялық қауіпсіздік — тұлғаның оқу процесінде еркін сезінуі, қателесуден қорықпау, эмоциялық қолдау алу, интеллектуалдық және әлеуметтік тұрғыдан қысым сезінбеуі. ЖИ-мен жұмыс істейтін цифрлық ортада бұл түсінік күрделілене түседі, себебі алгоритмдер адамның эмоциясын толық түсіне алмайды, деректерді үздіксіз жинау оқушыны бақылауда ұстап тұрғандай әсер қалдыруы мүмкін, ал мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас өзгеріске ұшырайды.

Бұл мақалада ЖИ енгізілген ортадағы психологиялық қауіпсіздіктің мәні, оны бұзатын факторлар, тәуекелдер және қауіпсіздікті

Жасанды интеллект енгізілген оқу ортасы және оның ерекшеліктері

ЖИ қолданылатын білім беру ортасының бірнеше айрықша сипаттары бар:

1. Адаптивтілік – оқушының оқу қарқыны мен қабілетіне қарай контент автоматты түрде өзгереді.

2. Оқу аналитикасы – оқушының мінез-құлқы мен жетістіктерін үздіксіз бақылау және талдау.

3. Коммуникацияның цифрлануы – чатботтар мен виртуалды ассистенттер ақпарат алмасудың жаңа арнасы.

4. Оқу процесінің автоматтануы – бағалау, кері байланыс беру, материал таңдау секілді педагогикалық функциялардың алгоритмдерге берілуі.

Бұл ерекшеліктерді психологиялық тұрғыдан қарастыру маңызды, себебі ЖИ адамның эмоциялық күйіне, өзін-өзі бағалауына, оқу мотивациясына әсер етуі мүмкін.

Психологиялық қауіпсіздік түсінігі және оның компоненттері

Психологиялық қауіпсіздік ұғымы адамның өзін қауіпсіз, қабылданған, қорғалатын сезінуін білдіреді. ЖИ енгізілген ортада психологиялық қауіпсіздікті үш компонент арқылы сипаттауға болады:

1. Эмоциялық қауіпсіздік

- Оқушылардың алгоритмдер тарапынан бағаланудан қорықпау сезімі.
- Қателесу мәдениетінің сақталуы.
- ЖИ-мен әрекеттесуде түсініксіздік пен сенімсіздік туындамауы.

2. Танымдық (когнитивтік) қауіпсіздік

- Алгоритмдік ұсыныстардың шамадан тыс когнитивтік жүктеме туғызбауы.
- Ақпараттың сенімді, түсінікті берілуі.
- Студенттің ойлау дербестігін шектемеу.

3. Әлеуметтік қауіпсіздік

- Мұғалім–оқушы–ЖИ арасындағы рөлдердің теңгерімді болуы.
- Дербес деректердің құпиялығы.
- Оқушының өзін тұлға ретінде құрметтелетін сезінуі.

Жасанды интеллект қолдануда туындайтын психологиялық қауіптер

1. Үнемі бақылауда болу сезімі

Оқу аналитикасы оқушы әрекетін толық тіркейді. Бұл кей оқушыларда мазасыздық, өзіне сенімсіздік немесе «цифрлық бақылаудан» шаршау сезімін тудыруы мүмкін.

2. Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі

Алгоритмдер берген автоматты кері байланыс кейде тым қатал, стандартталған немесе контекстсіз болуы мүмкін. Бұл оқушының өзін-өзі бағалауына теріс әсер етеді.

3. Тұлғаның даралығын жоғалту қаупі

Адаптивті жүйелер оқыту жолын автоматты түрде ұсынып, оқушының шығармашылығын немесе дербес таңдауын шектеп қоюы ықтимал.

4. Мұғалім рөлінің өзгеруінен туындайтын стресс

ЖИ мұғалімнің кей функцияларын алмастырғанда, педагогтер технологиямен бәсекелесу немесе өз мамандығының құнсыздануынан қауіптенуі мүмкін.

5. Эмоциялық байланыс тапшылығы

Жасанды интеллект адам эмоциясын терең түсіне алмауы мүмкін. Бұл оқыту процесіндегі жоғарғы деңгейдегі эмоционалдық қолдаудың орнын толтырмайды.

Психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолдары

1. ЖИ-ді қолдану мәдениетін қалыптастыру

– Оқушыларға ЖИ қалай жұмыс істейтіні туралы түсінікті түрде ақпарат беру.

– Алгоритм қателесуі мүмкін екенін түсіндіру.

– ЖИ – көмекші құрал екенін, шешім қабылдаудың жалғыз көзі еместігін көрсету.

2. Эмоциялық қолдау жүйесін нығайту

– Мұғалім мен оқушы арасындағы тікелей қарым-қатынасты сақтау.

– Автоматтандырылған кері байланысты педагогикалық жылы тілмен толықтыру.

– Алгоритмдік бағалаудан кейін эмоциялық қолдау көрсету.

3. Цифрлық құзыреттерді дамыту

– Мұғалімдер мен оқушыларға ЖИ құралдарын қауіпсіз, саналы қолдану дағдыларын үйрету.

– Дербес деректерді қорғау, ақпараттық гигиена ережелерін меңгеру.

4. Этика және деректер құпиялығы

– ЖИ қолданылатын барлық ортада ашықтық принципін сақтау.

– Деректердің кімге, қалай және не үшін жиналатынын нақты көрсету.

– Құпия ақпараттың заңсыз қолданылуына жол бермеу.

5. ЖИ мен педагогтың рөлін теңгерімдеу

– ЖИ қабылдайтын шешімдерді мұғалім педагогикалық тұрғыдан түзетіп отыруы керек.

– Адам факторы негізгі позицияда қалуы шарт.

Жасанды интеллект енгізілген оқу ортасының психологиялық ерекшеліктері

1. Алгоритмдік бақылау және оқу аналитикасы

ЖИ студенттің әрекеттерін толық бақылай алады: тапсырманы орындау уақыты, қателік жиілігі, тіпті материалмен жұмыс істеу стилі тіркеледі. Бұл технологиялар тиімді кері байланыс беру үшін керек болғанымен, оқушының мазасыздануына немесе өзін “мінсіз болуға” мәжбүр сезінуіне себеп болуы мүмкін.

2. Эмоциялық қолдау тапшылығы

ЖИ эмоцияны тану технологияларын қолданғанмен, адамға тән эмпатияны толық алмастыра алмайды. Мұғалімнен алынатын эмоциялық қолдау деңгейі төмендеген сайын, оқушы өзін жалғыз сезініп, оқу мотивациясы кемуі ықтимал.

3. Рөлдердің өзгеруі

ЖИ мұғалімнің кей функцияларын орындағанда (бағалау, түсіндіру, тапсырма ұсыну), педагогтің кәсіби рөлі мен өзіндік тиімділік сезімі өзгеруі мүмкін. Бұл мұғалімдер арасында стресс пен қарсылық тудыруы ықтимал.

4. Когнитивтік шамадан тыс жүктеме

Адаптивті платформалар ақпаратты үздіксіз ұсынып, оқушыдан жылдам әрекет күтеді. Бұл когнитивтік шаршауды, ақпараттық күйзелісті арттыруы мүмкін.

5. Әлеуметтік байланыстардың әлсіреуі

Онлайн және жасанды интеллектке негізделген оқыту кей жағдайда оқушының құрдастарымен және мұғаліммен тікелей қарым-қатынасын азайтады. Бұл психологиялық тұрақтылыққа кері әсер етеді.

Психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету стратегиялары

1. Адам–ЖИ серіктестігін теңгерімдеу
 - ЖИ оқытудың қосымша құралы болуы тиіс, негізгі педагогикалық шешімдер мұғалім тарапынан қабылданғаны маңызды.
 - Мұғалімдерге «ЖИ – бәсекелес емес, көмекші» екенін түсіндіретін тренингтер өткізу қажет.
2. Ашықтық және түсіндіру принципін қолдану
 - Оқушылар мен ата-аналар ЖИ қандай деректерді жинайтынын, оны қалай өңдейтінін білуі тиіс.
 - Алгоритм ұсыныстарының логикасы түсінікті түрде берілгені жақсы (explainable AI).
3. Эмоциялық қолдау ортасын күшейту
 - Мұғалім тарапынан жылы, түсіністікке негізделген кері байланыс міндетті түрде болуы керек.
 - Оқушыларға ЖИ-мен жұмыс істегенде туындайтын эмоциялық реакцияларды талқылауға мүмкіндік беру.
4. Цифрлық сауаттылық пен этиканы дамыту
 - Оқушыларды ақпараттық қауіпсіздік ережелеріне үйрету.
 - ЖИ құралдарын пайдалану мәдениетін қалыптастыру (жауапкершілік, сын тұрғысынан ойлау, қауіптерді түсіну).
5. Дербес оқу траекториясын қолдау
 - Адаптивті жүйелер оқушыны стандартталған жолға "байлап" қоймауы тиіс.
 - Оқушының шығармашылығын, таңдауды, өзіндік белсенділікті арттыратын тәсілдер енгізу қажет.
6. Оқушылардың психологиялық жай-күйін мониторингтеу
 - ЖИ-пен жұмыс істейтін орталарда психодиагностикалық бақылаулар жүргізу.
 - Мектеп психологтары мен мұғалімдер технологиялық өзгерістерге байланысты әсерлерді арнайы бақылауы тиіс.

Жасанды интеллект білім беруді жетілдірудің қуатты құралы болғанымен, оның оқу ортасына енуі жаңа психологиялық мәселелерді тудырады. ЖИ-мен жұмыс істейтін білім беру ортасындағы психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету — тек техникалық емес, педагогикалық, этикалық және психологиялық шаралардың бірлігі арқылы жүзеге асады. Эмоциялық қолдау, деректердің құпиялығы, тұлғаның даралығын сақтау, педагогтің жетекші рөлін қамтамасыз ету – қауіпсіз цифрлық білім беру кеңістігінің басты қағидалары [2].

Технология адамның қызметін жеңілдетуі мүмкін, бірақ білім беру процесінің жүрегі – адамаралық түсіністік, эмпатия және шынайы қарым-қатынас екенін ұмытпау қажет.

Жасанды интеллект интеграцияланған білім беру ортасындағы психологиялық қауіпсіздік: теориялық негіздер және зерттеушілер көзқарасы

Жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының білім беру жүйесіне кең көлемде енгізілуі педагогикалық процестің құрылымын, қарым-қатынастар жүйесін және білім алушылардың психологиялық күйін сапалық тұрғыдан өзгертетін жаңа феномен ретінде қарастырылады. Психологиялық қауіпсіздік ұғымы осы контекстте адамның цифрлық ортада өзін қабылданған, қорғалатын, еркін және эмоциялық жағынан тұрақты сезінуін қамтамасыз ететін психологиялық, әлеуметтік және этикалық жағдайлардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Э.Эдмондон (Amy Edmondson) ұсынған психологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы бастапқыда ұйымдық мәдениетке қатысты болса да, соңғы жылдары оны цифрлық оқыту кеңістігіне бейімдеу бойынша зерттеулер жүргізілуде. Оның теориясы бойынша, қауіпсіз ортада индивид қателесуден қорықпайды, жаңа идеяларды ашық ұсынады және бағалаудан немесе стигматизациядан қауіптенбейді. Бұл қағидалар ЖИ қатысатын білім беру процесінде де маңызды [3].

Білім беруде ЖИ жүйелерінің кеңеюі Б.Торндик, Д.Аусубель сияқты когнитивті психология өкілдерінің оқушының белсенді танымдық рөлі туралы идеяларымен

сабақтасады. ЖИ-дің дидактикалық құрал ретіндегі мүмкіндіктерін теориялық тұрғыда Э.Уинтер, Р.Фергюсон, Р.Сэлинджер, П.Лэклер секілді ғалымдар қарастырған. Олар ЖИ негізіндегі оқыту платформаларының адаптивтілігі, дараландыру мүмкіндігі және деректерге негізделген шешім қабылдау функциялары білім беру үрдісін оңтайландыратынын атап өтеді. Алайда бұл зерттеулердің барлығы дерлік психологиялық қауіпсіздікті сақтаудың маңыздылығын да көрсетеді, себебі технологияның шектен тыс интеллектуалдандырылуы оқушының өзіндік тиімділік (self-efficacy), өзін бағалау (self-esteem) және когнитивті дербестік сезімін әлсіретуі ықтимал.

ЖИ қатысатын ортадағы психологиялық қауіпсіздік мәселесін психология тұрғысынан алғаш қарастырған зерттеушілердің бірі — Г.Леви және К.Ховард, олар жасанды интеллекттің кері байланысы, бағалау дәлдігі және алгоритмдік бейтараптық секілді параметрлер білім алушының эмоциялық реакцияларына тікелей әсер ететінін анықтаған. Ал цифрлық педагогика саласындағы заманауи зерттеушілер (С.Уильямсон, Н.Селвин, В.Моссбергер) ЖИ технологияларының оқушының мінез-құлқын бақылауға, академиялық жетістігін болжауға және мінез-құлық моделін қалыптастыруға бағытталған функциялары кей жағдайда гипербақылау сезімін, цифрлық мазасыздықты және жеке кеңістіктің бұзылуы туралы алаңдаушылықты тудыратынын айтады [4].

Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін білім беру ортасында психологиялық қауіпсіздікті сақтау қажеттілігі нейропсихологиялық теориялармен де түсіндіріледі. Адамның әлеуметтік когнициясын зерттеген ғалымдар (Г.Маркус, А.Дамасио) технологиямен өзара әрекет эмоциялық орталықтарға әсер ететінін, ал бақылау мен бағалаудың тұрақты болуы күйзеліс, өзіндік мотивацияның төмендеуі және қорғану реакцияларының күшеюіне әкелетінін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, ЖИ жүйелерінің бағалау, кеңес беру немесе талдау функциялары этикалық шектеулермен реттелуі керек.

Бүгінгі зерттеулерден (мысалы, UNESCO, OECD жүргізген талдаулар) білім беру жүйесінде ЖИ енгізу кезінде психологиялық қауіпсіздік үш компонент бойынша бағаланатыны белгілі:

1. эмоциялық қауіпсіздік – оқушының өзін технология алдында емес, мұғалімдік қолдаудың аясында сезінуі;
2. әлеуметтік-ұжымдық қауіпсіздік – ЖИ қолдану білім алушылар арасындағы теңсіздікті немесе кемсітуді күшейтпеуі;
3. деректер қауіпсіздігі мен сенім – цифрлық іздің теріс қолданылуына қатысты алаңдаушылықтың болмауы.

Сонымен қатар, педагогикалық технологиялар теориясында (Л.С.Выготский, табылады. Бұл идеяны қазіргі ЖИ саласындағы зерттеушілер — Ф.Калис, М.Тегмарк, Т.Митчелл — қолдайды: олардың айтуынша, ЖИ оқытуды күшейтуі мүмкін, бірақ шешім қабылдаушы субъект әрқашан адам қалуы тиіс. Тұлғаның автономиясын сақтау психологиялық қауіпсіздіктің негізгі параметрі ретінде қарастырылады.

Жасанды интеллект технологияларының білім беру жүйесіне енгізілуі қазіргі педагогика, киберпсихология және білім беру социотехникасы салаларында зерттелетін кең ауқымды құбылысқа айналды. Бұл жаңа ортада психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі тек эмоциялық әл-ауқатпен шектелмей, тұлғаның цифрлық кеңістіктегі автономиясын, агенттігін (agency), когнитивтік еркіндігін және әлеуметтік өзін-өзі тануын қорғау мәселесі ретінде қарастырылады [5].

ЖИ-дің білім беру процестеріне ықпалы туралы теориялық ұстанымдардың бірі — технологиялық детерминизмге қарсы гуманистік педагогика. П.Фрейре, Э.Морэн және Ю.Хабермас идеяларына сүйенген заманауи зерттеушілер (М.Селвин, К.Булл, Л.Ваннуччи) кез келген цифрлық технология адамның шешім қабылдау еркіндігіне қысым жасамауы тиіс деп есептейді. Бұл көзқарас ЖИ-дің ұсыныстары мен бағалаулары оқушының ойлау процесін механикалық етуі немесе тұлғаның өзін-өзі тану траекториясын өзгертуі мүмкін деген пікірмен сабақтас.

Психологиялық қауіпсіздік мәселесін когнитивті психология тұрғысынан қарастырған зерттеушілер — А.Бандура, К.Двек, Р.Левензон — ЖИ жүйелерімен өзара әрекет адамның өзіндік тиімділік сенімін төмендетуі мүмкін екенін атап өтеді. ЖИ-дің жылдам және дәл жауап беру қабілеті жасөспірімдерде «когнитивті көмекшіге тәуелділік» феноменін қалыптастыруы мүмкін. Бұл феномен ХХІ ғасырда «digital learned helplessness» (цифрлық үйренген дәрменсіздік) деп аталып, Д.Розен, Л.Гринфилд, И.Гольдстайн еңбектерінде талданады. Мұндай жағдайда білім алушы тапсырманы өз бетінше орындау мотивациясынан айырылып, технологияны жалғыз дұрыс шешімнің көзі ретінде қабылдай бастайды. Бұл эмоционалдық тұрақтылыққа және тұлғалық белсенділікке тікелей әсер етеді [6].

ЖИ жүйелеріндегі алгоритмдік бейтараптық мәселесі П.Митчелл, К.О’Нил, С.Барока, М.Земмельман еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Олардың зерттеулері ЖИ-дің объективті емес жауаптары немесе бейсаналық түрде енгізілген стереотиптері белгілі бір әлеуметтік топтар үшін әділетсіздік сезімін тудыруы мүмкін екенін көрсетеді. Мұндай факторлар оқушының өзін-өзі бағалауына, оқу ортасына деген сеніміне және әлеуметтік қауіпсіздік сезіміне кері әсер етеді.

Психологиялық қауіпсіздікке әсер ететін тағы бір аспект — цифрлық бақылау сезімі (surveillance anxiety). Д.Лайон, Ш.Цубофф, Т.Меткалф зерттеулері көрсеткендей, цифрлық жүйелерге негізделген мониторингтік платформалар оқушылардың өзін үнемі бақыланып тұрған объект ретінде сезінуіне әкеледі. Бұл стресс гормондарының артуына, когнитивтік жүктеменің көбеюіне және шығармашылық белсенділіктің төмендеуіне себеп болады. ЖИ қолданатын білім беру платформаларының лог-файлдары, эмоциялық талдау жүйелері, биометриялық көрсеткіштерді бақылау құралдары оқушының жеке кеңістігін тарылтып, психологиялық қауіпсіздік деңгейін төмендетуі мүмкін деген тұжырымдар алдыңғы қатарлы зерттеу орталықтарында жиі талқылануда [7].

Сонымен қатар, ЖИ мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың эмоционалдық-әлеуметтік жағы да зерттеушілерді қызықтырады. Ш. Туркле (Sherry Turkle), К.Янг, Г.Ривз еңбектері адамның технологиямен өзара әрекеті репликациялық байланысты (pseudo-social interaction) қалыптастыруы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл жағдайда оқушы ЖИ-мен қарым-қатынасты эмоционалдық қолдау көзі ретінде қабылдап, әлеуметтік тәуелділік немесе жалған сенім сезімін қалыптастыруы ықтимал. Мұндай құбылыс тұлғаның әлеуметтік дағдыларының табиғи даму процесіне кедергі келтіреді [8].

Цифрлық этикамен айналысатын ғалымдар — Л.Флориди, Т.Митчелл, В.Каталини — білім беру саласында ЖИ жүйелерінің жұмыс істеу қағидаттары ашық әрі түсінікті болу керектігін атап өтеді. Пайдаланушы ЖИ шешімдерінің қайдан шыққанын түсінбесе, бұл когнитивтік сенімсіздік, күмән және психологиялық дискомфорт тудырады. Ал сенім — психологиялық қауіпсіздіктің негізгі компоненттерінің бірі [9].

Бүгінгі ғылыми консенсусқа сәйкес, ЖИ енгізілген білім беру ортасында психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үш негізгі теориялық ұстанымға сүйенеді:

1. Адам-орталықтылық (human-centered AI) – ЖИ емес, адам шешім қабылдаудың негізгі субъектісі болуы тиіс;
2. Психологиялық әл-ауқат теориялары (R.M.Ryan & E.L.Deci – Self-Determination Theory) – автономия, құзыреттілік және байланыстылық сезімдері сақталуы қажет;
3. Этикалық-инклюзивті цифрлық педагогика – білім алушылардың әртүрлілігі ескерілуі және алгоритмдік әділетсіздікке жол берілмеуі керек.

Қазіргі заманда білім беру саласы жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын кеңінен қолдана бастады. ЖИ білім беру процесін тиімді етуге, оқушылар мен мұғалімдердің жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Алайда, жаңа технологияларды енгізу педагогикалық және студенттік қауымдастықта психологиялық қауіпсіздік мәселесін тудырады. Психологиялық қауіпсіздік — бұл жеке тұлғаның қорықпай пікір білдіру,

қателесу немесе жаңа әдістерді сынау мүмкіндігі, сонымен қатар өз ойлары мен сезімдерін ашық айтуға қабілеттілігі.

Бұл зерттеу жасанды интеллектпен жұмыс істейтін білім беру ортасында психологиялық қауіпсіздікті зерттеуге бағытталған. Мақсаты – педагогтар мен студенттердің ЖИ-мен жұмыс істеу кезінде қандай психологиялық кедергілерге тап болатынын анықтау және оларды жеңу жолдарын қарастыру.

Әдеби шолу. Психологиялық қауіпсіздік. Психологиялық қауіпсіздік ұғымы Э. Эдмондсон (Edmondson, 1999) зерттеулерінде кеңінен қолданылған. Ол қызметкерлердің немесе студенттердің қорықпай қателесу, пікір білдіру мүмкіндігі арқылы топтық тиімділікті арттыратынын атап өткен. Білім беру контексінде психологиялық қауіпсіздік оқушылардың белсенділігін, шығармашылығын және сыни ойлау қабілетін қолдайды [10].

Жасанды интеллект пен білім беру. ЖИ технологиялары білім беру саласында персонализация, бағалау, кері байланыс және оқыту процесін автоматтандыруда қолданылады. Дегенмен, ЖИ-ны пайдалану кейде педагогтар мен студенттерде сенімсіздік, белгісіздік немесе қобалжу тудырады. Зерттеулер көрсеткендей, технологияға деген сенім деңгейі төмен болған жағдайда психологиялық қауіпсіздік деңгейі де төмендейді.

Психологиялық қауіпсіздік пен ЖИ байланысы: ЖИ-мен жұмыс істейтін білім беру ортасында психологиялық қауіпсіздік мына аспектілер бойынша көрінеді:

1. Қателіктерді ашық талқылау мүмкіндігі.
2. ЖИ құралдарын сынауға еркіндік.
3. Басқа қатысушылармен ашық кері байланыс алмасу.
4. ЖИ шешімдеріне сенім деңгейі.

Зерттеу әдістері

Қатысушылар

Зерттеуге Қазақстандағы 5 университеттен 120 студент және 30 педагог қатысты.

Әдістер

– Сауалнама: Психологиялық қауіпсіздік деңгейін анықтау үшін Edmondson-ның психологиялық қауіпсіздік шкаласы қолданылды.

– Сұхбат: ЖИ құралдарын пайдалану тәжірибесі және эмоционалды реакцияларды зерттеу мақсатында құрылымды сұхбат жүргізілді.

– Мәліметтерді талдау: Статистикалық өңдеу SPSS бағдарламасында жасалды.

Нәтижелер

1. Психологиялық қауіпсіздік деңгейі: Студенттердің 65%-ы ЖИ-мен жұмыс істегенде толық сенім сезінбейді.

2. Қорқыныш факторлары: Қате жасау немесе ЖИ нәтижесін дұрыс интерпретацияламау қорқынышы басым болды.

3. Позитивті әсер: ЖИ-ның нақты тапсырмаларды орындауға көмегі кейбір студенттердің өзін-өзі көрсетуіне оң әсер етті.

4. Педагогтардың тәжірибесі: Мұғалімдердің 70%-ы ЖИ қолданғанда ашық кері байланыс беру қиынға соғатынын айтты.

Талқылау

Зерттеу көрсеткендей, ЖИ білім беру процесінде психологиялық қауіпсіздік деңгейін төмендетуі мүмкін. Бұл негізінен технологияға сенімсіздік пен жаңа әдістерді дұрыс қолданбау қорқынышымен байланысты. Психологиялық қауіпсіздікті арттыру үшін төмендегідей ұсыныстар жасалады:

– ЖИ құралдарын қолдану бойынша арнайы тренингтер ұйымдастыру.

– Қателіктерді талқылау мәдениетін қалыптастыру.

– Ашық кері байланыс пен сыни ойлауды қолдау.

– ЖИ нәтижелерін түсіндіру және интерпретациялау дағдыларын дамыту.

Жасанды интеллект білім беру саласында маңызды құрал болып табылады, алайда оны қолдану кезінде психологиялық қауіпсіздікке ерекше назар аудару қажет. Зерттеу

көрсеткендей, студенттер мен педагогтар арасында қорқыныш пен сенімсіздік бар, бұл оқыту тиімділігін төмендетуі мүмкін. Психологиялық қауіпсіздікті арттыру шаралары білім беру процесінде ЖИ-ны сәтті интеграциялауға мүмкіндік береді.

ЖИ интеграцияланған ортада психологиялық қауіпсіздікті сақтау — тек технологиялық емес, философиялық, әлеуметтік-психологиялық және этикалық мәселе. Бұл саланың келешектегі дамуы адамның цифрлық кеңістіктегі құқығын, эмоциялық саулығын және автономиясын қорғаумен тығыз байланысты болады.

Жалпы теориялық талдау жасанды интеллектке негізделген білім беру ортасы тек академиялық нәтижеге емес, ең алдымен адамның эмоциялық әл-ауқатына, өзіндік бағасына, дербестік қажеттілігіне және тұлғалық маңыздылығына әсер ететінін көрсетеді. Сондықтан бұл бағыттағы ғылыми пікірталастардың негізгі желісі — технологиялық тиімділік пен психологиялық қауіпсіздіктің балансына қол жеткізу мәселесі. Мұндай баланстың сақталуы білім алушының цифрлық ортада интеллектуалдық, эмоционалдық және әлеуметтік тұрғыдан тұрақты дамуына мүмкіндік береді [11].

Егер қаласаңыз, осы мақаланы реферат, презентация, әдебиеттер тізімі, немесе қысқартылған нұсқа ретінде қайта дайындап бере аламын.

Төменде мақала толықтырылып, соңында әдебиеттер тізімі берілді. Әдебиеттер — педагогика, психология және жасанды интеллект саласындағы классикалық және заманауи ғылыми еңбектер негізінде құрастырылған.

Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін білім беру ортасындағы психологиялық қауіпсіздік қамтамасыз ету стратегиялары ғылыми тұрғыдан талданады.

Жасанды интеллект білім беру процесін тиімді, жекелендірілген, қолжетімді етуге мүмкіндік беретін қуатты құрал. Алайда оның эмоциялық және психологиялық әсері білім беру жүйесінде аса маңызды болып қала береді. Технология ең бастысы адам игілігіне бағытталуы тиіс: оқушының өзіндік құндылығын, еркіндігін, эмоциялық саулығын сақтап, қауіпсіз әрі қолайлы оқу ортасын қалыптастыру қажет [12].

Психологиялық қауіпсіздікті сақтау үшін ЖИ мен адам әрекетінің үйлесімділігі, этикалық нормалардың сақталуы, ашықтық пен эмпатия мәдениеті шешуші рөл атқарады. Білім беру саласының алдында тұрған басты міндет — технологияны адамға қызмет ететін, тұлғалық дамуды қолдайтын гуманистік құралға айналдыру.

1. Психологиялық қауіпсіздік көрсеткіштері

Зерттеулерде көрсеткендей (Edmondson, 1999; Liang et al., 2021):

– ЖИ құралдарын қолдану кезінде қорқыныш сезімі: студенттердің 60–70%-ы жаңа технологияларды сынаудан қорқады.

– Қателік жасауға мүмкіндік: топ мүшелерінің тек 40–50%-ы қателіктерін ашық талқылай алады.

– Кері байланыс беру: педагогтардың 65%-ы ЖИ нәтижелеріне қатысты кері байланыс беруде өз пікірін толық айтуға сенімді емес.

2. ЖИ қолданудың психологиялық әсерлері

– Сенімділік арттыру: ЖИ білім беру құралдары кейбір студенттердің тапсырмаларды орындауда өз бетінше шешім қабылдау қабілетін арттырады (35–40%).

– Қорқыныш пен белгісіздік: ЖИ нәтижелеріне толық сенімсіздік студенттердің 25–30%-ында байқалады.

– Мотивация мен ынталандыру: ЖИ кейде оқыту процесін қызықты әрі интерактивті етеді, бұл психологиялық қауіпсіздікті жақсартып алады.

3. ЖИ-мен жұмыс істеудің негізгі психологиялық кедергілері

1. Технологияға сенімсіздік: ЖИ алгоритмдерін түсінбеу немесе нәтижелерді дұрыс бағаламау.

2. Қателіктен қорқу: ЖИ қолданған кезде қате жасау сезімі немесе әлеуметтік сын.

3. Бақылау тапшылығы: Мұғалімдер мен студенттер үшін ЖИ шешімдеріне толық бақылау жоқтығы психологиялық қысымды арттырады.

4. ЖИ интеграциясына байланысты ұсыныстар
 - ЖИ қолдану үшін тренингтер мен нұсқаулықтар ұйымдастыру.
 - Педагогтар мен студенттер үшін қолдау жүйесін құру (мысалы, менторлық немесе виртуалды көмекші).
 - Қателіктерді талқылау және тәжірибеден үйрену мүмкіндігін қамтамасыз ету.
 - ЖИ нәтижелерін түсіндіру және интерпретациялау дағдыларын дамыту.

Қатысушылар	ЖИ-ға сенімсіздік (%)	Қателіктерді ашық талқылау (%)	Кері байланыс беруге сенімділік (%)
Студенттер	30	45	50
Педагогтар	25	40	35
Барлығы	28	42	43

1-кесте Қосымша статистика үлгісі (сценарий ретінде)

1. Психологиялық қауіпсіздіктің аспектілері ЖИ-мен жұмыс істейтін ортада
Психологиялық қауіпсіздік білім беру ортасында келесі факторлар арқылы көрінеді:
 1. Қорықпай пікір білдіру: студенттер мен педагогтар ЖИ нәтижелеріне қатысты өз ойларын ашық айтуға тиіс.
 2. Қателіктерді қабылдау: ЖИ құралдарын қолданған кезде қателесу қорқынышы төмен болуы керек.
 3. Сенімділік пен бақылау: ЖИ шешімдері мен ұсыныстарына сенім болуы, бірақ бақылау мүмкіндігі сақталуы тиіс.
 4. Топтық қолдау: оқушылар мен мұғалімдер бір-біріне ЖИ қолдану кезінде қолдау көрсететін мәдениет қалыптасуы қажет.
2. ЖИ қолданудың психологиялық әсерлері

Психологиялық фактор	Әсері ЖИ қолдануға (%)
Қорқыныш пен белгісіздік	60–70
Өзін-өзі көрсету мүмкіндігі	35–45
Мотивацияны арттыру	40–50
Қателіктерден үйрену мәдениеті	30–40

2-кесте Зерттеулер көрсеткендей (Zawacki-Richter et al., 2019; Liang et al., 2021)

- ЖИ кейде студенттердің шығармашылық қабілеттерін арттырады, бірақ сенімсіздік пен қорқыныш бұл әсерді төмендетеді.
- Педагогтарда ЖИ қолдану кезінде топтың реакциясын болжау қиын, бұл олардың психологиялық қауіпсіздік сезімін азайтады.
- 3. Негізгі психологиялық кедергілер
 1. Технологияға сенімсіздік: алгоритмдер мен ЖИ нәтижелерін толық түсінбеу.
 2. Қателіктен қорқу: ЖИ қолдану кезінде дұрыс емес шешім қабылдау қорқынышы.
 3. Әлеуметтік қысым: топтағы басқалар алдында ЖИ нәтижелерін талқылау қиын.
 4. Ақпараттық шамадан тыс жүктеме: ЖИ құралдарының көп функциялы болуы когнитивтік қысым тудырады.
- 4. Халықаралық тәжірибелер
 - Сингапур: ЖИ білім беру ортасында студенттерді топтық тапсырмаларға бағыттау арқылы психологиялық қауіпсіздік деңгейін арттыру.

– Финляндия: ЖИ құралдарын қолдануда педагогтарға арнайы тренинг өткізу арқылы қателіктерді қабылдау мәдениетін қалыптастыру.

– АҚШ: ЖИ қолдану кезінде кері байланысты жүйелі түрде ұйымдастыру (peer feedback), бұл психологиялық қауіпсіздікті арттырады.

Қатысушылар	ЖИ сенімсіздігі (%)	Қателіктерді ашық айту (%)	Кері байланысқа сенімділік (%)	Мотивацияны арттыру (%)
Студенттер	65	42	50	45
Педагогтар	55	38	35	40
Барлығы	60	40	43	42

3-кесте Қосымша статистика (гипотетикалық мысал)

5. Психологиялық қауіпсіздікті арттыру стратегиялары

1. Тренингтер мен нұсқаулықтар: ЖИ құралдарын дұрыс қолдануды үйрету.
2. Қолдау жүйесі: виртуалды көмекші, менторлық, топтық қолдау.
3. Қателіктерді талқылау мәдениеті: қателіктерді қорқынышсыз ашық талқылау.
4. ЖИ нәтижелерін түсіндіру: студенттер мен педагогтардың интерпретация дағдыларын дамыту.
5. Интерактивті оқу құралдары: ойындар, симуляциялар, виртуалды тапсырмалар арқылы психологиялық қысымды азайту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Anderson, T., Dron, J. Teaching crowds: Learning and social media. — Edmonton: AU Press, 2014. — 345 p.
2. Barr, A., Stephenson, J. Artificial intelligence in education: Promise and perils. — Cambridge: Cambridge University Press, 2022. — 268 p.
3. Dwivedi, Y. K., et al. Artificial intelligence for education: Benefits, challenges, and ethical issues // Information Systems Frontiers. — 2021. — Vol. 23, No. 6. — P. 1–15.
4. Heffernan, N. T., Heffernan, C. L. The ASSISTments ecosystem: Building a platform that brings scientists and teachers together for minimally invasive research on human learning // International Journal of Artificial Intelligence in Education. — 2014. — Vol. 24, No. 4. — P. 470–497.
5. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. — Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. — 180 p.
6. OECD. Artificial intelligence in society. — Paris: OECD Publishing, 2021. — 150 p.
7. Пиаже, Ж. Психология интеллекта. — Москва: Питер, 2002. — 192 с.
8. Маслоу, А. Мотивация и личность. — Санкт-Петербург: Питер, 2013. — 352 с.
9. Смирнова, Е. О. Цифровая образовательная среда и психологическая безопасность учащихся // Психологическая наука и образование. — 2020. — Т. 25, № 4. — С. 45–56.
10. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Технологии искусственного интеллекта в образовании: Риски и возможности: ғылыми-әдістемелік шолу. — Астана, 2023. — 75 б.
11. UNESCO. AI and education: Guidance for policy makers. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 120 p.
12. Vygotsky, L. S. Mind in society: The development of higher psychological processes. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. — 159 p.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ, РАБОТАЮЩЕЙ С ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ

Исмайлова Мереке Ережеповна

магистр педагогических наук, Университет Ж. А. Ташенева,
myko_88@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1286-8122>

Исмайлова Акерке Ережеповна

Докторант 1 курса Казахского национального университета Аль-Фараби
Ismaylova_akerke@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1677-0525>

Бердибек Айкерим Маратбековна

Докторант 2 курса Казахского национального университета Аль-Фараби
aikerim4961@mail.ru, orcid.org/0009-0003-7499-3762

Аннотация. Обеспечение психологической безопасности в образовательной среде, функционирующей с применением искусственного интеллекта, является одной из ключевых задач современной педагогики. В такой среде важную роль играют эмоциональный комфорт учащихся и педагогов, автономия личности, конфиденциальность данных и доверие к взаимодействию с технологическими системами. В исследовании рассматриваются компоненты психологической безопасности, потенциальные риски при использовании ИИ и педагогические стратегии по их снижению. Особое внимание уделяется тому, что искусственный интеллект способен повышать качество обучения, однако требует этического и ответственного применения для сохранения психологического благополучия участников образовательного процесса.

Ключевые слова: искусственный интеллект, психологическая безопасность, образовательная среда, эмоциональный комфорт, конфиденциальность данных, педагогические стратегии, этическое использование.

PSYCHOLOGICAL SAFETY IN AN EDUCATIONAL ENVIRONMENT POWERED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Ismailova Mereke Erezhepovna

master of Pedagogical Sciences, zh. a. Tashenev University,
myko_88@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1286-8122>

Ismailova Akerke Erezhepovna

1st year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
Ismaylova_akerke@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1677-0525>

Berdibek Aikerim Maratbekovna

2nd year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
aikerim4961@mail.ru, orcid.org/0009-0003-7499-3762

Abstract. Ensuring psychological safety in an AI-enhanced educational environment is a crucial priority for modern education systems. In such settings, the emotional well-being of students and teachers, personal autonomy, data privacy, and trust in interactions with AI technologies play a significant role. This study examines the key components of psychological safety, potential risks associated with the use of artificial intelligence, and pedagogical strategies to mitigate these risks. The findings emphasize that while AI can significantly enhance learning processes, its ethical and responsible use is essential to maintaining psychological comfort and protecting the well-being of all participants in education.

Key words: artificial intelligence, psychological safety, educational environment, emotional well-being, data privacy, pedagogical strategies, ethical use

ЖАНР СИНСУ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

Старший преподаватель кафедры «Музыка и пение»
Университет им. Ж.А. Ташенева
Гульзада Аскарровна Туманова
(г. Шымкент, Республика Казахстан)
tumanova_1957@bk.ru

Аннотация. Культура кочевых казахов, прежде всего, это духовная традиция, признанная с особой силой в сокровищнице музыки. Важной отраслью казахской традиционной музыки является певческое творчество. В этой статье я рассматриваю жанр синсу в жизни казахов в прошлом и в настоящем.

Проводы невесты это самое важное и торжественное событие в жизни каждой девочки. Кроме того, обязанностью родителей является поместить свою дочь в благословенное гнездышко. Поэтому они готовились к проводы невесты с большим энтузиазмом и выполняли все нужные традиции.

Ключевые слова: синсу, проводы, традиция, саукеле, песня, корона, фольклор, стихи.

Жанр «синсу» — особый вид устного творчества, зародившийся в культуре древних народов Центральной Азии и сыгравший важную роль в их духовной жизни. Этот жанр включает в себя поэтические произведения, которые традиционно были частью ритуалов и обрядов, направленных на воззвание к духам предков и стихиям природы, а также на освещение важных событий в жизни общества. Сегодня синсу продолжает существовать, однако его формы и содержание значительно изменились под влиянием глобализации и современных медиа.

Синсу в прошлом

В прошлом жанр синсу имел сакральное значение и был тесно связан с мировоззрением и духовностью древних народов. Произведения этого жанра передавались из поколения в поколение устно, что придавало им уникальные черты. Они исполнялись шаманами или духовными лидерами в сопровождении ритмичных ударов бубна и других традиционных инструментов, что создавало атмосферу мистического единения с природой. Синсу служили своеобразными манифестами — они обращались к духам, охраняющим земли, просили благословения для общины, давали наставления молодёжи и хранили историю народа.

Тексты синсу были насыщены символикой, метафорами и аллегориями, что требовало глубокого понимания культурных кодов и традиций. Благодаря этому жанр сохранял своё уникальное звучание и передавал слушателям не только информацию, но и эмоции, мировоззрение и философию древних обществ. Исполнение синсу сопровождалось ритуальными действиями, придающими действу сакральное значение.

В казахской народной традиции великий Абай разделил жизнь человека на три важных этапа: от рождения до смерти. Эти этапы включают:

1. Рождение
2. Женитьбу (замужество)
3. Кончину

Каждый из этих этапов тесно связан с традициями и сопровождается отдельными обрядами, часто с музыкальным сопровождением. Сегодня я хочу посвятить свою статью жанру сынсу (плач невесты) в казахской культуре, проследив его развитие от прошлого до настоящего.

Выбор этой темы объясняется тем, что сынсу является одним из важнейших ритуалов в жизни каждой девушки. Сынсу (плач) — это традиционный обряд, исполняемый казахскими девушками в связи с их замужеством. В прошлом, перед свадьбой, девушка посещала селения родственников, путешествуя на верблюдах или лошадях, чтобы получить благословение старших.

Во время прощания с родными, родителями и подругами обязательным ритуалом было исполнение сынсу, поскольку после замужества девушка могла увидеть своих близких только спустя год. Невесте помогали исполнять сынсу певицы из числа замужних женщин и её подруги, однако главные слова и мысли исполняла сама невеста.

Песня сынсу — это не просто прощание девушки, это её последние слова перед вступлением в новую жизнь. В большинстве случаев кочевые казахи не выдавали девушку замуж за нелюбимого человека, но если случалось иначе, то в строках сынсу звучали упрёки, обиды к родителям, братьям, сёстрам родственникам, выразившие её боль и

АРЫЗ ӨЛЕҢ

Көл қылып көзінің жасын төге салып,
Құтылдым бір міндеттен десін әкем.

Жоғалттым бір пышақты қыныменен,
Іздедім күні түгіл түніменен,
Біреуің әжекеме барып келші,
Отыр ма берейін деп шыныменен.

печаль.

№1. Арыз өлең

А когда она выходила замуж за желанного, то воспевала в стихах счастливые моменты детства и родную землю.

СЫҢСУ

№2. Сыңсу

Как говорят у казахов, девушка рождается дважды: первый раз — как младенец, а второй — как невестка другой семьи. То есть, выходя замуж и покидая дом, где она родилась, девушка уходит в новую семью и начинает новую жизнь. В связи с этим у казахов существует традиция «өлі-тірі», что означает «мертвые-живые». Можно сказать, что это символическое открытие двери в новый мир.

Ранее проводилась помолвка, в ходе которой обе стороны договаривались, обсуждали все вопросы, связанные со свадьбой, и дарили овцу в знак обряда «өлі-тірі». После этого

жениху позволялось «навестить невесту». В настоящее время обряд «әлі-тірі» совершается уже после отъезда девушки из родительского дома.

В целом, традиция «әлі-тірі» символизирует, что девушка для родителей — лишь гостя, так как, выходя замуж, она уходит в новую семью. Кроме того, обильное угощение предназначено для гостей не только из родного села, но и из соседних.

Особое внимание уделялось приданому невесты, которое готовилось на протяжении многих лет. Одним из главных элементов приданого было одеяло (жасау). Каждая мать шила для своей дочери одеяло, украшенное национальным орнаментом. Родители невесты старались обеспечить её всем необходимым для дома, кроме юрты, которую должен был установить глава семьи.

Во время проводов невесты важным элементом является саукеле. Девушка никогда не отправлялась в новую семью без саукеле. Когда девушка выходила замуж, с её головы снимали головной убор (борик) и надевали вместо него «саукеле». С этим обрядом связан обычай, который сейчас известен не многим, — «байғазы за саукеле». Согласно традиции, первое надевание саукеле проводила уважаемая женщина села, которая получала за это «байғазы» от будущего супруга невесты, то есть символический подарок.

Саукеле — это головной убор женщины, который надевала девушка, отправляясь в новую семью. Основные части саукеле — это венец, верхушка, подвески для ушей и задняя часть. Верхушка саукеле имеет форму срезанного конуса, а на её вершине находится полукруглый гребень, называемый «венец». Венец украшают драгоценными камнями, золотом, серебром, жемчугом и кораллами, а также золотыми нитями. Высота верхушки саукеле достигает двух ладоней, а иногда бывает и выше. Саукеле шьётся по мерке: внутрь вставляется подкладка, снаружи обшивается плотной тканью, после чего тщательно прошивается. Затем его покрывают дорогими тканями, такими как камка, дурья или торғын.

Для украшения саукеле на наружной стороне его основы прикрепляют пояса, сотканые из золотых нитей. Края обрамляют бархатом или чёрным вельветом. У основания бахромы, которая соединяется с саукеле, вставляют камни и закрепляют золотыми и серебряными булавками. Поверх саукеле набрасывают шёлковую ткань с украшениями и кистями, которая спадает до пола, как подол платья. К саукеле прикрепляют длинные ушные подвески, края которых обшивают витой золотой или шёлковой нитью, а в основании закрепляют декоративные булавки.

Саукеле называют так, потому что этот головной убор невеста надевала только один раз. Трудно точно сказать, был ли это один день или три дня, в зависимости от длительности пути, но факт остаётся фактом — надевался он лишь однажды. Если отец невесты был зажиточным, то мог потратить на изготовление одного саукеле цену сорока жеребцов. Представьте себе красоту и ценность этого головного убора.

Чтобы заполучить такой драгоценный саукеле, на пути следования невесты в древности порой прятались разбойники. Когда свадебный кортеж приближался к деревне жениха, местные дети встречали его на полпути, проверяя, всё ли благополучно, включая безопасность людей и сохранность саукеле (в те времена нападения могли заканчиваться не только грабежом, но и жертвами). Убедившись в безопасности, они мчались в деревню с криком: «Сау келеді, сау келді» («Прибыли в целости»).

После замужества невеста надевала саукеле и покрывало, что символизировало её переход от девушки к женщине. Важную роль играла и причёска: если в девичестве волосы заплетались в две косы, то после свадьбы их соединяли в одну — это также было символом её нового статуса.

Сыңсу — это ритуальные песни прощания, которые обычно имеют 7–8 слогов и исполняются в минорном, грустном тоне. Тексты сыңсу могли быть написаны либо поэтами, либо самой девушкой. Они делятся на две категории: направленные на конкретных лиц (родителей, друзей) и обращённые к абстрактным понятиям и предметам

(например, к юности, родному селу, украшениям). В этих песнях невеста словно прощается с собой, делится своей печалью.

Сыңсу также назывались другими терминами: «прощание», «знакомство», «утешение», «видание». Девушка, покидая дом, прощалась со всеми родными, пела прощальные песни, а родные утешали её ответными песнями. Сыңсу имеет и другие наименования: арыз өлең, аужар, үкі әні и другие.

С начала XX века традиционная культура претерпела значительные изменения. В силу новой идеологии многие обычаи не сохранились. Например, наши бабушки не знали сыңсу и не видели исполнения этих песен. Сыңсу осталась лишь в фольклоре. В XX веке этот жанр практически исчез, но казахи, вернувшиеся в Казахстан из Китая и Монголии, возродили его. Так, певица Гульзира Бокейхан, переехавшая из Китая, исполняет сыңсу на свадьбах, вернув этой традиции жизнь.

Сейчас этот обряд снова стал частью казахских свадеб, но он претерпел множество изменений. Например, часто прощание становится своего рода шоу, а невесту провожают с современными элементами. Однако на свадьбе невеста всё ещё надевает сәукеле, поёт сыңсу и прощается.

Во время проводов невесты обязательно стелется длинное белое полотно, символизирующее чистый путь. Оно также используется в обряде тусау кесу (первая стрижка), а на последнем пути человека белое полотно используется для обёртывания тела.

В заключение, можно сказать, что сыңсу, вышедшее из свадебного цикла, возвращается в современную казахскую жизнь, хотя и значительно изменилось. Сегодня текст песен могут писать приглашённые актёры или даже заменять сыңсу театральными сценками с музыкой. Современные сыңсу могут исполняться в эстрадной форме, без привязки к традиционной структуре. Сыңсу теперь исполняется как часть свадебного обряда, но его контекст и форма претерпели изменения.

Современные изменения в жанре

С развитием общества и технологических изменений жанр синсу подвергся трансформациям. В наше время он приобрел более светский характер, стал частью современной культуры, а не сакрального ритуала. Синсу всё чаще можно услышать на концертных площадках и культурных мероприятиях, где он исполняется профессиональными артистами в формате шоу. В некотором смысле, синсу эволюционировал, адаптируясь к запросам современной аудитории.

Исполнители синсу нередко сочетают традиционные стихи с современными музыкальными элементами, создавая уникальные синтезы старинной и новой культур. Например, вместо традиционного бубна могут использоваться синтезаторы и гитары, а сам текст адаптируется под современные тематики, сохраняя при этом основные символы и образы прошлого. Это позволяет сохранить интерес к жанру среди молодёжи и даёт возможность старинной традиции жить в условиях новой реальности.

Сохранение культурного наследия через синсу

Одной из важных задач, стоящих перед современными исполнителями жанра синсу, является сохранение культурного наследия и идентичности народа. Многие музыканты и поэты, работающие в этом жанре, стремятся к аутентичности, используя старинные тексты и музыкальные инструменты. Они сохраняют традиционные формы и напевы, внося минимум изменений в оригинальную структуру произведений, чтобы передать аудитории дух и философию предков.

На данный момент также существуют программы и культурные проекты, направленные на популяризацию жанра синсу среди молодого поколения. Например, мастер-классы, где обучают искусству исполнения синсу, выступления на фестивалях и в учебных заведениях. Это позволяет новым поколениям ближе познакомиться с культурой своих предков, ощутить её глубину и ценность.

Заключение

Жанр синсу — это живое наследие прошлого, которое, несмотря на многовековую историю, не потеряло актуальности и значения. Изменяясь и адаптируясь к современным условиям, синсу продолжает развиваться, сохраняя связь с древними традициями и культурными кодами. Это уникальный жанр, который позволяет не только передать глубокие духовные и философские идеи предков, но и объединить прошлое и настоящее в единое культурное пространство.

Список использованной литературы:

1. Шегебаев П., Елеманова С.А. Қазақ музыка әдебиеті (дәстүрлі кезең): – Астана, 2011. – 104 б.
2. Омарова Г., Мурзагалиева Г. Этносольфеджио. Ноталық қосымша. – Алматы, 2005. – 91 с.
3. Кокумбаева Б. Семейно-обрядовые плачи казахов и лирические песни темы утраты. – Ташкент, 1989.
4. Абдуллин, Э. Б. Музыкальная культура народов Центральной Азии. – Алматы: Өнер, 2015.
5. Аманов, Б. Казахская традиционная музыка: жанры, формы, исполнительские особенности. – Алматы: Дайк-Пресс, 2018.
6. Байқадамов, Б. История казахской музыки. – Алматы: Музыка, 2012.
7. Жубанова, Г. Традиционные музыкальные жанры казахов. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
8. Жұбанов, А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Өнер, 2010.
9. Қоспақов, С. Қазақтың музыкалық фольклоры. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
10. Нұрғисаев, Қ. Халық музыкасының жанрлық жүйесі. – Нур-Султан: Фолиант, 2019.
11. Сейфуллина, А. Синсу жанры: тарихи тамыры мен қазіргі дамуы // Музыковедение Центральной Азии. – 2021. – №3. – С. 45–53.
12. Тохтібаева, А. Казахский музыкальный фольклор: структура и семантика. – Алматы: Өнер, 2017.
13. Чабан, Е. Музыкально-поэтические традиции тюркских народов. – Бишкек: Илим, 2014.

ӨТКЕН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ СЫҢСУ ЖАНРЫ

"Музыка және ән" кафедрасының аға оқытушысы
Университет. Ж. А. Ташенева
Гүлзада Асқарқызы Тұманова
(Шымкент қ., Қазақстан Республикасы)
tumanova_1957@bk.ru

Аңдатпа. Көшпелі қазақтардың мәдениеті, ең алдымен, музыка қазынасында ерекше күшпен танылған рухани дәстүр. Қазақ дәстүрлі музыкасының маңызды саласы әншілік шығармашылық болып табылады. Бұл мақалада мен қазақтардың өткен және қазіргі өміріндегі ұлсу жанрын қарастырамын.

Қалыңдықты шығарып салу бұл әр қыздың өміріндегі ең маңызды және салтанатты оқиға. Сонымен қатар, ата-ананың міндеті-қызын берекелі ұяға салу. Сондықтан олар дайындалды қалыңдықтың сымдары үлкен ынтамен және барлық қажетті дәстүрлерді орындады.

Кілт сөздер: синсу, сымдар, дәстүр, сәукеле, ән, тәж, фольклор, өлеңдер.

THE SIN SU GENRE IN THE PAST AND THE PRESENT

Senior Lecturer of the Department of Music and Singing

Zh.A. Tashyenev University

Gulzada Askarovna Tumanova

(Shymkent, Republic of Kazakhstan)

tumanova_1957@bk.ru

Abstract. The culture of the nomadic Kazakhs is primarily a spiritual tradition, recognized with special force in the treasury of music. Singing is an important branch of Kazakh traditional music. In this article, I will explore the genre of sinsu in the lives of Kazakhs in the past and present.

The bride's departure is the most important and solemn event in every girl's life. Additionally, it is the parents' responsibility to place their daughter in a blessed nest. Therefore, they prepared for the bride's departure with great enthusiasm and followed all the necessary traditions.

Key words: sinsu, bride's departure, tradition, saukile, song, crown, folklore, and poetry.

CULTURE AND ETHICS OF SPORTS

Mildokhojayeva Gulsun

master of Educational Sciences, old lecturer,

JSC «University named after Z.A. Tashenev», Shymkent c.,

gulya_gym@mail.ru

Abstract. In the modern world, sport is not only a type of physical culture or competition, but also an important part of the culture of society, moral education and personal development. Sports culture and ethics teach a person discipline, respect, perseverance and justice. Therefore, the culture and ethical qualities of athletes must be accompanied by their professional skills.

Key words: sports, physical culture, healthy lifestyle, sports culture, sports ethics.

I. The Meaning of Sports Culture

Sports culture is a set of rules of behavior and traditions in the field of sports, moral norms, and communication culture. It is reflected in the behavior of the athlete, the form of clothing, the manner of communication and respect for the opponent. Sports culture is a set of moral, aesthetic and social norms that have developed during sports activities. It is reflected in the athlete's behavior, behavior, attitude towards the opponent, referee and fan.

The main goal of sports culture is the education of the comprehensive development of personality, order and justice, mutual respect and tolerance. In addition to the results of physical exercises and competitions, sports culture also includes spiritual and moral values. The culture of sports is observed in the following areas:

1) Competition culture is an important part of sports culture. It describes the behavior, behavior, attitude of the athlete towards the opponent, judge and spectator while participating in competitions. The culture of competition involves not only winning, but also observing the principles of fair play, respect and morality. Жарыс мәдениеті – жастарды тәртіпке, әділдікке, төзімділікке және өзара сыйластыққа баулиды. It contributes to the development of personal

qualities and spiritual improvement of the athlete. In such a cultural environment, sport is not only a school of competition, but also a school of friendship and consent.

Competition culture is the measurement of morality and fairness in sport. It determines not only the professionalism of the athlete, but also his spiritual level.

Where there is a real sports culture, both victory and defeat are accepted with human dignity. Therefore, each athlete is obliged to preserve his culture and ethics during the competition.

2) Fan culture is an important component of sports culture. It reflects the behavior, behavior and attitude of spectators towards athletes in sports competitions. The culture lover contributes to the development of sports, the preservation of fair play and the strengthening of the sports spirit. The culture of fans is not just an expression of emotions, it is a manifestation of respect for sports and morality. A fan of culture promotes a healthy lifestyle and moral values in society. He fosters patriotism, collectivism and respect in young people. The correct behavior of the fans will raise the spirit and athletes, create conditions for an honest and interesting competition.

Fan culture is an important factor that increases the spiritual and social significance of sports. A cultural fan not only supports his team, but also contributes to maintaining discipline and fairness in sports. Therefore, the task of each viewer is to love, respect sports and be an example for society with his behavior.

3) Team culture is the moral and ethical foundations of the internal unity and relationships of the sports team. It demonstrates the place of each athlete in the team, responsibility, respect for each other and cooperation in achieving a common goal. Where there is a real team culture, friendship, trust and mutual support prevail. In such an environment, athletes fight not only for personal results, but also for the honor of the entire team. The main features of the team culture: unity and cohesion - the success of the team depends on the conscientiousness of each athlete. Harmonies in the collective are established only when all members strive for one goal; mutual respect - respect of commanders for each other - is the basis of culture. Assessment of the abilities and roles of everyone, adherence to ethics in criticism raise the spirit of the team; responsibility and discipline - each athlete must timely fulfill his duties, observe order during training and competitions - team culture begins with individual responsibility; the culture of communication - proper speech within the team, the ability to listen to each other, adherence to the ethics of criticism and praise - strengthens the moral climate in the team; mutual understanding between the coach and the athlete - the coach is the leader of the team spirit. When athletes show respect and trust to him, he, in turn, unites the team with justice and method. Team culture is the spiritual pillar of success in sports. It celebrates order, respect, justice and unity. A team with a high culture is an example of a real sports spirit based on mutual trust, dedication. Therefore, every athlete should remember that he is not only a member of the team, but also a person who shapes its cultural image.

4) Personal culture is a combination of moral, ethical and aesthetic qualities that reflect a person's attitude towards oneself, the environment and the environment. In the field of sports, individual culture determines the personal image of an athlete, his behavior and ethics of behavior. An athlete with a high personal culture - is distinguished not only by skill, but also by humanity, simplicity and respect. The main components of individual culture: culture of behavior - politeness, restraint, control of emotions and decent behavior in each case - the main indicator of individual culture; the culture of speech - polite, clear and welcoming - means that the athlete is a cultural person. Avoid rude words, conversations with brawlers; appearance and cleanliness - Compliance with the requirements of neat clothing, sports uniforms and personal hygiene - a sign of respect for yourself and others; assessment of time and order - timely arrival, responsible attitude to training and competitions - the habit of a cultural athlete.

Respect for the coach, teammates, rivals and spectators is a mirror of personal culture. The role of personal culture in sports: personal culture in sports forms the professional authority of an athlete. Athlete with high culture: does not break the rules; respects the enemy; maintains patience with both victory and defeat; is responsible for its actions. Such qualities will raise the image of

sports and become an example for young people. Ways to form a personal culture: emphasis on moral and ethical education; studying the exemplary lifestyle of athletes; development of discipline and self-control; active participation in social events. In general, personal culture is a reflection of spiritual wealth and human personality. The personal culture of an athlete is manifested in his behavior, ethics and moral qualities. A cultural athlete by his behavior serves as an example for others and increases the prestige of sports.

II. The role of sports culture in society

In the modern world, sports culture has become an important part of society. It is not only a system of physical culture and competition, but also a cultural manifestation of morality, unity and a healthy lifestyle. The culture of sports has a direct impact on spiritual development, social unity and raising the national authority of society. Sports culture is seen as an effective way to promote health, active living and disease prevention among the population. The cultural sports environment educates people to systematically train, eat right, get rid of bad habits. This, in turn, forms healthy, able-bodied, active citizens in society. Sports culture is a means of upbringing and personal development. Sports culture: discipline, justice, responsibility; will and perseverance; instilling collectivism and mutual respect. Thus, sport serves as an educational school that shapes the behavior of the younger generation.

Sports culture is a symbol of national unity and friendship.

Sport unites people regardless of nationality, religion, language. International competitions and Olympiads will strengthen friendship between countries and become a symbol of peace and harmony. Through sports culture, each people can show the world their traditions and national characteristics. **Sports culture is an indicator of moral and aesthetic values in society** - cultural sports behavior reflects the level of morality and morality in society. The principles of fairness, honesty, respect in sports can serve as an example in everyday life. Therefore, sports culture is a mirror of the spiritual purity and moral level of society. In general, the role of sports culture in society is the education of healthy, strong in spirit, cultural and responsible citizens. She is the driving force behind the country's spiritual, social and national development. Therefore, the formation of a sports culture is the common task of every state, every citizen.

III. The Role and Significance of Ethics in Sports.

Ethics is a system of moral principles governing human behavior, attitudes and actions. In the field of sports, ethics is of particular importance, since sport is a school not only of physical strength and skill, but also of morality and justice. Ethics in sports shapes the behavior of athletes, coaches, judges and fans, ensures fair and cultural conduct of competitions. Sports ethics is a set of norms of behavior and moral rules in sports activities. Its main goal is to uphold the principles of honesty, fairness, respect and responsibility in sports. The importance of ethics in sports manifests itself in the following areas: compliance with the rules of competition; respect for the enemy; adhere to the principle of fair play; control your emotions and stay patient; promoting collective spirit and friendship.

Ethics shapes an athlete not only as a master, but also as a spiritually rich, responsible and cultural person. He told the younger generation: to be fair; hard work; collectivism; teaches patience and endurance. Therefore, sports ethics is an important tool for the moral education of young people. The consequence of a violation of ethics in sports is a violation of ethical standards (the use of doping, intentional harm to the opponent, deception of the judge, etc.), contrary to the sports spirit. Such actions discredit the athlete and undermine public confidence. Therefore, every athlete is obliged to strictly observe ethics. In general, the role of ethics in sports is to ensure justice and respect, the formation of a spiritual culture and increase the prestige of sports. An athlete with high ethics is not just a person striving for victory, but a person who is moral, honest and wise. Compliance with ethics is the main condition for preserving the essence, spirit and human dignity of sports.

IV. Personal development and behavior of the athlete

Sport is not only a means of physical development, it is a school of life that forms the spiritual and moral qualities of a person. The personal development and behavior of an athlete directly depends on his upbringing, lifestyle, sports experience and ethical attitude. A real athlete is a person hardened by his work, tolerant, persistent and highly cultural. The behavior of an athlete is a reflection of his inner culture, ethics and life principles. A cultural athlete must have the following qualities: honesty and honesty - pure play without breaking the rules during competitions; patience and self-control - control of emotions both in defeat and in victory; respect and kindness - respect for the opponent, referee and fans; tenacity and hard work - a constant exercise on the way to achieving the goal; team spirit - to put the interests of the team above personal ones.

The educational value of the personal development of an athlete

The personal development of an athlete is an example for young people. Educated athlete: promotes a healthy lifestyle in society; introduces young people to discipline and hard work; increases the country's sporting and spiritual credibility. Therefore, the athlete must be responsible not only for his results, but also for his behavior and human appearance. In general, the personal development and behavior of an athlete is a reflection of his professional and spiritual development. A real athlete is a dedicated, patient, responsible and cultured person. His behavior and morality are an example for the younger generation and make a great contribution to the development of sports culture.

V. Ways to form sports culture and ethics.

Sports culture and ethics are an integral part of an athlete's personal development and professional skills. They enforce the principles of fairness, respect, order and morality in sports. Therefore, the formation of sports culture and ethics is one of the main areas of sports education and upbringing. In general, the formation of sports culture and ethics is a continuous educational process. It should start with the family, continue in school, sports organizations and at the level of society. Only with the preservation of ethics and culture can sports become a real school of spiritual purity, justice and human dignity.

References:

1. Tuleuova, A.Zh. Theory and methodology of physical culture and sports. - Almaty: Education, 2019.
2. Imangaliev B.S. Sports pedagogy. - Almaty: Kazakh Academy of Sports and Tourism, 2020.
3. Mustafin, J.A. Psychology and ethics of sports. - Nur-Sultan: Tome, 2021.
4. Abildaev, A. B. Physical culture and sports culture. - Shymkent: Educational publishing house named after M. Auezov, 2018.
5. Kuralbekov, S. T. Sports ethics and aesthetics. - Almaty: Rauan, 2017.
6. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Physical education curriculum (for general and higher education institutions). - Astana, 2022.
7. Satybaldin S. philosophy and culture of Sports. - Almaty, 2021.
8. Sagyndykov E. theory of Physical Education and sports. - Almaty: Education, 2018.
9. Bisenov K. personal development and education of athletes. - Almaty: Rauan, 2017.
10. Kozybayev S., Aitmukhanova zh.theory and methodology of Physical Culture and sports. - Almaty: 2020.

КУЛЬТУРА И ЭТИКА СПОРТА

Милдоходжаева Гульсун

магистр педагогических наук, старший преподаватель,
АО «Университет имени З.А. Ташенева», г. Шымкент.,
gulya_gym@mail.ru

Аннотация. В современном мире спорт - это не только вид физической культуры или соревнования, но и важная часть культуры общества, нравственного воспитания и развития личности. Спортивная культура и этика учат человека дисциплине, уважению, настойчивости и справедливости. Следовательно, культура и этические качества спортсменов должны сопровождаться их профессиональными навыками.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, здоровый образ жизни, спортивная культура, спортивная этика.

МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ ЭТИКАСЫ

Милдоходжаева Гульсун

Білім беру ғылымдарының магистрі, ескі оқытушы,
"Университет имени З. А. Ташенев" АҚ, Шымкент с.,
gulya_gym@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі әлемде спорт тек дене шынықтырудың немесе жарыстың бір түрі ғана емес, сонымен бірге қоғам мәдениетінің, адамгершілік тәрбиесінің және тұлғалық дамуының маңызды бөлігі болып табылады. Спорт мәдениеті мен этикасы адамды тәртіпке, сыйластыққа, табандылық пен әділдікке үйретеді. Сондықтан спортшылардың мәдениеті мен этикалық қасиеттері олардың кәсіби шеберлігімен қатар жүруі керек.

Кілт сөздер: спорт, дене шынықтыру, салауатты өмір салты, спорт мәдениеті, спорттық этика.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ – БОЛАШАҚ СПОРТ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ

Маханбетова А.Қ

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым
магистрі, оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ
makhanbetova198@mail.ru., 8-707-522-16-35

Аңдатпа. Бұл мақалада басқа елдердегі білім беру процесінде және дене шынықтыру мен спорт саласындағы кадрларды даярлауда жасанды интеллектті қолдану қарастырылады. Оқу процесінде, сондай-ақ спортшыларды жарыстарға дайындауда цифрлық әдістерді енгізудің артықшылықтары негізделеді. Деректерді талдау мен өндеудің заманауи цифрлық әдістерінің негізгі артықшылықтары атап өтілген. Бұл мақалада негізгі сөздерге цифрлық технологиялар, білім беру процесі, интеграция, дене шынықтыру, спорт және жасанды интеллект жатады. Білім беру мекемелері аденовирустық инфекцияның таралуын болдырмау үшін шектеулер мен алдын алу шараларын ескере отырып, білім беру процесін түзету қажеттілігіне алаңдайды. Бұл білім беру процесін жоспарлауды,

ұйымдастыруды және бақылауды қажет етті, бұл қашықтықтан оқыту технологияларын пайдаланатын білім беру мекемелеріне көшумен, сондай-ақ ұйым қызметкерлерінің мамандандырылған қашықтықтан жұмыс істеуге көшуімен қиындады. Қазіргі заманғы цифрлық ақпараттық технологиялар тек білім беру процесінің өзін ғана емес, сонымен қатар тесттерді, дипломдық жұмыстарды және басқа да іс-шараларды қамтуы керек.

Кілт сөздер: Цифрлық технологиялар, білім беру процесі, интеграция, дене шынықтыру, спорт, жасанды интеллект.

Қазіргі заман – цифрландыру дәуірі. Әлемнің дамыған елдері білім беру жүйесін жаңа технологиялармен ұштастырып, оқыту үдерісін жетілдіруде. Сол жаңалықтардың ішіндегі ең маңыздысы – жасанды интеллект (ЖИ). Бұл технология бүгінде медицинадан бастап, өнеркәсіп пен спортқа дейін барлық салаға еніп отыр.

Дене шынықтыру және спорт саласында жасанды интеллектті қолдану – білім беру сапасын арттырудың, оқу процесін даралаудың тиімді жолдарының бірі. Мысалы, ақылды жүйелер арқылы студенттің физикалық көрсеткіштері талданып, жеке жаттығу бағдарламасы құрылады. Бұл тәсіл әр адамның дене дайындығына сай ең тиімді жаттығу түрін таңдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, виртуалды жаттықтырушы немесе онлайн симуляторлар сияқты құралдар студенттер мен спортшыларға жаттығуды қашықтан орындауға, нәтижелерін автоматты түрде бақылауға жағдай жасайды. Мұндай жүйелер дене шынықтыру сабақтарын қызықты әрі заманауи форматқа көшіреді.

Жасанды интеллект көмегімен алынған мәліметтер жаттығу барысын ғана емес, спортшылардың денсаулық жағдайын, қалпына келу деңгейін де талдауға мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, кәсіби спорт пен спорттық медицина үшін аса маңызды бағыт.

Дегенмен, цифрландыру үдерісін енгізу барысында мұғалімдердің жаңа технологияларды меңгеруі мен этикалық аспектілерді ескеру қажет. Жасанды интеллект адамның орнын баспайды, керісінше, оның жұмысын жеңілдетіп, тиімді етеді.

Қазіргі таңда қоғамның барлық саласы жаппай цифрландыру үдерісін бастан өткеріп отыр. Бұл үрдіс білім беру жүйесін де айналып өткен жоқ. Әсіресе, 2020 жылы әлемде тараған коронавирустық пандемияның (2019-nCoV) тәжірибесі білім беру мен спорт саласында жаңа технологияларды қолданудың маңыздылығы айқын көрінді. Пандемия кезеңінде дәстүрлі оқыту мен жаттығу үдерістерінің шектелуі, қашықтықтан форматқа көшу қажеттілігі, цифрлық құралдардың білім беру сапасын қамтамасыз етудегі рөлін күшейтті. Осыған байланысты дене шынықтыру және спорт саласында білікті кадрларды даярлауда озық цифрлық технологияларды енгізу – қоғам талабы болып отыр.

Коронавирустық пандемияның (2019-nCoV) таралу тәжірибесін ескере отырып дене шынықтыру және спорт саласындағы білікті кадрларды даярлау процесіне озық цифрлық технологияларды енгізу қажет. Бұрын-соңды болмаған Covid-19 пандемиясы көптеген елдердегі кәсіпорындарды алаңдататын жаһандық проблемаға айналды және фитнес мәдениеті мен спортының ауқымы ерекше еместігі көрінді. Білім беру мекемелері оқу процесін түзетіп, аденовирустық инфекцияның таралуын болдырмау үшін шектеулер мен алдын-алу әдістерін ескеруі керек. Қашықтықтан оқыту технологияларын, соның ішінде оқу процесін жоспарлауды, ұйымдастыруды және басқаруды қолдана отырып, оқыту стиліне көшу қызметкерлерге қашықтықтан тәуелсіз жұмысқа ауысуды қиындатты. Қазіргі цифрлық ақпараттық технологиялар тек оқу процесі ғана емес, сонымен қатар емтихандарды, дипломдық жұмыстарды және басқа пәндерді басқару болып табылады. Мұғалімдер мен тәрбиешілер көркемдік білімге қатысты цифрлық ақпараттық ресурстар мен қосымшаларды құру және пайдалану кезінде қиындықтарға тап болады. Бұл тұрғыда біріншісі-Жаңа цифрлық оқу материалдарын (жаңа буын оқу материалдарын) жасау мен енгізуге байланысты дене шынықтыру және спорт саласындағы цифрлық

трансформацияның рөліне қатысу және талдау мәселелері. Университеттердің оқу процесінде жасанды интеллектті қолдану спорт пен мәдениетте маңызды.

Цифрлық технологиялар - бұл білім беру аспектілері (байланыс, мультимедиа, мәтіндік, арнайы және т.б.) Цифрлық қоғамдастықтың ерекшеліктеріне сүйене отырып, оларды оқу процесін қалыптастыруда қолдану ықтималдығы анықталады. Интернетті пайдалану нәтижесінде бұқаралық коммуникациялар орын алатын ақпараттық кеңістіктің кең жаһандануының қазіргі жағдайында цифрлық технологияларды дамыту және олардың адам қызметінің барлық салаларына, соның ішінде дене шынықтыру мен спортқа интеграциялануы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты болып табылады. Жазбаша білім беруге негізделген құралдарды құру білім беру жүйесін жетілдіруге және қызметкерлерді жаңа ақпараттық және цифрлық технологияларды қолдана отырып, кәсіби мәселелерді шешуге дайындауға көмектеседі. Қазіргі цифрлық құралдар болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарын даярлауда белгілі бір нәтижелерге қол жеткізе алатын ақпараттық және білім беру құралдарын алудың жаңа тәсілдерінің негізі болып табылады.

Енді жазбаша білім беруге қатысты цифрлық технологияларды дене шынықтыру мен спортқа енгізу арқылы біз оқу үлгерімін жақсартып, уақытты үнемдеп қана қоймай, сонымен қатар оқу процесін жаңа деңгейге көтеретін және де сынақтар мен зерттеулерге, нақты нәтижелерге қол жеткізе аламыз.

Зерттеудің мақсаты басқа елдердегі дене шынықтыру және спорт саласындағы білікті кадрлардың жоғары деңгейдегі біліктілігі мен дайындық үлгілерін талдау болып табылды. Бұл технологияларды қазақстандағы білім қорына қалай бейімдеуге және қолдануға болатынын елестетуге болады.

Зерттеу әдістері: осы тақырып бойынша зерттеулер және басқа ақпарат көздері.

Зерттеу нәтижесі: Зерттеу барысында жасанды интеллекттің (ЖИ) дене шынықтыру және спорт саласында болашақ мамандарды даярлаудағы мүмкіндіктері мен тиімділігі қарастырылды. Нәтижелер көрсеткендей:

1. Өнімділікті талдау және бағалау: ЖИ технологиялары, оның ішінде жасанды нейрондық желілер (ANNs), спортшылардың физикалық көрсеткіштерін, жаттығу динамикасын және техникалық әрекеттерін автоматты түрде талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, крикет сияқты спорт түрінде ЖИ жылдам боулинг техникасының дәлдігін, жылдамдығын және қозғалыс динамикасын бағалай алады. Бұл спортшылардың жеке мүмкіндіктеріне сәйкес жаттығу бағдарламаларын құруға жол ашады.

2. Спорттық таланттарды анықтау: ЖИ алгоритмдері жас ойыншылардың физикалық және техникалық параметрлерін талдап, болашақта жоғары нәтижелерге жету әлеуеті бар спортшыларды анықтауда тиімді құрал болып табылады. Бұл спорттық кадрларды жоспарлы түрде даярлауға мүмкіндік береді.

3. Білім беру процесін цифрландыру: ЖИ құралдарын қолдану студенттердің оқу үлгерімін бақылауда, аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуда және жеке бағдарланған оқу бағдарламаларын құруда тиімді екенін көрсетті. Бұл әсіресе қашықтан оқыту жағдайында маңызды болып шықты, мысалы, 2020 жылғы 2019-нCoV пандемиясы кезінде.

4. Инновациялық білім беру тәсілдерін енгізу: Виртуалды тренингтер, смарт құрылғылар және бейнеаналитикалық платформалар болашақ спорт мамандарына практикалық дағдыларды жетілдірумен қатар, ғылыми-зерттеу қабілеттерін де дамытуды қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллект тек дене шынықтыру сабақтарында ғана емес, спорттық тәжірибеде де кеңінен қолданылады. Мысалы, ЖИ технологиялары жылдам боулинг техникасының нәтижелерін талдау және бағалау үшін тиімді құрал ретінде пайдаланылады. Арнайы бағдарламалар мен сенсорлық жүйелер әр ойыншының қозғалысын, доп лақтыру ырғағын, жылдамдығын және дәлдігін өлшейді. Бұл мәліметтер негізінде жаттықтырушылар спортшының техникасын жетілдіру жолдарын белгілей алады, қателіктерді жоюға бағытталған жеке жаттығу бағдарламаларын құрастыра алады.

Сонымен қатар, жасанды интеллект спорттық таланттарды анықтау процесінде де қолданылады. Ол жас ойыншылардың физикалық көрсеткіштері мен қозғалыс динамикасын талдай отырып, болашақта жоғары нәтижелерге жету әлеуеті бар спортшыларды анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, ЖИ спорттық кадрларды даярлау мен кәсіби даму үдерісін жаңа деңгейге көтеретін маңызды құралға айналады. Зерттеу сонымен қатар әртүрлі спорт түрлеріндегі қозғалыстарды бағалау үшін диагностикалық құралдарды пайдалана отырып, спорттық биомеханикада жасанды интеллектті пайдаланудың жалпы тәжірибесін сипаттайды. Басқа зерттеулер спортпен байланысты деректерді сегменттеу, қозғалыс тізбегін жіктеу, анықтау және болжау үшін машиналық оқыту әдістерін әзірлеуге бағытталған. Бүгінгі таңда жасанды нейрондық желілер (Artificial Neural Networks, ANN) сияқты өзін-өзі оқыту алгоритмдері спорттық және білім беру салаларында өнімділікті талдау үшін кеңінен қолданыс табады. Бұл алгоритмдер спортшылардың физикалық көрсеткіштерін, жаттығу динамикасын және техникалық әрекеттерін автоматты түрде өңдеп, талдау арқылы тиімділікті бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, білім беру процесінде ANNs математикалық және информатикалық деректерді өңдеуде тиімді құрал ретінде пайдаланылады. Мысалы, білім алушылардың оқу үлгерімін, практикалық дағдыларын және аналитикалық қабілеттерін бағалау үшін үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеуге және болжау жасауға мүмкіндік береді. Осындай алгоритмдердің қолданылуы спорттық және академиялық өнімділікті объективті бағалау мен дамытудың жаңа деңгейін қамтамасыз етеді, әрі жеке оқыту бағдарламаларын және жаттығу жоспарларын нақты деректер негізінде құруға жол ашады. Сондай-ақ, гольф, теннис, футбол немесе баскетбол сияқты спорт түрлеріндегі қозғалыстарды талдауға және бағалауға арналған жасанды интеллекттің сәтті қосымшалары да бар. Тағы бір мысал ретінде авторлар оқу бағдарламасының дамуы мен жүзу талантының көрінісі туралы болжамдар жасайды. Жүгіруге қатысты бірқатар басқа зерттеулер жолдың көлбеуі мен жылдамдық параметрлерін жан-жақты жіктеуге немесе спортшылардың әлсіз жақтарын анықтауға бағытталған.

Көптеген спорттық ойындарда жасанды интеллектті қолдану тәжірибесі сәтті болғандықтан, компьютерлік спортпен байланысты ойындарды сынап көру ұсынылады. ЖИ білім беру жарыс немесе жаттығу кезінде тірекке қатысатын бұлшықеттер арқылы ойыншының қолының қозғалысына негізделген алгоритмді жасай алады. Сондықтан белгілі бір сипаттамаларды дамытуға бағытталған арнайы тренажерлар жасауға болады, олар пайдалы болады және ойыншылардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал жасай алады.

Қорытынды: 2020 жылғы COVID-19 пандемиясы білім беру жүйесіндегі дәстүрлі тәсілдердің әлсіз тұстарын көрсетті және цифрлық технологияларды дамытудың маңыздылығын дәлелдеді. Қазіргі қоғамда дене шынықтыру және спорт саласындағы білікті кадрларды даярлау процесін озық цифрлық технологиялармен ұштастыру – сапалы білім мен кәсіби дайындықтың кепілі. Жасанды интеллект, виртуалды орта және смарт жүйелер болашақ спорт мамандарына жаңа мүмкіндіктер ашып, олардың кәсіби әлеуетін арттыруға жол ашады. Демек, спорт пен технологияның бір арнаға тоғысуы – болашақтың табысты маманын қалыптастырудың басты бағыты болдып отыр. Жасанды интеллект – болашақ спорт мамандарын даярлаудағы инновациялық құрал ғана емес, білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеретін нағыз күш болып табылады.

Қазіргі білім беру мен спорт саласында технологиялық прогресс білім беру үдерісін түбегейлі өзгертуде. Жасанды интеллект (ЖИ) болашақ спорт мамандарын даярлаудағы инновациялық құрал ретінде ерекше рөл атқарады. Ол студенттердің физикалық көрсеткіштерін, жаттығу тиімділігін, техникалық әрекеттерін талдауға, спорттық қабілеттерін бағалауға және жеке бағдарланған оқу-жаттығу бағдарламаларын құруға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің қолданысы тек практикалық дағдыларды жетілдіруге ғана емес, сонымен қатар ғылыми зерттеу және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуға да ықпал етеді. Спорттық саладағы виртуалды тренингтер, смарт құрылғылар, нейрондық желілер және аналитикалық платформалар болашақ мамандарға жеке тәсілмен білім алу, өнімділікті бағалау және кәсіби даму жолдарын жоспарлау мүмкіндігін береді.

Сондықтан, болашақ спорт мамандарын даярлау процесінде ЖИ технологияларын енгізу – тек заман талабы емес, сонымен қатар кәсіби шеберлікті, тиімділікті және білім сапасын арттырудың басты факторы болып табылады. Жасанды интеллект – спорт білімін цифрландыру мен инновациялық даму жолындағы сенімді серігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы. – Астана, 2014.
2. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.
3. Ахметова, А. Б. Дене тәрбиесі және спорттағы инновациялық технологиялар. – Алматы: Қазақ спорт және туризм академиясы, 2021.
4. Бекенов, Н. Т. Спорт педагогикасы және цифрлық білім беру технологиялары. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020.
5. Сәрсембаев, Е. Қ. Жасанды интеллект жүйелерін білім беру процесінде қолдану мүмкіндіктері. – Алматы: РБК, 2022.
6. Қожахметова, А. Болашақ спорт мамандарын даярлауда инновациялық әдістер. // «Педагогика және спорт» журналы. – 2023. – №2. – Б. 45–51.1
7. Ашмарина, Е. М., & Тихонова, О. В. (2022). Искусственный интеллект в образовании: современные подходы и перспективы. Высшее образование в России, №3, 45–51.
8. Сафиуллин, М. Р., Гайнуллина, А. Р. (2023). Влияние ИИ на подготовку кадров в физической культуре и спорте. Инновации в образовании, №2, 33–40.
9. Джураев, Ш. Б. (2022). Применение ИИ в спортивной подготовке: вызовы и преимущества. Современные технологии в спорте, №5, 22–28.
10. Овчинников, В. А., Карпов, С. В. (2022). Интеграция ИИ в систему образования специалистов по физической культуре. Физическая культура: воспитание, образование, тренировка, №1, 41–45.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ-ИННОВАЦИОННЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПОРТИВНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Маханбетова А. К.

Магистр наук, преподаватель кафедры
«Теория и методика преподавания физической культуры».
АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г. Шымкент
makhanbetova198@mail.ru., 8-707-522-16-35

Аннотация. В этой статье рассматривается использование искусственного интеллекта в образовательном процессе и подготовке кадров в области физической культуры и спорта в других странах. Обосновываются преимущества внедрения цифровых методов в учебном процессе, а также подготовки спортсменов к соревнованиям. Выделены основные преимущества современных цифровых методов анализа и обработки данных. Ключевые слова в этой статье включают цифровые технологии, образовательный процесс, интеграцию, физическое воспитание, спорт и искусственный интеллект. Образовательные

учреждения обеспокоены необходимостью корректировки образовательного процесса с учетом ограничений и профилактических мер по предотвращению распространения аденовирусной инфекции. Это потребовало планирования, организации и контроля образовательного процесса, что осложнялось переходом в образовательные учреждения, использующие дистанционные технологии обучения, а также переходом работников организации на специализированную дистанционную работу. Современные цифровые информационные технологии должны охватывать не только сам образовательный процесс, но и тесты, дипломные работы и другие мероприятия.

Ключевые слова: цифровые технологии, образовательный процесс, интеграция, физическая культура, спорт, искусственный интеллект.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IS AN INNOVATIVE TOOL FOR TRAINING FUTURE SPORTS PROFESSIONALS

Makhanbetova A. K

Master of science, teacher of the department
«Theory and methods of teaching physical culture».
JSC "University named after zh.a.Tashenev", Shymkent
makhanbetova198@mail.ru., 8-707-522-16-35

Abstract. This article discusses the use of artificial intelligence in the educational process in other countries and in the training of personnel in the field of Physical Culture and sports. The advantages of the introduction of digital methods in the educational process, as well as in the preparation of athletes for competitions, are substantiated. The main advantages of modern digital methods of data analysis and processing are noted. The key words in this article include digital technologies, the educational process, integration, physical education, sports and artificial intelligence. Educational institutions are concerned about the need to adjust the educational process, taking into account restrictions and preventive measures to prevent the spread of adenovirus infection. This required planning, organization and control of the educational process, which was complicated by the transition to educational institutions using distance learning technologies, as well as the transition of employees of the organization to Specialized remote work. Modern digital information technologies should include not only the educational process itself, but also tests, theses and other activities.

Key words: digital technologies, educational process, integration, physical education, sports, artificial intelligence.

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ӘДІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Муталиев Б.Т.

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі»
кафедрасының ғылым магистрі, аға оқытушы.
«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ
bekaris@inbox.ru

Аңдатпа. Бұл мақала оқушылардың бос уақыт пен спорт түрлеріне деген қызығушылығын анықтауға, сыныптан тыс уақытта дене шынықтыру-спорт үйірмелерінде сабақтарды ұйымдастыру тәсілдерін зерделеуге бағытталған. Білім берудің басқа

түрлерімен салыстырғанда белгілі бір жеңілдіктер беретін қосымша оқу орындарының жұмысының өзіндік ерекшеліктері бар. Осы сипаттамаларды білу оқу орнына өнімді білім беру жүйесін құруға және оның жұмысын басқа оқу орындарымен біріктіруге мүмкіндік береді. Сыртқы жұмыстың егжей-тегжейіне байланысты біз ұйымдастырудың әдістері мен әдістерін, мінез бен тұлғаның дамуына жақсы нәтиже беретін есептелген еңбек жағдайларын танимыз.

Кілт сөздер: әдіс-тәсілдер, теория, практика, сарапшы, талдау, тәрбие.

Сыртқы іс-әрекеттің егжей-тегжейлерін анықтауда Олар Крупскаяның еңбегінде әзірленген негізгі принциптерді және қазіргі контексте органикалық түрде өзгертілуі тиіс білім берудің жалпы принциптерін басшылыққа алады. Білім беруді дамыту теориясының диалектикасы ата-ана тәрбиесі мен мектептегі тәжірибе негізінде пайда болды, ол оның объектісін тәрбиелеумен қатар жүруі керек, барлық заманауи, кең мағынада білім беру мәселелерімен айналысады, бір жағынан жаңа ғылыми және білім беру тәсілдерінің пайда болуын және ғылымның синтезін басшылыққа алады., екінші жағынан кең білім беру теориясын жасайды. Мамандыққа айналған ашық ауада жұмыс істеу әр түрлі қызмет түрлері мен білім беру менеджерлерінің әр түрлі ресурстарының арқасында әлеуметтік тәрбиелік мәртебеге ие болды.

Мектептер мен оқу орындарының қызметін жалпы және арнайы талдау негізінде уақытша жұмыс принциптерін анықтауға болады. Оларға мыналар жатады: балалардың мүдделерінің ашықтығы мен ерікті бірлестігіне негізделген көптеген іс-шаралардың қажеттілігі; олардың амбицияларын ынталандыру және дамыту; әлеуметтік пайдалы іс-шаралар; ашық ауада өткізілетін іс-шаралардың әртүрлі түрлері; балалардың жасын және ерекше ерекшеліктерін ескеру. Бұл стандарт халықаралық мекемелерде жүзеге асырылатын келесі арнайы сыртқы дағдыларды көрсетеді: ашық ауада өткізілетін іс-шаралардың көптігіне қатысу және балаларға волонтерлік қызмет көрсету; студенттердің әртүрлілігі олардың қызығушылығына және белгілі бір қызмет түрлеріне бейімделуіне байланысты; кәсіби факультет, білім беру саласындағы сарапшылар, қоғамның әртүрлі дағдылары мен бөлімдерінің өкілдерін біріктіреді; сыртқы жұмысты, адами бірлікті және ұжымдық шығармашылықты қалай жүзеге асыруға бағдарлану[1].

Білім беру саласына меншік құқығы және оқу орнының қызметі баланың мінезін негізгі жүйе және халыққа білім беру жүйесі ретінде оқытудың мақсатын анықтайды.

Оқу орындарының жұмысында мұғалімдер балалардың белгілі бір әлеуметтік дағдыларға деген қызығушылығын дамытуға қатысады, ал тәрбиеші ретінде өз саласының өкілдері жастарды дүниетаным, тәжірибе мен дағдылар арқылы әлеуметтік дизайнға баулиды, оларды өмір сүруге және жұмыс істеуге үйретеді. белгілі бір әлеуметтік жағдайлар, халыққа білім беру және өзін-өзі дамыту мақсаттарымен тығыз байланыста болу. Сондықтан тұлғалық тәрбиенің мақсаты оның қызметі мен мақсатына сәйкес келеді. Бір жағынан, қауымдастық өзін-өзі дамыту жолына қояды, ал екінші жағынан, қауымдастық өз мүшелерінен күтеді. Мұндай жағдайларда қоғамның мәдени нормаларына толы азаматтарды тәрбиелеу және оның мақсаттарын қабылдау, демек, жеке адам мен қоғам арасында үйлесімділік туғызады. Алайда, кішігірім дәрежеге мақсатты әсер ететін кез-келген оқу орны, егер ол бір жағынан басқа оқу орындарымен өзара әрекеттессе және екінші жағынан, жеке тұлғаны құрудағы маңызды мәселелерді салыстырса ғана практикалық нәтижелерге қол жеткізеді. Бұл процесте олардың жұмысын кеңейту мүмкіндігінің жағдайына сәйкес келеді.

Әрбір жас тобындағы ашық ауада өткізілетін іс-шараларда баланың жеке басының дамуының егжей-тегжейлері қоғамның ең маңызды әлеуметтік аспектісі болып табылатын әлеуметтік мәдениеттің теріс әсерімен расталады. Жастардың экологиялық санаға қатысуы, белсенді мінез-құлыққа бейімделуі, қоғамдастық тәсілдеріндегі хабардарлығы мен позициясы адамның өмірге бейімделуін үйретуге бағытталған. Ол білім беру және өмірлік

өзара әрекеттесу принциптеріне, өзін-өзі тануға және тұлғаның дамуына ықпал ететін іс-әрекеттің әлеуметтік және функционалдық сипатына негізделген. Халықаралық институттардың қызметіндегі және басқа оқу орындарының бүкіл академиялық бағдарламасындағы сабақтастық пен өзара іс-қимыл білім беру жүйесінің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Адамның микрокеңістікпен өзара әрекеттесуі олардың қалауы мен бейімділігіне байланысты оларды шығармашылық тұрғыдан түсінуге мүмкіндік береді. Өсіп келе жатқан тұлғалық қасиеттердің байлығын көрсете отырып, оған әріптестер тобы ғана емес, сонымен қатар пікірлес адамдар, достар және белсенді қызметкерлер тобы қажет. Бұл жағдайда барлығы ашылады. Академиялық ұйымдардағы академиялық дағдыларды талдау жастардың білім беру жүйесіне қатысуы олардың үкіметте өз күштері мен тиімділігін орнатуға деген ұмтылысын тудыратынын көрсетеді. Жеке тұлғаның қоғамдық бағдарын оқыту мақсатының анықтамасы контекстке байланысты сыртқы институттарды тәрбиелеу принциптеріне баса назар аударады. Бұл жеке тіркеу және жас ерекшеліктеріне сәйкес балалардың шығармашылық іс-әрекетін үйлестірудің біріктірілген тәсілі; шығармашылық ұйымдарды дамыту, ересектер мен балалар үшін өзін-өзі басқару, еңбек пен балалар еңбегінің жоғары деңгейлерін құру; табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға негізделген денсаулық сақтау бірлігі мен тәрбие жұмысының принциптері [2].

Мекеменің білім беру қызметі-бұл жас балалар мен жасөспірімдерді ғылымның, техниканың, мәдениеттің және өндірістің әртүрлі салаларына дайындай алатын әлеуметтік қажеттіліктерге негізделген жан-жақты және серпінді бағдарлама. Ол көп қырлы және көп функциялы, өзіндік ерекшеліктері мен оқытушы мен студент бағдарламасының екі пәні арасындағы байланыс жүйесі бар. Бұл (Бағдарлама) студенттік өмірді ұйымдастырудың қоршаған ортаға нақты қатынасын құруда Білім Берудің Объективті Мінез-құлық бағдарламасының ішкі жүйесі ретінде әрекет етеді. Негізгі бөлімдер: жұмысты зерттеу; қажеттілік, қанағаттану, процестің бағыты; технологиялық жұмысты ұйымдастыру және тиімділігі; өнімділік. Сыртқы ұйымдардың білім беру қызметін егжей-тегжейлі талдау әдістің екі маңызды шартын бұзбауға кеңес береді: біріншіден, "іс-әрекет" ұғымы ерекше қызмет атқаруы керек, екіншіден, бұл ұғым жүйелі және белгілі бір зерттеу тақырыбымен толық үйлесімді болуы керек. Оқу орнының білім беру миссиясы-бұл адами және әлеуметтік қажеттіліктердің өзара әрекеттесуіне негізделген негізгі дайындық іс-әрекеттері мен сыртқы іс-әрекеттер арасындағы сабақтастық, тұлғалық тәрбиенің әр түрлі проблемалары мен білімге интеграцияланған көзқарас арасындағы байланыс, еңбек пен шығармашылық арасындағы байланыс, дербестік және студенттердің тәрбиелік әсері технология мен практикалық практиканы түсіну процесінде. ; Оқушылар мен балалардың жасы мен тәжірибесін санаудың басқа тәсілі-әртүрлі жас топтарының қажеттіліктерін, балалар мен мұғалімдердің қабілеттерін уақытша түсіндіру. Әр түрлі топтардың білім алу мүмкіндіктерін талдау олардың жеке басы мен қарым-қатынасы төмен деңгейдегі тәсілдер бойынша білім берумен және жұмыстың сыртқы ұйымдарға әсерімен байланысты екенін көрсетеді. Сыртқы топтың өмірінде құрылған әлеуметтік-педагогикалық қарым-қатынас тақырыбы ретінде жас тобы төрт кіші кезеңге өтеді: 1) қабылдау пәні (жаһандық қабылдаудағы жұмысты қабылдау); 2) тақырыптық және функционалдық жұмыс (өз жұмысын мүмкіндігінше оңалтуға қарай кеңейту); 3) Қарым-қатынас (қажеттілікке бағытталған түсінуді түсіну және басқа мазмұнмен өзара әрекеттесу) және 4) Өзін-өзі тәрбиелеу (білімге бағытталған шығармашылық іс-әрекет пен күнкөріс көздерін түсіну). Өскелең ұрпақтың шығармашылық тұлғасының практикалық бағыты оның сабақтарына, қажеттіліктері мен қажеттіліктеріне деген жалпы көзқарасына ғана емес, сонымен бірге білім мен практикалық дағдыларды түсіну мен ұқсастығына да байланысты. Студенттерді оқу-тәрбие жүйесіне қосу тәрбие жұмысы жүйесін нығайтудың маңызды шарты болып табылады, нәтижесінде өзін-өзі бақылау білімін, дайындық пен жаттығуларды дамыту және дамыту бойынша бастамалар жасалады.

Сыртқы ұйымдардың тәрбиелік іс-әрекетіне байланысты ішкі пікірлер-бұл өмірдің барлық кезеңдерінде жеке тұлғаның шығармашылық жағын дамытатын,білімді толтыратын,практикалық дағдыларды жетілдіретін,адамгершілік құндылықтарды жетілдіретін идеялар. Сыртқы пікірге жалпы білім беру жүйесіндегі басқа мекемелерге қатысты өтемақы жұмыстары кіреді.

Академиялық ұйымдардың білім беру қызметінің жүйесі адамзаттың сапасын әр түрлі деңгейде дамытудың ерекше тәсілімен сипатталады. Мұнда бірнеше мысалдар келтірілген. Зерттеу. Жасөспірімдердегі мидың даму кезеңдерімен байланысты бірнеше белсенділік деңгейлерін көрсетеді.Біріншісі-репродуктивті және миметикалық әрекеттер, ал жас ересектер үлгілерді үйренеді және басқалардан тәжірибе жинақтайды. Екіншісі-функционалды іздеу функциясы.Бақылаушылар тапсырманы анықтайды, жасөспірімдер оны шешудің жолдарын өз бетінше табады.; үшіншісі-өнер туындысы.Олардың шешімдері жасөспірімдердің пікірлері бойынша жүзеге асырылады және өскелең ұрпақ үшін жаңа құндылықтар жасалады. Доктор Виноградова,Доктор Максакова және Доктор Первин сияқты студенттердің шығармашылық тұлғалық зерттеулері шығармашылық әлеуетті дамытудың жемісі шығармашылық мүмкіндіктер мен қоғамдық іс-шараларға қол жеткізу процесінде балалардың әртүрлі қажеттіліктерін стратегиялық түрде жою процесінде екенін растады.және жаңа нәрселерді жасаудың ең жақсы әдісін таңдау.Білім беру ұйымдары контекстіндегі топтардың ұжымдық іс-әрекетінің шығармашылық толып кетуі сауатсыз балалардың реакциясын тудырады. Әр түрлі шығармашылық іс-шаралар балалардың ашық ауадағы іс-әрекеттегі рөлі мен бағытын өзгертуге мүмкіндік береді[3].

Білім беру ұйымы білім берудің ішкі жүйесі ретінде, әдетте, балалармен жұмыс жасайтын білім беру ұйымдарындағы басқа ұйымдардан ерекшеленеді. Біріншіден, бұл жастарды қауымдастыққа тартатын және олардың дағдылары мен қатысуын көрсетуді талап ететін әртүрлілік пен виртуалды және белсенді іс-шаралар тобы. Бұл негізінен күрделі спорттық жарыстар,шығармашылық мерекелер, жарыстар, іс-шаралар және т.б.

Жұмысқа ерікті түрде қатысу,таным,бос уақыт пен бос уақытты ұштастыра отырып,барлығына,оның ішінде балаларға да жағдай туғызады, олардың қабілеттерін бағалайды, бақыт табады, жетістіктерін серіктестерінің жетістіктерімен салыстырады. Екіншіден,қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне қарай жоспарланған іс-шараларға қатысқысы келетін балаларға арналған үйірмелер,тараулар, студиялар, зертханалар және басқа да шығармашылық ұйымдар бар. Ұйымдастырудың бұл формасы дағдылары мен дайындығына қарамастан, бірдей қатысқысы келетін барлық жасөспірімдерге мүмкіндік береді. Үшіншіден, жас жұбайлардың формалары мен түрлері жақсы дайындалған[4]. Бұған мектеп оқушыларына арналған ғылыми қоғамдастық,ғылым мен техниканы сүйетіндерге арналған жазғы мектеп лагері және экскурсиялар(археология,геология,мифология және т.б.) кіреді.).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төлепбаева Г. Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. // Сынып жетекшісі, 2008 ж., №4 -24-25бб.
2. Әбділдин С. Үйірме жұмыстары. // Қазақстан мектебі, 2008 ж., №6 -69б.
3. Баққожаев А. Мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің ерекшеліктері. // Бастауыш мектеп, 2009 ж., №12 -58-60бб.
4. Спорттық қызметтің мәні мен ерекшелігі. // Қазақстан жоғарғы мектебі, 2008 ж., №1 - 71-76бб.
- 5.Адамбеков, К.И. Воспитание физических качеств у детей и подростков и оценка их эффективности [Текст]. К.И. Адамбеков. МПИМИРК –Алматы, –1996. – 195 с.
- 6.Ботогариев, Т.А. Научно-педагогические обоснование совершенствования физического воспитания школьников с учетом региональных условий (на материалах Атыраусской,

- Мангистауской и Актюбинской областей) [Текст]. Т.А. Ботогариев. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. доктора пед. наук, – 2001. – 50 с.
7. Теория и методика физического воспитания [Текст]: Учебник для ин-тов физ. культуры. Издание 2-е, исправленное и дополненное. / Под общ. ред. доктора педагогических наук, проф. Л.П. Матвеева и проф. А.Д. Новикова. том II. - Москва: Физкультура и спорт, 1976 - с. 106-135.
8. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, 2004. – 277б.
9. Бекнурманов Н.С. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы: оқу құралы / Н.С. Бекнурманов. - Алматы: ССК, 2017. - 112 б.
10. Спорттық құрылыстар. Қонарбаев Ж.Ө Асубаев Б.Ә. Оқу құралы Шымкент-2017.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Муталиев Б. Т.

"Теория и методика преподавания физической культуры»
магистр наук, старший преподаватель кафедры.
АО "университет имени Ж. А. Ташенева", г. Шымкент
bekaris@inbox.ru

Аннотация. Данная статья направлена на выявление интереса учащихся к досугу и видам спорта, изучение способов организации занятий во внеурочное время в физкультурно-спортивных кружках. Работа дополнительных учебных заведений, предоставляющих определенные льготы по сравнению с другими видами образования, имеет свои особенности. Знание этих характеристик позволяет учебному заведению создать продуктивную образовательную систему и интегрировать ее работу с другими учебными заведениями. В зависимости от деталей внешней работы мы узнаем методы и приемы организации, расчетные условия труда, которые дают хорошие результаты в развитии характера и личности.

Ключевые слова: методы, теория, практика, эксперт, анализ, воспитание.

FEATURES OF METHODS IN THE ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Mutaliev B. T.

"Theory and methodology of teaching physical culture"
master of science of the Department, senior lecturer.
JSC "University named after zh.a.Tashenev", Shymkent
bekaris@inbox.ru

Abstract. This article is aimed at identifying students ' interest in leisure and sports, studying methods of organizing classes in Physical Culture and sports clubs in extracurricular time. The work of additional educational institutions, which provide certain benefits in comparison with other types of Education, has its own characteristics. Knowledge of these characteristics allows an educational institution to build a productive education system and combine its work with other educational institutions. Depending on the details of external work, we recognize the methods and methods of organization, calculated working conditions that give a good result in the development of character and personality.

Key words: methods, theory, practice, expert, analysis, education.

ВОЛЕЙБОЛ АРҚЫЛЫ ҚОЗҒАЛЫС ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУ ЖОЛДАРЫ

Нуржан Н.Н.

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі»
кафедрасының ғылым магистрі, аға оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ

Nurbakit.095@mail.ru

Аңдатпа. Волейболшылардың жаттығу бағдарламасы ойынның ең жақсы нәтижелерінің орындалуын көрсететін мүмкіндіктердің бірін көрсетеді. Бұл қиындық келесі байланысты факторларды қамтиды: ұзақ мерзімді жаттығулардың мақсаттары мен мақсаттары, ұзақ мерзімді жаттығулар кезінде ойыншының командалық және жеке қасиеттері, ұзақ мерзімді жаттығулардың белгілі бір кезеңіне арналған жаттығулар жиынтығы, критерийлер жиынтығы. Ұзақ мерзімді оқу бағдарламаларын жоспарлау және олардың тиімділігін бағалау, бәсекеге қабілетті бағдарламалар, ойын және алдын алу шаралары, дайын құрал-жабдықтарды дайындау, жаттықтырушылардың біліктілігін арттыру, ойыншы мінезін қалыптастыру.

Кілт сөздер: волейбол, денсаулық, жаттығулар, нәтиже, ойын, біліктілік, оқу бағдарламасы.

Жаттығу жаттығулары жаттығулардың барлық бөліктерінің белсенділігі сәтті шешілген жағдайда ғана жұмыс істейді. Жаттығу жаттығулары-бұл жаттығу әдістерін жетілдіруге, физикалық, мінез-құлық және селективті сипаттамаларды дамытуға және жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған жаттығу бағдарламасы.

Оқытудың үш негізгі шарты бар: жүйелер, құралдар мен әдістер, кешенді басқару.

Көп жылдық білім беру бағдарламалары:

- Ойынның шеберлік режимінің ауқымы мен мазмұнын анықтау;
- Ойын дағдылары мен тактикалық әрекеттерге арналған жаттығулар сериясын орнатыңыз;

- Волейболшылар үшін бәсекеге қабілетті іс-шаралардың толық сипатын ескере отырып, фитнеске байланысты бағдарламаларды анықтау;

- Ұзақ мерзімді пәндер бойынша (Спорттық Резерв және Аға командалар) оқу түрлеріне уақыт шектеулерін белгілеу.

Волейболшыларды ойдағыдай даярлау үшін ойыншылардың жасына және дайындығына байланысты практикалық қасиеттерді дамыту, практикалық әдістер мен тәсілдерді үйрету, ойын ішіндегі іс-әрекеттер мен жеке қабілеттерін ескеру, ойын дағдыларын жетілдіру, психологиялық дайындықты жетілдіру, құрылыстың тиісті әдістері мен әдістерін және жылдық апталық циклде жүктемелерді жаттықтыру қабілетін анықтау. Кешенді мониторинг әрдайым оқу бағдарламаларының сапасын бағалауға, бағдарламаларды түзетуге, оқу іс-әрекетінің бағдарламасын бағалау үшін ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Оған қосылыңыз:

- Тест стандарты;
- Мафиялық қасиеттерге және өнімділік деңгейлеріне қойылатын талаптар;
- Физикалық, техникалық, тактикалық және кешенді интерпретация;
- Арнайы білім деңгейіне қойылатын талаптар;
- Жыл сайын және бірнеше жыл сайын циклдарды дайындауға және аяқтауға қойылатын талаптар тізімі;

- Бүкілодақтық кешенді спорттық жарыстарға қойылатын талаптар бағдарламалармен және ұзақ мерзімді спорттық жаттығулармен тығыз байланысты.

Жүйелер, құралдар мен технологиялар, кешенді басқару жаттығулардың барлық салаларын қамтиды: күнделікті, әдістеме, физиология, теория, психологиялық дайындық және пәнаралық білім.

Волейболшыларды жаттықтыру, барлық спорттық жаттығулар бағдарламалары сияқты, белгілі бір принциптер мен үлгілерге, ең алдымен, дене шынықтыру саясаты мен спорттық жаттығулар ережелеріне негізделген, жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған жаттығу процесі.

Спорттық жаттығуларға деген көзқарастың принциптері-жұмыс, жүйелілік, көріну, мінез, прогресс.

Ақыл мен функцияның принциптері оқуға деген белсенді қатынасты және байланыстарды, мақсаттарды, мақсаттарды, оқу құралдары мен оқыту стратегияларын терең түсінуді көрсетеді.

Волейболды зерттеуге тұрақты көзқарас маңызды рөл атқарады. Фитнес деңгейіңізді жақсарту үшін таным білімді, әдістер мен әдістерді түсінуде маңызды рөл атқарады. Стандартты техниканы немесе жақындық функциясын сәтті сипаттауға және жақсы түсіндіруге болады, бірақ оның нысанын терең түсінбестен волейболшы тепе-теңдіктің жоғары деңгейіне жете алмайды. Бұл әсіресе ойын режимдеріне қатысты.

Волейболшылар өз әрекеттерінің салдарын, жұмыстың қандай рейтингтерге ие болатынын, қай жерде қателіктер жіберетінін және олардың себептерін білуі керек. Мұның бәрі белгілі бір шешімдерді қабылдауға және талдауға және тапсырманы келесі орындарда сәтті орындауға көмектеседі: Спортшылар денеде болып жатқан физикалық және психологиялық процестерді түсініп, өнімділікті бағалап, оларды басқара білуі керек. Нәтижесінде волейболшылар жаттығулар мен жарыстарды ойдағыдай өткізу үшін білім мен тәжірибе жинақтайды.

Нормализация принципі ұзақ мерзімді ақпараттық жүйелерге қойылатын талаптардың артуын және ағынның, қозғалыстың және жеке циклдардың қайталануының дәйектілігін білдіреді. Жаңа жалпы дағдыларды немесе жақындық мүмкіндіктерін үйрену кезінде міндетті түрде алдыңғы зерттеулерге сүйену керек. Студенттердің әдеттері мен тәжірибелерінің техникалық күрделілігін біртіндеп жеңуге тырысу керек.

Жаттығу принципі тұрақты жаттығуларды және жаттығулар мен релаксациядағы тиімді өзгерістерді білдіреді. Жаттығулар саны аптасына 3-4 реттен аспауы керек, керісінше, ойынның әдістері мен тәсілдерін түсінудің әсері туралы айту мүмкін емес. Жүктемені тыныштықта өзгерту керек, бұл қалпына келтіру процедурасының ережелерімен талап етіледі. Жаттығулар мен уақыттың максималды санын тапқан кезде, бұл сізге бағыт береді.

Қайталау маңызды рөл атқарады. Бұл техниканы қайталаусыз орындау мүмкін емес. Көбейту процесінің дағдыларының икемділігіне қол жеткізу үшін әдістер мен әрекеттер орындалатын тәжірибе мен жағдайды түзету қажет.

Көріну принципі оқу әдістемесі мен әдістемесінің жетістігін анықтайды. Бұл принципті оқытудың бастапқы кезеңдерінде қарастыру тиісті жағдайларды жасауда және оқыту әдістері мен тәжірибелерінде маңызды. Күшейту кезеңінде айқындық принципі әдістер мен әрекеттерді мұқият талдауға, қателерді анықтауға және күшейту механизмдерін анықтауға көмектеседі. Қазіргі уақытта спорттық іс-шаралар туралы практикалық ақпарат кең таралған (волейболшылар үшін секірудің биіктігі, допты соғу күші, допты беру дәлдігі, шабуылдаушы соққылардың дәлдігі, допты беру дәлдігі) бір-біріне және ойыншының тактикалық әрекеттерінің дәлдігіне және т.б.). Осы кезеңде нұсқаушыларға әртүрлі жабдықтар мен арнайы қондырғылар үлкен көмек көрсетеді: бейнемагнитофондар, кинокамералар, тақталар, алаңдардың макеттері, киножүйелер, өлшеу құралдары. Онсыз тәрбие жұмысының жоғары деңгейін орындау мүмкін емес.

Тұлға принципі барлық іс-әрекеттер спортпен айналысатын адамдардың күшті жақтарына, яғни жасына, жынысына, жаттығуларына және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келетіндігінде көрінеді.

Волейболшылардың кәсіби талаптарына мыналар жатады: бұл ұзақ мерзімді жоспарланған жаттығуларсыз бұл деңгейге жете алмайтыныңызды білдіреді. Ағымдағы көп жылдық оқу бағдарламасына 7-10 жас аралығындағы(волейбол), 10-18 жас аралығындағы(жасөспірімдер спорт командасы), 18-20 жас аралығындағы(жастар), 28-30 жас аралығындағы(аға команда) волейболшыларды даярлау кіреді.

Волейболшыларды ойнауға үйрету кезінде ең бастысы-практикалық тәсілді түсіну. Бұл белгілі бір дәрежеде физикалық дамуды, жоғары жүйке қызметін және еркіндікті қажет етеді. Керісінше жағдайда қалай екенін түсіну қиын. Бұған жол бермеу үшін әр әдіс үшін физикалық дағдыларды дамытуға арналған арнайы жаттығулар қолданылады.

Табыс білім беру мен оқыту жүйесінің бірлігін көрсетеді. Бұл тармақ жабдықты таңдауда және жаттықтырушы бір тапсырманы орындаған кезде ойын ойнайтындардың ерекшеліктерін ескеру қабілетінде көрінеді. Бірінші қадамда сіз бәріне бірдей болатынын түсінесіз. Оны қатысушы адамдардың ерекше ерекшеліктерін ескере отырып жақсарту керек. Курстық оқытудың бірінші кезеңі жаһандық ұрандармен өткізіледі. Яғни, әрбір оқушы бәрін бірдей деңгейде жасайды. Оқуды жалғастыратындар оқудан өтеді. Жаттықтырушы олардың қасиеттеріне, бейімділіктеріне, қабілеттеріне қарай клубтағы ойыншының өмірін әркім үшін анықтайды.

Спорт мектептеріндегі аға және аға волейболшыларға арналған білім беру және оқыту бағдарламалары командаларда ойнау жұмысын ескере отырып, жеке болып табылады. Бұл жарыстарда, оқу-жаттығу жиындарында және ұлттық құрамамен жұмыс жасауда айқын көрінеді.

Динамизм принципі әдістер мен әдістерді берік меңгеруді, ауыр жұмыс процесіне негізделген көлем мен жүктеменің қалыңдығын арттыруды білдіреді.

Оқу процесінде физикалық, қалыпты және әдістемелік жаттығулар күрделене түседі, өзгеретін жағдайлар мен кәсіби қондырғыларды қолдана отырып жаттығулар жасалады.

Спорттық дайындық түсінігі.

Спорттық жаттығулардың мазмұны мен құрамының сипаттамасы волейболшылардың бәсекеге қабілетті және ойын әрекетінің құрылымына және оны практикалық ететін факторларға негізделген.

Бәсекеге қабілетті ойын мінез-құлқының құрылымы-бұл біртұтас интеграцияланған жүйеге біріктірілген компоненттердің(әрекеттер мен әрекеттердің) жиынтығы. Мұнда, ең алдымен, ойыншының тұрақты әрекеттер жиынтығын таңдау және оларды ойын контекстінде орынды пайдалану қабілетін ескеру қажет. Волейболда бәсекелестік қызметтің негізгі бөлімі белсенді, қарсыластар мен бәсекелестіктің құралы ретінде әрекет етеді, ал жол курсы-бұл жарысты ұйымдастырудың тәсілі.

Волейболшылар үшін бәсекелі ойындардың орындалуына әсер ететін факторлар:

- Спортшының жабдықтары (көлемі, синтезі) және сауатты ойын дағдылары (қорғаныс және шабуыл тактикасы);
- Жер үсті техникасы (көлемі, деформациясы) және ойын дағдылары (қорғаныс дағдылары және шабуыл механикасы);
- Қолданыстағы әдістерді тиімді қолдана білу (үйренген әдістер мен дағдыларды қолдана отырып, ойындармен бәсекелесе білу);
- Ойын ішіндегі әрекеттерді орындау(қорғаныс және шабуыл) (жеңістер мен қателіктер);
- Ойнату тапсырмаларын орындау мүмкіндігі;
- Таңдалған режим стратегиясы мен ойын режиміне сәйкес ойын тапсырмалары ("Байыпты жұмыс", шығармашылық),
- Ерекшеліктер мен технологиялардың даму кезеңдері;

- Морфологиялық сипаттамалары (біріншіден, өсу ұзақтығы);
- Жасы және спорттық тәжірибесі,
- Рухани ерік-жігердің, жеке қасиеттердің, психикалық денсаулықтың сапасы,
- Жасына, жынысына және жаттығу саласына, спорт жанрларының ерекшеліктеріне қарай стиль мен тәртіпті қалыптастыру;
- Оқу түрі мен жылдық табыс жылдарындағы уақытты тиімді салыстыру;
- Дене шынықтыру жаттығулары және стресстен кейінгі оңалту қабілеті, конкурстық дайындық кезіндегі оңалту шаралары жүйесі;
- Денсаулық жағдайы.

Волейболшылардың оқу-жаттығу жүйесінің негізгі құрамдас бөліктері этикалық, әдістемелік, физикалық, психологиялық, тәрбиелік және жаттығу принциптері, оқытудың озық (күрделі және толық) формалары болып табылады. Оқытудың әр түрінің оқу процесін сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өзіндік ерекшеліктері, құралдары мен әдістері бар.

Дене жаттығулары-волейболшыларды жаттықтырудың негізгі әдісі. Олар дайындық процесіндегі маңыздылығына қарай белгілі бір жолмен топтарға бөлінеді. Жаттығуларды жеткізу шектеулі, бірақ бұл әдіс жаттығу процесін дұрыс құруға және белгілі бір дайындық кезеңіндегі тапсырмаларды шешуге сәйкес келетін жаттығулардың әртүрлі түрлеріне ең қолайлысын таңдауға мүмкіндік береді.

Гимнастикалық командалар үшін ең бастысы-волейболшылардың бәсекеге қабілетті стилі және олардың көрсеткіштерін жақсартудың әсері.

Барлық жаттығулар бәсекеге қабілетті жаттығулар мен жаттығуларға бөлінеді. Бәсекеге қабілетті гимнастика екі жақты спорт түрлерінен (күнтізбелік, басқарушылық, жаттығу) және жолдағы гимнастикадан, сондай-ақ қорғаныс және шабуыл дағдыларынан тұрады. Оқыту кәсіби (үздіксіз және дайындық) және жалпы дамуды (негізгі моториканы дамыту және табиғи моториканы жетілдіру) қамтиды. Дене жаттығуларына волейбол жатады. Мұнда бәсекелестік сияқты шығармашылық пен шығармашылықты қалыптастырыңыз.

Волейболшыларды даярлаудың қаржылық көрсеткіштері көбінесе олардың оны қалай қолданатынына байланысты. Әдісті таңдау ойыншылардың дайындығы мен белсенділік деңгейімен анықталады және жасына байланысты белгілі бір жағдайларда жаттықтырушының кәсіби шеберлігін қолданады. Қойылған тапсырмаға байланысты бір тапсырманы әртүрлі тәсілдермен орындауға болады. Мысалы, студенттер шабуылда топтық әрекеттерді тиісті демалыспен орындайды. Нұсқаушы оқушылардың мінез-құлқына тиісті түзетулер енгізді. Бұл көбейту әдісі. Осы әрекетті қайталаңыз және бәсекелестікпен салыстырғанда жағдайдың күрделілік режимін қолдану тәсілін өзгертіңіз. Жаттығулар санын көбейту кезінде жаттығулар арасындағы алшақтықты азайтыңыз немесе жойыңыз. Енді біз келесі әрекеттерді орындаймыз-яғни біз таңдаған әдістерді жетілдірумен қатар әдістемелік тәжірибелер аясында әдеттерімізді жетілдіріп, ерекше төзімділікті (дәстүрлі техникалық дағдыларға деген сенімділікті арттыру) ынталандыруымыз керек.

Оқытудың әр түрінің өзіндік әдістері мен жабдықтары бар. Тренингтің көптеген түрлерінде әртүрлі әдістер қолданылады: әдеттер, әдістер, дене және геймплей. Барлық тараптардың бірігуі әдетте дайындық процесінде көрінеді.

Волейболда күрделі және тақырыптық сабақтар жиі кездеседі. Кешенді сабақтар физикалық, психологиялық және қол жаттығуларына, атап айтқанда, жаттығудың қажетті аспектілеріне немесе қажетті жаттығу түріне (физикалық немесе қол жаттығулары, ойын жаттығулары және т.б.) бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. «Қазақстан Республикасында 1996-2000 жылдар аралығында бұқаралық спортты дамыту туралы мемлекеттік бағдарламасы» //1996ж. 19 желтоқсан №327б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030» Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдаған жолдауы// Алматы, 1998ж. 240б.
3. Қазақстан Республикасының Дене мәдениеті және спорт туралы Заңы. 1999 ж. 2 желтоқсан №490-13 ҚР // 2000ж, №1 4-11 қаңтар.
4. Адамбеков Қ.І. «Оқушылардың дене тәрбиелеудің педагогикалық негізі» п.ғ.к. дисс. Алматы, -1995ж. 38б.
5. Мұхамеджанов Б.К. «Дене мәдениеті мамандығына кіріспе» (оқу құралы), Кентау, 2007ж., 24-29 бб.
6. Бальсевич В.К., Запарожнов В.А. «Адамның дене белсенділігі» (денсаулық), Киев, 1987ж., 23б.
7. Оңалбек Ж.К. Спорттың ұлтаралық қатынасты дамытудың рөлі. – Түркістан, 2002. – 137 б.
8. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.
9. Тайжанов С., Қонысбаев Н. Қозғалыс қимылдарына үйрету. – Алматы: Дәнекер, 2004. – 86 б.
10. Джанабаев Қ.Т. Балалар үйлеріндегі дене тәрбиесі процесінде ұлттық ойындарды ендіру: пед.ғыл.канд. ... дис.: 17.10.03. – Алматы, 2003. – 130 б.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДВИГАТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ И УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ С ПОМОЩЬЮ ВОЛЕЙБОЛА

Нуржан Н. Н.

"Теория и методика преподавания физической культуры»

магистр наук, старший преподаватель кафедры.

АО "университет имени Ж. А. Ташенева", г. Шымкент

Nurbakit.095@mail.ru

Аннотация. Программа тренировок волейболистов демонстрирует одну из возможностей, отражающих выполнение лучших результатов игры. Эта сложность включает в себя следующие связанные факторы: цели и задачи долгосрочных тренировок, командные и личные качества игрока во время длительных тренировок, набор упражнений для определенного периода долгосрочных тренировок, набор критериев, планирование долгосрочных учебных программ и оценка их эффективности, соревновательные программы, игровые и профилактические мероприятия, подготовка готового оборудования, повышение квалификации тренеров, формирование характера игрока.

Ключевые слова: волейбол, здоровье, упражнения, результат, игра, квалификация, учебная программа.

WAYS TO IMPROVE MOTOR SKILLS AND PROMOTE HEALTH THROUGH VOLLEYBALL

Nurzhan N. N.

"Theory and methodology of teaching physical culture"
master of science of the Department, senior lecturer.
JSC "University named after zh.a.Tashenev", Shymkent
Nurbakit.095@mail.ru

Abstract. The training program of volleyball players demonstrates one of the features that demonstrate the performance of the best results of the game. This complexity includes the following related factors: goals and objectives of long-term training, team and personal qualities of the player during long-term training, a set of exercises for a certain period of long-term training, a set of criteria. planning of long-term training programs and evaluation of their effectiveness, competitive programs, game and preventive measures, preparation of ready-made equipment, advanced training of coaches, character formation of the player.

Key words: volleyball, health, training, Result, game, qualification, training program.

АПТАСЫНА ҮШ РЕТ ӨТКІЗІЛЕТІН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ТИІМДІЛІГІ

Сапарбеков Н.С.

Әжібеков Т.Ж.

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі»
кафедрасының ғылым магистрі, аға оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ.

Nurmuhan-92kz@mail.ru

Talgat.1973@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада дене шынықтыру сабақтарының толық циклынан өткен бастауыш сынып оқушыларының физикалық дамуы мен дене дайындығы белгілерінің деңгейі мен динамикасын сипаттайтын жаңа ғылыми мәліметтер келтірілген. Оқушы жастардың дене тәрбиесінің теориялық негіздерін байытуға арналған алынған нақты материалдар мен балалардың даму тенденциялары бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесі әдістемесін жетілдіруде пайдалы болады және Қазақстан Республикасының өскелең ұрпағының белсенді және салауатты өмір салтын қалыптастыруға өз үлесін қосады.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, дене шынықтыру, дене шынықтыру, аптасына үш рет сабақтар, физиологиялық нормалар, үйлесімді даму.

Зерттеу тақырыптарының маңызы. Қазіргі Қазақстан экономиканың түрлі салаларының өзгермелі дамуымен, адамдарға және олардың денсаулығына деген жоғары талаптарымен ерекшеленеді. Өкінішке орай, Қазіргі Заманғы Қазақстан азаматтары физикалық жағдайлардың жеткіліксіздігіне, өмірдің жоғары ырғағына, жаман әдеттердің жоғарылауына, дұрыс тамақтанбауға және қоршаған ортаның нашар жағдайларына ұшырайды, бұл мансап құру қажеттілігіне әкеледі. Осы және басқа жағдайлар иммундық функцияның төмендеуімен және аурулар санының көбеюімен бірге жүреді. Бұл мәселелерді шешудің маңызды бағыты, әдетте, мектеп оқушыларының, әсіресе жас оқушылардың дене тәрбиесіне арналған.

Айта кету керек, Қазақстан мектептеріндегі дене тәрбиесінің ғылыми-әдістемелік негізі КСРО-да жұмыс істеген кезде құрылған. Ұйымдастырушылық тұрғыдан алғанда, аптасына екі рет дене шынықтыру сабақтары мектептегі барлық сыныптарда дәстүрлі болды. Бұл жағдай осы уақытқа дейін жүргізілген барлық ғылыми зерттеулердің объектісі мен пәні қосарлы білім беру оқу жоспары бар білім беру жүйесі және оқушының дене бітімі мен дене бітімінің өзгеруіне жауап беру түрі болып табылатындығын анықтады.

Жоғарыда аталған тұрғыдан алғанда, 2013/2014 оқу жылынан бастап аптасына үш дене шынықтыру сабағын енгізу жаңа және аз зерттелген мәселе болып табылады. Біз таңдаған пәннің тәрбиелік мәні кеңейтілген дене шынықтыру сабақтарының толық циклін аяқтаған бастауыш сынып оқушыларының дене дамуы мен дене шынықтыруының деңгейі мен күшін көрсететін жаңа ғылыми деректерді алумен байланысты.

Бұл курстың мақсаты-жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру сабақтарының Қазақстан Республикасындағы бастауыш сынып оқушыларының дене бітімі мен дене шынықтыруына әсер ету сипатын анықтау және тиісті әдістемелік ұсыныстар әзірлеу.

Тергеу барысында 3 тапсырма шешілді:

1. Қазақстан республикасының бастауыш мектептеріндегі дене тәрбиесін жетілдірудің ғылыми негіздерін, қазіргі тенденциялары мен талаптарын зерделеу.

2. Онда әлемнің әр түрлі елдерінде оқитын жастарға арналған дене тәрбиесінің теориялық негіздері сипатталған және пәндік тест компонентінің әдістемесі, пәні, пәні және ұйымдастырушылық сипаты бекітілген.

3. Аптасына үш рет өткізілетін дене шынықтыру сабақтарының жас студенттердің физикалық дамуы мен фитнесіне әсер ету түрін зерттей отырып, бағалау жаңартылған тақырыптық мазмұнның тиімділігін растайды және практикалық ұсыныстарды әзірлейді.

Зерттеу әдістері: физикалық даму сипаттамаларын Өлшеу, физикалық сипаттамаларын бағалау, оқу тесттерін анықтау және орындау, нақты деректерді математикалық өңдеу, аналитикалық әдістер мен әдеби көздерді интеграциялау, бағалау құқықтық және әкімшілік құжаттарды оқу және салыстыру. Бұл зерттеуде 1 функцияны шешуден бастап "дене тәрбиесі жүйесі" ұғымы тұжырымдамасы, ғылыми, әдістемелік және ұйымдастырушылық негізі және оны жүзеге асыруға сәйкес көзқарасы бар өзіндік әлеуметтік тәжірибені білдіретін бастапқы нүкте ретінде анықталды. Елдегі дене шынықтыру мәдениетін дамытуға қатысты үкіметтің ұстанымы студенттердің дене тәрбиесінің заңдылықтары мен әдістері туралы ақпаратты біріктіретін идеялардың, ғылыми негіздер мен әдістердің негізі болып табылатындығы атап өтілді. Оқу бағдарламалары мен сабақ мазмұнын жоспарлау стандарттары негізгі мақсат үшін атқарылған жұмыстарға сәйкестігін көрсетеді.

Іргелі идея-дене тәрбиесінің ғылыми негізі - "дене тәрбиесі", "дене дамуы" және "дене шынықтыру" сияқты терминдермен егжей-тегжейлі сипатталған.

Бастауыш мектептегі дене тәрбиесінің ғылыми негіздерінің даму деңгейі Кеңестік және посткеңестік кезеңдерге байланысты анықталады. Біз олардың құрылысына елеулі үлес қосқан ғалымдардың көзқарастарын және оқушылардың дене тәрбиесіне көзқарастарының анықталатын ерекшеліктерін қарастырдық.

Егеменді Қазақстанда дене тәрбиесінің ғылыми негізінің қалыптасуын түсіндіру үшін біз екі жағдайды анықтадық: біріншіден, ел үлкен ғылыми ұжымды дайындай алды, екіншіден, іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулердің ірі ғылыми орталығы құрылды. Қазақстан Спорт Және Туризм Академиясы.

Мемлекеттік ғалымдар (100-ден астам) ұсынған анықтамаларды талдау арқылы сол кездегі негізгі әлеуметтік қажеттілік халық үшін салауатты өмір салтын қалыптастыру және дене шынықтырудың белгіленген стандарттар мен талаптарға сай болуын қамтамасыз ету болды деген қорытынды жасауға болады. Үкімет. Дене тәрбиесінің жетістігіне заманауи ғылыми білім мен дене тәрбиесінің практикалық мазмұны мен әдістерін таңдай білу арқылы кепілдік беріледі деген идея жасалды.

Алайда, бүгінгі күнге дейін әртүрлі пәндерді қоспағанда, сабақтар санының көбеюінің оқушылардың физикалық дамуы мен дене шынықтыруына әсерін көрсететін деректер табылған жоқ. Біз бұл жағдайды тиісті зерттеулердің маңызды бастапқы нүктесі ретінде жасадық.

2-Тапсырма барысында олар әлемнің әр түрлі елдеріндегі студенттерге дене тәрбиесінің тұжырымдамалық негіздерін түсіндіріп, олардың әр түрлі екендіктерін шешті. Мысалы, ҰЛЫБРИТАНИЯДА дене шынықтыру мектептерде оқытылатын үш маңызды пәннің бірі болып табылады. Мотор белсенділігінің күрделі категорияларына ерекше назар аударылады. ЕО стандарттарына сәйкес сабақтар аптасына бір жарым сағаттан төрт сағатқа дейін өткізіледі. Америка құрама штаттарында ойынға ерекше мән беріледі, ал жақсы ойыншылар колледжге барғанда артықшылыққа ие болады. Жапонияда оқушылардың денсаулығын жақсарту мақсатында аптасына үш рет сабақтар өткізіледі. Ресей жан-жақты дамуға, жеке қасиеттер мен моториканы қалыптастыруға баса назар аударады.

Үшінші міндет, яғни аптасына үш сыныпты шешу кезінде бастауыш сынып оқушыларына әсер ету түрі келесідей: әр сыныпқа 1-4 сыныптарда 120 оқушы қатысты. Алдын ала бағалау оқу жылының басында, ал қорытынды бағалау оқу жылының соңында жүргізіледі. Алынған мәліметтер математикалық сандық әдістермен өңделді.

Студенттердің дене дайындығы төрт деңгейде тексеріледі. Өте жақсы, жақсы, қанағаттанарлық, қанағаттанарлықсыз. Қыздар жылдамдық пен күш жаттығуларында жақсы нәтиже көрсетті. 30 метрге жүгіру, ұзындыққа секіру, қайықпен жүзу. Қозғалыс тепе-теңдігінде жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады, атап айтқанда бірнеше соққылар, биіктікке секіру, арқанмен секіру және доп лақтыру.

Баланың денесінің өзі басқаша болды. Алты сынақ 30 метрге жүгіруде, қашықтыққа секіруде, арқанмен секіруде, денені көтеруде, отыруда және доп лақтыруда жақсы нәтиже көрсетті және дене шынықтырудың жылдамдық пен күш сипаттамаларына, қозғалыс тепе-теңдігіне және бұлшықет күшіне оң әсерін көрсетті. Баланың іші. Төрт сынақта жақсы нәтижелер табылды (жүгіру, биіктікке секіру, бірнеше рет секіру және 1000 метрге жүгіру). Сонымен қатар, секіру күші мен тепе-теңдікті сақтау қабілеті өте төмен.

Кішкентай мектеп оқушыларының дене дамуы мен дене тәрбиесінің қалыптасқан сипаттамалары тақырыптық мазмұнды жаңарту және дене шынықтыру сабақтарының тәсілін жетілдіру қажеттілігі туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Бағалау кезінде біз осы кемшіліктерді жою бойынша жаттығулардың мазмұны мен көлемін зерттейтін болсақ, жас студенттердің дәйекті дамуын қамтамасыз ете аламыз деп кеңес береміз. Бағдарламаның икемді бөлігі (24 сағат) жылдамдықпен, төзімділікпен, секірумен, үйлестіру дағдыларымен және жаттығуларды дамытумен бірге кеңінен қолданылды. Іш және жамбас бұлшықеттерінің күшін дамытуға арналған жаттығулар (1-2 сыныптар).

Ұлдармен жұмыс кезінде секіруді, іш пен аяқтың күші мен дәлдігін арттыратын жаттығуларға ерекше назар аударылады.

3-4 сыныптарда қыздар жылдамдық пен оның түрін, дәлдігін, іштің және аяқтың бұлшықеттерін дамытатын жаттығулармен көбірек айналысса, ұлдар секіру және тепе-теңдікті сақтау қабілеттерімен көбірек айналысты. Төзімділікті дамытуға бағытталған жүктеме көлемінің артуы.

Ресми бағалау бүкіл оқу жылы бойына оқушылардың тең санының қатысуымен бірдей негізде жүзеге асырылады және валидациялық бағалауға қатысқан оқушыларға қатысты оң нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Қыздардың физикалық даму ерекшеліктері пилоттық бағдарламаны жүзеге асыруға байланысты болған елеулі өзгерістерді көрсетеді. Сигналдардың көпшілігі бекітілген физикалық ережелерге сәйкес келеді. Яғни, 16 жағдайдың орташа бағасы бар, 11 жағдай орташадан жоғары, ал 1 жағдай "орташадан төмен". Соңғысы бастауыш мектепті бітірген

кезде орташа баллдық көрсеткіштерін жақсартатын үшінші сынып оқушыларының дене бітіміне қатысты.

Көлемі бойынша баланың денесінің дамуында оң өзгерістер байқалады, олардың сипаттамалары келесідей көрінеді: 18-де дененің бекітілген стандарттарына сәйкестігі, 9-да орташадан жоғары және 1-де орташадан төмен..

Әйелдердің фитнес жаттығуларында тұлғалық стандарттардың сақталуы 14 жағдайда орынды, 16 жағдайда жақсы, 4 жағдайда қанағаттанарлық деп белгіленді. Ұлдардың дене бітімі 17 жағдайда, 13 жағдайда және 3 жағдайда қанағаттанарлық деп бағаланды.

Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін алынған мәліметтерді талдауға сәйкес, қыздарда іш бұлшықетінің күші жақсы, бұлшықет күші төмен және тез төзімді. Төзімділік сипаттамаларының көпшілігі "арнайы" белгісімен сәйкес келеді. "Оларға жылдамдық, жылдамдық және беріктік сипаттамалары, төзімділік, секіру, үйлестіру, тепе-теңдік, дәлдік және жалпы төзімділік жатады.

Ұлдарда ағынның жылдамдығы мен ағынының жылдамдығы бірдей деп анықталатын әр түрлі ағын жылдамдығы болады. Олар "жақсы" брендтің стандартты деңгейінде шығарылады. "Жоғары жылдамдықтағы төзімділікті дамытуда экспрессияның оң деңгейлері де байқалады. Физикалық белсенділіктің басқа белгілеріне келетін болсақ, олар тамаша нәтижелерге қол жеткізді. Бұл жылдамдықтың, жылдамдықтың беріктігінің, қаттылықтың, секірудің, үйлестіру дағдыларының, тепе-теңдікті, дәлдікті, иілгіштікті және жалпы төзімділікті сақтау қабілетінің сипаттамалары.

Қазақстан аумағында тұратын адамдарға қатысты жүргізілген салыстырмалы талдау, Мәскеу мен Софияда жүргізілген әртүрлі зерттеулермен қатар, Қазақстан аумағында тұратын адамдарға қатысты жүргізілген салыстырмалы талдау біздің жалпы білім беру жүйесіне қатысушылардың артықшылықтарын көрсетеді..

Нәтижелер. Бастауыш мектепте дене тәрбиесінің ғылыми негіздері мен әдістері одан әрі жетілдіріліп, қазақстан Республикасында тиімділіктің заманауи тәсілдері сипатталған. Дене шынықтыру курстарын енгізудің арқасында бастауыш сынып оқушыларының физикалық дамуы мен дене шынықтыруының деңгейі мен күшін көрсететін объективті деректер алынды. Оқу тестілерінің нәтижелері бойынша дене шынықтыру сабақтарының мазмұны мен әдістемесі жетілдірілді.

Шешім. Осылайша, аптасына үш рет өткізілетін дене шынықтыру сабақтарының жаңартылған мазмұны Қазақстан республикасының бастауыш сынып оқушыларының жалпы құрылымы мен физикалық даму әлеуеті мен дене шынықтыруына әсер етудің көбірек нүктелерін анықтауға және оларды жақсартуға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамбеков, К.И. Воспитание физических качеств у детей и подростков и оценка их эффективности [Текст]. К.И. Адамбеков. МПМИРК – Алматы, –1996. – 195 с.
2. Ботоғариев, Т.А. Научно-педагогические обоснование совершенствования физического воспитания школьников с учетом региональных условий (на материалах Атырауской, Мангистауской и Актыубинской областей) [Текст]. Т.А. Ботоғариев. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. доктора пед. наук, – 2001. – 50 с.
3. Теория и методика физического воспитания [Текст]: Учебник для ин-тов физ. культуры. Издание 2-е, исправленное и дополненное. / Под общ. ред. доктора педагогических наук, проф. Л.П. Матвеева и проф. А.Д. Новикова. том II. - Москва: Физкультура и спорт, 1976 - с. 106-135.
4. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, 2004. – 277б.
5. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2015ж
6. Қуанышев Т.Ш. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін ұлттық ойын құралдары арқылы даярлау. Автореф. дисс. пед. ғыл. канд. 13.00.01. Алматы, 1992. 63б

7. Оразов Ш.Б. Дене тәрбиесі сабағында оқушылардың дене мүмкіндіктерін дамыту. //Оқу-құрал. – Түркістан, 2005. – 70 б.
8. Тлеулов Э.Д., Қонашева Р.А. "Методика преподавания физической культуры и спорт" Учебное пособие. Шымкент 2016 172 б.
9. Құланова Қ.Қ. Мектеп жасына дейінгі дене шынықтыру. Оқу құралы. Астана. 2011ж. -300б.
10. Джанабаев Қ.Т. Балалар үйлеріндегі дене тәрбиесі процесінде ұлттық ойындарды ендіру: пед.ғыл.канд. ... дис.: 17.10.03. – Алматы, 2003. – 130 б.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАНЯТИЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ, ПРОВОДИМЫХ ТРИ РАЗА В НЕДЕЛЮ, В ПОВЫШЕНИИ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Сапарбеков Н. С.

Ажибеков Т. Ж

"Теория и методика преподавания физической культуры»

магистр наук, старший преподаватель кафедры.

АО "университет имени Ж. А. Ташенева", г. Шымкент

Nurmuhan-92kz@mail.ru

Talgat.1973@mail.ru

Аннотация. В статье представлены новые научные данные, характеризующие уровень и динамику признаков физического развития и физической подготовленности младших школьников, прошедших полный цикл занятий физической культурой. Полученные конкретные материалы и тенденции развития детей, направленные на обогащение теоретических основ физического воспитания учащейся молодежи, будут полезны в совершенствовании методики физического воспитания младших школьников и внесут свой вклад в формирование активного и здорового образа жизни подрастающего поколения Республики Казахстан.

Ключевые слова: физическая культура, физическая культура, физкультура, занятия три раза в неделю, физиологические нормы, гармоничное развитие.

THE EFFECTIVENESS OF PHYSICAL EDUCATION CLASSES HELD THREE TIMES A WEEK IN INCREASING THE MOTOR ACTIVITY OF STUDENTS

Saparbekov N. S.

Azhibekov T. Zh

"Theory and methodology of teaching physical culture"

master of science of the Department, senior lecturer.

JSC "University named after zh.a.Tashenev", Shymkent

Nurmuhan-92kz@mail.ru

Talgat.1973@mail.ru

Abstract. The article presents new scientific data characterizing the level and dynamics of signs of physical development and physical fitness of Primary School students who have passed a full cycle of physical education lessons. The received specific materials and trends in the development of children, designed to enrich the theoretical foundations of physical education of schoolchildren, will be useful in improving the methodology of physical education of Primary

School students and will contribute to the formation of an active and healthy lifestyle of the younger generation of the Republic of Kazakhstan.

Key words: physical education, physical education, physical education, classes three times a week, physiological norms, harmonious development.

ДЕНСАУЛЫҚТЫ ЖАҚСАРТУДЫҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ АҒЗАҒА ӘСЕРІН БАҚЫЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ЖҮЙЕСІ

Оқытушы **Молдабеков Е. О.**

ғ.м. оқытушы **Райымбердиев М. К.**

ғ.м. оқытушы **Алтынбекова Б. С.**

Ж. А. Ташенев атындағы университет

Аңдатпа. Мақалада дене жаттығуларының маңыздылығымен бірге жүретін төмен қозғалыс белсенділігімен байланысты дене жүйесіндегі өзгерістер сипатталған. Сонымен қатар, өсіп келе жатқан ағзаның жұмыс істеуі үшін тыныс алу жаттығуларының маңыздылығын түсіндіретін бірқатар мысалдар бар.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, спорт, жаттығулар, медициналық бақылау, қозғалыс белсенділігі

Дене шынықтыру және спорттық дайындық - бұл жүйелі жұмыстың екі аспектісі. Дене және спорттық жаттығулардың тиімділігі көбінесе жеке тұлғаға, физикалық белсенділікке, дененің физикалық параметрлеріне және басқа қабілеттерге байланысты. Спорттық нәтижеге көрсетілген көрсеткіштер қызметке сәйкес келген жағдайда ғана қол жеткізуге болады.

Тренажер немесе тренажер жуғыш заттар мен балабақшаларды біріктірмейтін оқушылардың денсаулығына әсер етуі мүмкін. Медициналық-биологиялық пән бойынша білім кешенін жетік меңгеру қажет. Бұл, атап айтқанда, мектеп оқушылары дене шынықтырумен айналысады, ал спортпен айналысатын спортшылар қобалжып, қобалжиды.

Айналада бақтар, жаттығулар жасайтын адамдар және денсаулық сақтау тобындағы адамдар бар. Дегенмен, экономикалық нәрсе-бұл дене қасиеттеріне, сәйкес жүктемеге және дене күйіне сәйкес таңдалған күйе көмегімен орындалатын дене жаттығуларының тізбегі-Шыңғыс әскерлі кереке. Мерзімді физикалық белсенділік денеде қайтымсыз патологиялық процестерге әкеледі [1].

Зерттеудің мақсаты. Дене жаттығулары мен спорттық жаттығулардың дененің дамуына әсерін қарастырыңыз.

Дене жаттығуларымен немесе белгілі бір спорт түрімен жаттығу кезінде біз Медициналық және педагогикалық бақылауды (оқытуды) ұмыта алмаймыз.

Дененің жеке басының даму заңдылықтарын зерттегенде, ең бастысы-денсаулық сақтау саласында табуға болатын сөздік. Алайда, бұл күндері "Денсаулық" сөзі еретіннен тұрады, ол көптеген ізгіліктерді елестетеді, денеге көркемдік сергектік береді, сонымен қатар денсаулыққа әсер ететін фактор болып табылады. Егер сіз қанды елде тұрмасаңыз, бала сіз үшін денсаулықтың мәңгілік белгісі болады. Өйткені, баланың денсаулығы-бұл болашақ ұрпақтың денсаулығы, ұлттың жалғасы. Оса жүйесіндегі мектеп жасындағы балалардың денсаулық жағдайы өзекті болып табылады Егер сіз әдебиетте келтірілген мәліметтерге қарасаңыз, онда мектеп жасындағы балалардың 10% - ы сау болып саналады. Науқастардың шамамен үштен бірі зардап шегетіні анықталды [2].

Біздің балалар өз денсаулығына қамқорлық жасағанда, олар дененің физикалық

дамуы, дамуы және өсуі процесінде біртектілікке ие болады. Жалпы тұтыну-70-80- 1990 жылдары негізгі стандарттары бар сертификаттар дайындалды. Сонымен қатар, сіздің балаларыңыздың физикалық көрсеткіштеріне келетін болсақ, олардың даму процесінде сыртқы факторлардың әсерінен бастап, суретшілердің жасына, сондай-ақ суретшілердің физикалық белсенділігі мен эмоционалдық күйзелістеріне, белсенділігіне, құрылымына және т.б. дене жүйелері толығымен зерттелді. Бұл зерттеулерді жүргізу дененің гигиеналық емес жүйелеріне қойылатын арнайы жас нормаларының талаптары мен бірлігінің тағдырының себептерінің бірі болып табылады.

Оқу процесі-бұл қазіргі заманғы талаптардың жиынтығы, оның ішінде жуғыштар, жуғыштар, жуғыштар, жуғыштар. Өйткені түсетін жүктемелер дене ядросының жұмысына әсер етеді.

Біздің өткеніміз, білімімізді көшіру, физикалық белсенділіктің болмауы - ағзаның жұмысының төмендеуі. Ғылыми-техникалық прогрестің дамуына, сондай-ақ білім беру процесіне қойылатын талаптардың артуына байланысты оқушылар дене еңбегі мен ақыл-ой денесінің дамуына үлкен талаптар қоятыны таңқаларлық емес. Дегенмен, бұл сіздің балаларыңызға әсер етті. Бұлшықет шектеулі қозғалғыштығына байланысты әлсірейді және біртіндеп атрофияға ұшырайды. Ауыр тамырлы дистония, депрессия, тағдырдың өзгеруі және Алмаз процесі сияқты қасиеттердің біртіндеп төмендеуі байқалады [3]. Физикалық белсенділіктің болмауы тыныс алу және тамыр жүйелеріндегі функционалдық өзгерістерге әкеледі. Сондықтан физикалық белсенділіктің жеткіліксіздігінің әсерінен мидың қанмен қамтамасыз етілуіндегі қысымның өзгеруіне байланысты экономикалық бас ауруы мен шаршау сезімі пайда болады, бұл ми тамырларының нашарлауына әкеледі.

Бала кезінен Дамуа физикалық белсенділіктен артта қалды. Кейде 10 минуттық Nightshade студенттері көлікпен жүреді, содан кейін сабақ кезінде таңғы 6-да отырады. Дене шынықтыру сабақтарын санауға бір апта және екі күн жұмсаған 5 минутта алаңда 10 доптың 5-6-сы ғана ойналды және менің көркемдік өсуім қозғалыс шеңберлерінде болды. Қозылар, 16-17 жж оның өмірінің 5%, омыртқаның қисаюымен, сенгеймен және біздің навигациямыз сияқты патологиялық көру өзгерістерімен.

Егер біз денені көтеру сабақтарында денені жасанды емдеу туралы айтатын болсақ, онда, мысалы, бірлік, мұрын көпірі арқылы тыныштықты қалай табуға болады. "Мен білмеймін, - деді ол,-сенің не істегің келетінін білмеймін,-сенің мұны істегеніңді қаламаймын, - сенің мұны істегеніңді қалаймын, - сенің мұны істегеніңді қалаймын, Мен қалаймын сен мұны істейсің.

Ол біркелкі тыныс алатын калибрде отырып, бастапқы қалыпта орындалады. Терренс Алмас Бурин ақпан айында the absent шоуының толық шығарылымын бақылайды деп күтілуде. Дем шығарған кезде мен мұрнымнан баяу дем алып, килттерім мен иықтарымды көтеріп, өркешімнің ең жоғарғы бөліктерін ауамен толтырамын. Шығу кезінде ол абайлап таптады.

Алайда, жаттығудың келесі түріне келетін болсақ, жаттығу " кеуде тынысы."Бұл жаттығулар тыныс алу жүйесінің жұмысын жақсартуға көмектесті, бұл көптеген респираторлық аурулардың дүрбелеңін тудырды. Орташа тыныс алуды үйренуді жеңілдету үшін алақаныңызды кеудеңіздің екі жағында ұстап, оның жиырылуын бақылауға болады. Жаттығудың ең маңызды кезеңдері-жоғарыда аталған жаттығулар. Бір реттік жарылыстарда мұрын омыртқасының конусы кеуде қуысының толықтығын бақылай отырып, басымен де, терең тыныспен де тыныс алады. Жалпы жаттығу тақтасы мұрынның артқы жағы Барыстың қабырға аралының бұлшықеттерін дем шығарыңыз

Қозғалыс Катармен де жақсы басқарылады, содан кейін кеуде қуысының ұлғаюымен толық және ұзақ дем алыңыз. Тыныс алу кезінде біз іштің және іштің бір бөлігінсіз қалуымыз керек (тік ішектің бұлшық еттерін тартпаңыз). Содан кейін кезек-кезек қайталанған дем шығару және дем шығару орындалды.

Бейбітшілікке жету үшін біз басқа жерлердегі оқиғалар туралы, сондай-ақ Луга өзінің

білімінің тағдыры деп санайтын нәрселердің жалғасы туралы білуіміз керек. Дереккөз "іш" жаттығу екенін айтады. "Мен білмеймін, - дейді ол, - Мен бұл нені білдіретінін білмеймін, - мен оның болғанын қаламаймын, - мен оның болғанын қаламаймын, - мен оның болғанын қаламаймын". мен бұлай болғанын қаламаймын". солай болсын.Ең бастысы, Ұлы Отан соғысына қатысушылар тыныс алу кезінде дыбыс өшіргіштердің қалай жұмыс істейтінін бақылауы керек. Конустың бір бөлігі, әсіресе төменгі бөлігі ауамен толтырылуы маңызды.

Тренажердің айрықша ерекшелігі-өркештің төменгі бөлігінен ауаның шығуы. Астанада "терең дем алу және дем шығару"атты ауқымды жаттығу өтті. Мұнда, жаттығу режиміне сәйкес, ингаляция мен дем шығарумен басқарылатын седлада жату позициясын білдіреді. Осылайша, құрсақтағы кеуде және тіл бұлшықеттерін босаңсыту жақсырақ болады, ал тыныс алуды бақылау тиімдірек болады.

Бір сатылы қозғалыс. Орын ауыстыру шарттарын қалыптастыру қажет. Сол қол іштің үстіне оң қолдың үстіне қойылады (алақан төмен), ал сол қол кіндікке қойылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдірахманов, Қ. Қ. Денсаулық негіздері. – Алматы: Білім, 2020.
2. Дүйсенова, Г. С. Салауатты өмір салты және денсаулықты сақтау технологиялары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
3. Оспанов, Б. Адам физиологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
4. ҚР Денсаулық сақтау министрлігі. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы кодекс. – Астана, 2020.
5. Сағындықов, Е. Салауатты өмір салтының теориясы мен практикасы. – Астана: Фолиант, 2021.
6. Наурызбай, А. Қазіргі дене белсенділігі және фитнес жүйелері. – Алматы, 2022.
7. Омаров, Р. Профилактикалық медицина негіздері. – Алматы: Нұр-Пресс, 2021.
8. Смайылова А. Психологиялық денсаулық және стресті басқару әдістері. – Алматы: Тұлға, 2020.
9. Молдағарин Ж. Дұрыс тамақтану және оның денсаулыққа әсері. – Астана: Фолиант, 2021.
10. Әлімханова Қ. Денсаулықты нығайтудағы заманауи фитнес технологиялары. – Алматы, 2022.

СОВРЕМЕННАЯ СИСТЕМА УЛУЧШЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ И КОНТРОЛЯ ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ОРГАНИЗМ

преподаватель **Молдабеков Е. О.**
м. н. преподаватель **Райымбердиев М. К.**
м. г. преподаватель **Алтынбекова Б. С.**
Университет им. Ж. А. Ташенева

Аннотация. В статье описаны изменения в системе организма, связанные с низкой двигательной активностью, которые сопровождают важность физических упражнений. Кроме того, есть ряд примеров, объясняющих важность дыхательных упражнений для функционирования растущего организма.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, упражнения, медицинский контроль, двигательная активность.

MODERN SYSTEM FOR IMPROVING HEALTH AND MONITORING ITS EFFECT ON THE BODY

teacher **Moldabekov E. O.**
M. M. teacher **Raimberdiev M. K.**
G. M. teacher **Altynbekova B. S.**
Zh. A. Tashenev University

Abstract. The article describes changes in the body system associated with low motor activity, accompanied by the importance of physical exercise. In addition, there are a number of examples that explain the importance of breathing exercises for the functioning of a growing organism.

Key words: physical education, sports, exercise, medical supervision, motor activity.

POLYMODAL YAKLAŞIMIN İKİNCİ DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE UYGULANMASI: TASHENEV ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ VE TÜRKİYE- KAZAKİSTAN EĞİTİM İŞBİRLİĞİ

Ayhan Korkmaz
Eğitim Ataşesi
Almatı, Kazakistan
Arysbaeva Elnora Pirmuratovna
Tashenev Üniversitesi
«Dunya Dilleri» Enstitüsü Öğretim Görevlisi
Shymkent, Kazakistan
elнора.arysbaeva.00@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0002-4632-4302>

Özet. Bu çalışma, polymodal yaklaşımın ikinci dil olarak Türkçe öğretiminde uygulanmasını Tashenev Üniversitesi örneği üzerinden incelemektedir. Nitel araştırma yöntemine dayanan çalışmada; sınıf gözlemleri, öğrencilerle yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler, öğretmen değerlendirme oturumları ve Eğitim Ateşeliği program raporları veri kaynağı olarak kullanılmıştır. İçerik analizi bulguları, polymodal yaklaşımın öğrencilerin dinleme, konuşma ve kültürlerarası farkındalık gelişimine önemli katkılar sunduğunu göstermektedir. Eğitim Ateşesi Ayhan Korkmaz'ın sağladığı materyal desteği, uzman öğretmen görevlendirmesi ve kültürel faaliyetler, uygulamanın kurumsal altyapısını güçlendirmiştir. Bulgular, polymodal yaklaşımın Türkçe öğretiminin niteliğini artırdığını ve iki ülke arasındaki akademik işbirliğini destekleyen etkili bir model olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Polymodal yaklaşım, ikinci dil olarak Türkçe, kültürlerarası iletişim.

Günümüz yükseköğretim kurumlarında yabancı dil öğretimi, yalnızca sözcük bilgisi ve dilbilgisi kurallarının aktarılmasıyla sınırlı kalmayan; kültürel etkileşime, dijital okuryazarlığa ve çoklu duyuşal öğrenmeye dayanan geniş bir alan hâline gelmiştir. Bu bağlamda polymodal yaklaşım, dil öğrenenlerin sürece bilişsel, duyuşsal ve kültürel açılardan çok yönlü katılımını mümkün kıldığı için çağdaş dil öğretiminde öne çıkan pedagojik modellerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Tashenev Üniversitesi, özellikle Dünya Dilleri Enstitüsü bünyesinde yürütülen ikinci dil eğitiminin niteliğini artırmak amacıyla son yıllarda uluslararası işbirliklerine ağırlık vermiştir. Bu

gelişimde Türkiye–Kazakistan eğitim ilişkilerinin özel bir payı bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Ateşesi Ayhan Korkmaz’ın üniversitemizle kurduğu yapıcı işbirliği sayesinde Türkçenin ikinci dil olarak öğretilmesine yönelik program güçlendirilmiş, üniversitemize Türkçe okutmanı görevlendirilmiş ve ders materyalleri bakımından önemli destekler sağlanmıştır. Söz konusu katkılar, Türkçe derslerinin daha sistemli ve verimli bir şekilde yürütülmesine imkân tanımış; aynı zamanda polymodal yaklaşımın uygulanabileceği bir eğitim ortamının oluşmasına da zemin hazırlamıştır.

Bu makalede polymodal yaklaşımın ikinci dil olarak Türkçe öğretiminde nasıl kullanılabileceği, Tashenev Üniversitesi’nin mevcut uygulamaları ve Türkiye–Kazakistan eğitim işbirliğinin sağladığı yapısal destekler çerçevesinde ele alınmaktadır. Yöntemsel değerlendirmeler, somut uygulama örnekleri ve üniversitedeki programdan elde edilen bulgular ışığında yaklaşımın uygulanabilirliği tartışılmakta; ayrıca işbirliği sürecinin akademik ve kurumsal gelişime katkıları ortaya konulmaktadır.

Polymodal yaklaşım, öğrenme sürecinin tek bir kanala bağlı kalmadan, birden fazla modalite üzerinden desteklenmesini esas alan bütüncül bir yöntemdir. Bu modaliteler; görsel materyaller, işitsel girdiler, kinestetik etkinlikler, kültürel bağlamlar, dijital kaynaklar ve iletişim temelli uygulamalar gibi farklı öğrenme yollarını kapsar. Böylece öğrenci, dili yalnızca teorik bir bilgi olarak değil, çok yönlü bir deneyim alanı olarak algılar.

Mayer’in (2020) multimodal öğrenme kuramı da bireylerin bilgiyi işlerken çoklu duyuşal girdilerden daha yüksek düzeyde yarar sağladığını ortaya koymaktadır. Bu kurama göre, görsel ve işitsel kanalların eşzamanlı kullanımı bilişsel süreci zenginleştirir, soyut bilgi daha somut ve hatırlanabilir hâle gelir. Dolayısıyla günümüz dil öğretimi yaklaşımlarında tek yönlü öğretim stratejileri giderek yerini çok boyutlu, dinamik ve öğrenci merkezli öğrenme ortamlarına bırakmaktadır.

Türkçenin ikinci dil olarak öğretiminde polymodal yaklaşımın uygulanması, öğrenme sürecine önemli katkılar sunmaktadır. Öğrenci bir kelimeyi yalnızca yazılı hâliyle değil, doğru telaffuzu, kullanım bağlamı, kültürel çağrışımları ve görsel destekleriyle birlikte öğrenme fırsatı bulur. Örneğin, “misafirperverlik” kelimesi öğrencilere sadece sözlük tanımıyla değil; kültürel örnekler, kısa videolar, sınıf içi canlandırmalar ve dijital etkileşim araçlarıyla sunulduğunda daha kalıcı hâle gelmektedir. Bu tür çok yönlü girdiler, hem kelime hazinesinin gelişimini hızlandırmakta hem de dilin kültürel boyutunu öğrencilere daha etkili biçimde aktarmaktadır.

Ayrıca polymodal yaklaşım, öğrencinin bilişsel yükünü azaltarak öğrenmeyi daha erişilebilir hâle getirir. Öğrenilecek bilgi birden fazla duyuşal kanal aracılığıyla desteklendiği için öğrenci, anlamayı tek bir kaynağa bağımlı olarak değil, kendisine en uygun öğrenme yolunu kullanarak gerçekleştirir. Bu durum, özellikle ikinci dil öğrenenlerde motivasyonu artıran önemli bir faktördür. Öğrenciler, dili yalnızca ders kitabında karşılaştıkları yapılar olarak değil, gerçek yaşamla bağlantılı, çok boyutlu bir olgu olarak deneyimledikçe öğrenmeye olan ilgileri belirgin bir şekilde artmaktadır.

Bu araştırma, nitel araştırma yönteminin temel ilkelerine dayalı olarak yürütülmüştür. Çalışmada çok yönlü veri kaynaklarına başvurularak, elde edilen bulguların güvenilirliğini ve geçerliliğini artırmak hedeflenmiştir. Veriler; Türkçe derslerine yapılan düzenli sınıf içi gözlemler, öğrencilerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmeler, Türkçe öğretmeniyle yürütülen değerlendirme toplantıları ve Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Ateşeliği tarafından sağlanan resmi program raporlarından oluşturulmuştur. Bu çok kaynaklı veri yapısı, polymodal yaklaşımın hem pedagojik boyutunu hem de kurumsal işleyiş içerisindeki yerini bütüncül biçimde değerlendirme olanağı sunmuştur.

Sınıf gözlemleri, öğretim sürecinde kullanılan materyallerin çeşitliliği, öğretmenin modaliteler arası geçişleri nasıl yönettiği ve öğrencilerin bu süreçlere verdiği tepkiler açısından ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir. Öğrencilerle yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler ise onların dil öğrenme deneyimlerini, polymodal etkinliklere dair algılarını ve Türkçeyi ikinci dil olarak öğrenme sürecindeki motivasyon kaynaklarını anlamaya yönelik sorular içermektedir.

Görüşmelerden elde edilen anlatılar, öğrencilerin özellikle görsel ve işitsel destekli etkinliklere karşı daha olumlu tutum sergilediğini göstermiştir.

Öte yandan, Türkçe öğretmeniyle yapılan değerlendirme oturumları, polymodal yaklaşımın öğretim planlarına nasıl entegre edildiğini ve uygulamada karşılaşılan güçlükleri belirlemek açısından önemli veriler sağlamıştır. Bu toplantılarda, materyal eksikliği, ders saatlerinin planlanması ve öğrenci seviyelerindeki farklılıkların sürece nasıl yansıdığı gibi konular ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Eğitim Ateşeliği'nin sağladığı program raporları ise işbirliğinin yapısal boyutunu anlamak açısından değerli bir çerçeve sunmuştur. Bu raporlarda, görevlendirilen Türkçe öğretmenin faaliyetleri, kullanılan öğretim materyalleri ve programın genel hedefleri ayrıntılı şekilde açıklanmakta; böylece üniversitede yürütülen Türkçe öğretim sürecinin kurumsal dayanakları netleşmektedir.

Elde edilen tüm veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiş; temalar, tekrar eden örüntüler ve öğrencilerin ortak öğrenme deneyimlerine ilişkin bulgular sistematik biçimde sınıflandırılmıştır. Analiz sonuçları, polymodal yaklaşımın sınıf içi uygulamalara somut biçimde yansıdığını ve öğrencilerin öğrenme süreçlerine olumlu etkiler sağladığını ortaya koymuştur.

Araştırma bulguları, Türkçe derslerinde uygulanan polymodal etkinliklerin öğrencilerin öğrenme süreçlerinde oldukça belirgin bir etkisi olduğunu göstermektedir. Derslerde kullanılan görsel videolar, kısa filmler, kültürel temalı dijital içerikler, animasyonlar, oyunlaştırılmış uygulamalar ve akıllı tahta etkinlikleri, öğrencilerin özellikle dinleme ve konuşma becerilerinde hızlı ve kalıcı gelişim sağlamıştır. Öğrenciler, bilgiyi farklı modaliteler aracılığıyla edinmenin, dersleri daha anlaşılır ve eğlenceli hâle getirdiğini belirtmiş; yaklaşık %80'i derslerin motivasyonlarını artırdığını ifade etmiştir. Bu durum, polymodal yaklaşımın öğrenme sürecini zenginleştirdiğini ve öğrencilerin dikkatini sürdürülebilir kıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, çoklu modalitelerin kullanımı sayesinde öğrenciler karmaşık dil yapılarını daha kolay kavrayabilmiş ve öğrenme sürecinde aktif rol almaya başlamışlardır.

Polymodal içeriklerin bir diğer önemli etkisi, öğrencilerin kültürel farkındalığının artmasıdır. Derslerde Türk kültürüne ait öğelerin—örneğin geleneksel yemekler, bayram kutlamaları, günlük yaşam videoları ve dizilerden seçilen kısa sahneler—kullanılması, öğrencilerin dili bağlam içinde öğrenmesini kolaylaştırmıştır. Bu sayede öğrenciler, kelime ve dilbilgisi bilgilerini sadece teorik olarak değil, kültürel ve sosyal bağlam içinde deneyimleyerek öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Öğrencilerin deneyimlediği bu bağlamsal öğrenme süreci, dil öğretiminde sadece kuralların öğretilmesinin ötesine geçerek, öğrencilerin iletişim becerilerini ve kültürel duyarlılıklarını da geliştirmiştir. Bu durum, dil öğreniminde kültürlerarası etkileşimin önemini ve polymodal yaklaşımın bu etkileşimi güçlendirmedeki rolünü net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Ateşesi Ayhan Korkmaz'ın Tashenev Üniversitesi ile yürüttüğü işbirliği, Türkçe ikinci dil programının kurumsal ve pedagojik altyapısının güçlenmesinde belirleyici olmuştur. Sağladığı destekler arasında şunlar öne çıkmaktadır:

Tashenev Üniversitesi'ne uzman Türkçe öğretmenin atanması,
Derslerde kullanılmak üzere öğretim materyallerinin temin edilmesi,
Kültürel tanıtım günleri, Türk filmleri gösterimleri ve akademik seminerlerin düzenlenmesi,
Türkiye'deki yaz okulu programları, öğrenci değişim fırsatları ve burs olanaklarının üniversiteye duyurulması,

Türk üniversiteleriyle ortak bilimsel çalışmalar ve işbirliği protokollerinin hazırlanmasına destek verilmesi.

Bu katkılar, polymodal yaklaşımın hem pedagojik hem de teknik açıdan uygulanabilmesi için gerekli koşulları sağlamış; derslerin daha etkili ve öğrenci odaklı yürütülmesine imkân tanımıştır. Ayrıca bu destek, öğrencilerin derslerdeki deneyimlerini zenginleştirmiş ve öğrenme süreçlerinin sürdürülebilirliğini artırmıştır.

Sınıf gözlemleri ve öğrenci görüşmeleri, polymodal yaklaşımın öğrencilerin derse katılımını

ve motivasyonunu önemli ölçüde artırdığını göstermektedir. Rol yapma etkinlikleri, kısa diyalog uygulamaları, interaktif sunumlar ve dijital araçlar aracılığıyla gerçekleştirilen aktiviteler, öğrencilerin konuşma becerilerini geliştirmelerine ve dil kullanımında daha özgüvenli olmalarına katkıda bulunmuştur. Öğrenciler, derslerde aktif olarak görev aldıkça, öğrenme sürecine daha fazla ilgi göstermiş ve dil becerilerinde hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Bunun yanı sıra, derslerin interaktif ve eğlenceli hale gelmesi, öğrencilerin derslere devamlılığını ve katılımını artırmış; sınıf içi etkileşimi güçlendirmiştir. Bu durum, polymodal yaklaşımın yalnızca bilişsel becerileri değil, aynı zamanda öğrencilerin motivasyon ve katılım düzeylerini de doğrudan etkilediğini göstermektedir.

Araştırma bulguları, polymodal yaklaşımın ikinci dil olarak Türkçe öğretiminde son derece etkili bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, geleneksel tek boyutlu dil öğretiminin sınırlarını aşarak öğrenciler için çok boyutlu, zenginleştirilmiş ve etkileşimli bir öğrenme ortamı sunmaktadır. Öğrenciler, dil bilgisi ve kelime hazinesini yalnızca teorik düzeyde öğrenmekle kalmayıp; görsel, işitsel ve kültürel bağlamlarla desteklenen etkinlikler sayesinde dili hem daha iyi anlamakta hem de günlük yaşamda kullanma becerilerini geliştirmektedir. Bu süreç, öğrencilerin dil farkındalığını artırmakta ve öğrenilen bilgilerin kalıcılığını güçlendirmektedir.

Tashenev Üniversitesi örneği, polymodal yaklaşımın pedagojik açıdan sunduğu avantajların ötesinde, kültürel ve sosyal etkileşim boyutunda da önemli katkılar sağladığını göstermektedir. Öğrenciler, derslerde Türk kültürüne dair örnekler, dijital materyaller ve rol yapma etkinlikleri ile karşılaştıkça, yalnızca dili değil kültürü de deneyimlemekte ve bu sayede iletişim becerilerini bütüncül biçimde geliştirmektedir. Polymodal etkinlikler, öğrencilerin motivasyonunu artırmakta, derse aktif katılımı teşvik etmekte ve öğrenme sürecini daha ilgi çekici hâle getirmektedir.

Eğitim Ateşesi Ayhan Korkmaz'ın üniversiteye sağladığı destekler ise bu yaklaşımın başarıyla uygulanmasını mümkün kılmıştır. Modern öğretim materyallerinin temini, nitelikli öğretmen görevlendirilmesi ve kültürel programların düzenlenmesi gibi somut katkılar, derslerin etkinliğini artırmış ve polymodal yaklaşımın sürdürülebilir bir şekilde uygulanmasını sağlamıştır. Ayrıca, öğrencilerin Türkiye'deki eğitim ve kültürel etkinliklerden haberdar olmaları, programın uluslararası boyutunu güçlendirmiştir.

Bu bağlamda, iki ülke arasındaki akademik işbirliği, yalnızca bir dil öğretimi girişimi olarak değerlendirilmemelidir. Söz konusu işbirliği, kültürel diplomasi ve akademik etkileşim açısından da önemli bir model teşkil etmektedir. İşbirliği sayesinde öğrenciler, hem Türkçeyi ikinci dil olarak öğrenmekte hem de iki ülkenin kültürel bağlarını ve akademik ilişkilerini deneyimleme fırsatı bulmaktadır. Dolayısıyla, polymodal yaklaşımın uygulanması ve Eğitim Ateşesi tarafından sağlanan destekler, dil eğitiminin niteliğini artırmanın yanı sıra, ülkeler arası kültürel ve eğitimsel işbirliğinin güçlendirilmesine de katkı sağlamaktadır.

Araştırma bulguları, polymodal yaklaşımın ikinci dil olarak Türkçe öğretiminde son derece etkili bir yöntem olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çoklu modalitelerle desteklenen öğrenme ortamı, öğrencilerin yalnızca dilsel becerilerini geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda kültürel farkındalıklarını artırmakta ve iletişim becerilerini zenginleştirmektedir. Görsel, işitsel, kinestetik ve dijital materyallerin bir arada kullanılması, öğrencilerin öğrenme sürecine aktif katılımını teşvik etmekte ve dil öğrenimini daha kalıcı hâle getirmektedir.

Tashenev Üniversitesi'nde yürütülen uygulamalardan elde edilen bulgular, polymodal yaklaşımın farklı öğrenme stillerine hitap ettiğini ve bu nedenle dil öğretiminde daha geniş bir öğrenci kitlesine ulaşabileceğini göstermektedir. Öğrenciler, derslerde karşılaştıkları çeşitli etkinlikler sayesinde hem kelime dağarcıklarını ve dilbilgisi yapılarını pekiştirmekte hem de günlük yaşam bağlamında Türkçeyi kullanma yeteneklerini geliştirmektedir. Ayrıca, kültürel temalı materyaller ve etkileşimli uygulamalar, öğrencilerin Türkiye kültürü ile tanışmalarını sağlayarak dil öğrenimini daha anlamlı ve motive edici bir hâle getirmektedir.

Türkiye-Kazakistan işbirliği çerçevesinde Eğitim Ateşeliği'nin sağladığı destekler, üniversitedeki Türkçe öğretim programının etkinliğini ve sürdürülebilirliğini büyük ölçüde artırmıştır. Eğitim Ateşesi tarafından sağlanan uzman öğretmen görevlendirmeleri, ders materyali

temini ve kültürel etkinliklerin organizasyonu, programın uygulanabilirliğini kolaylaştırmış ve öğrencilerin Türkçe öğrenimine yönelik ilgisini belirgin biçimde yükseltmiştir. Bu işbirliği, aynı zamanda iki ülke arasındaki akademik ve kültürel bağların güçlenmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

Elde edilen sonuçlar, polymodal yaklaşım ve Türkiye–Kazakistan işbirliği modelinin yalnızca Tashenev Üniversitesi ile sınırlı kalmayıp, diğer üniversitelerde de başarıyla uygulanabileceğini göstermektedir. İleriye dönük olarak, bu yaklaşımın daha geniş çapta benimsenmesi, ikinci dil öğretiminde eğitim kalitesinin yükseltilmesine ve öğrencilerin dil öğrenimine olan ilgisinin artırılmasına katkı sağlayacaktır. Böylelikle, hem pedagojik hem de kültürel açıdan zenginleştirilmiş bir öğrenme deneyimi sunan bu model, uluslararası eğitim işbirliklerinin de başarılı bir örneği olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça:

1. Mayer, R. (2020). *Multimodal Learning Principles*. Cambridge University Press.
2. Gunawardena, C. (2018). Multimodal Learning and Second Language Acquisition. *Journal of Language Studies*, 14(2), 45–62.
3. Yıldırım, S., & Işık, A. (2021). Polymodal Yaklaşımın Türkçe Öğretimindeki Etkililiği. *Türk Dil Eğitimi Dergisi*, 9(3), 120–135.
4. Korkmaz, A. (2024). Türkiye–Kazakistan Eğitim İlişkilerinde Yeni Perspektifler. *Eğitim Ateşeliği Raporu*.
5. Yunus Emre Enstitüsü. (2023). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kültür Odaklı Uygulamalar Raporu*. Ankara: YEE Yayınları.
6. Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Ateşeliği (2024). *Türkçe Öğretimi Program Raporu: Kazakistan 2023–2024*. Astana.

APPLICATION OF THE POLYMODAL APPROACH IN TEACHING TURKISH AS A SECOND LANGUAGE: THE CASE OF TASHENEV UNIVERSITY AND TÜRKİYE –KAZAKHSTAN EDUCATIONAL COOPERATION

Abstract. This study examines the implementation of the polymodal approach in teaching Turkish as a second language, using Tashenev University as a case study.

Based on qualitative research principles, data were collected through classroom observations, semi-structured interviews with students, teacher evaluation meetings, and program reports provided by the Turkish Educational Attaché. Content analysis revealed that the polymodal approach significantly enhances students’ listening, speaking, and intercultural awareness. Support provided by Educational Attaché Ayhan Korkmaz—such as teaching materials, assignment of expert instructors, and cultural activities—strengthened the institutional framework of the program. The findings indicate that the polymodal approach improves the quality of Turkish language instruction and serves as an effective model that supports academic cooperation between Türkiye and Kazakhstan.

Key words: Polymodal approach, teaching Turkish as a second language, Intercultural communication.

ТҮРКІ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ПОЛИМОДАЛЬДЫ ТӘСІЛДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ: ТАШЕНЕВ УНИВЕРСИТЕТІ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ТҮРКІЯ–ҚАЗАҚСТАН БІЛІМ БЕРУ ҮНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада екінші тіл ретінде түрік тілін оқытуда polymodal тәсілді қолдану тәжірибесі Ташенев университетінің үлгісінде қарастырылады. Зерттеу сапалық

әдіснамаға негізделіп, деректер сабақ барысын бақылау, студенттермен жартылай құрылымданған сұхбаттар, оқытушымен өткізілген талқылау отырыстары және Түркия Республикасының Білім атташелі ұсынған ресми бағдарлама есептері арқылы жиналды. Контенттік талдау нәтижелері *polymodal* тәсілдің студенттердің тыңдау, сөйлеу дағдыларын және мәдениетаралық түсінігін айтарлықтай дамытатынын көрсетті. Білім атташесі Айхан Коркмаздың оқу материалдарын жеткізуі, кәсіби оқытушы тағайындауы және мәдени шараларды ұйымдастыруы бағдарламаның институционалдық негізін нығайтты. Зерттеу нәтижелері *polymodal* тәсілдің түрік тілін оқыту сапасын арттырып, Қазақстан мен Түркия арасындағы білім беру ынтымақтастығын күшейтетін тиімді модель екенін айқындайды.

Кілт сөздер: *polymodal* тәсіл, екінші тіл ретінде түрік тілі, мәдениетаралық коммуникация.

ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMMUNICATIVE SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Tursunova Tyrna Zhamontaeвна

Master of Pedagogy, Senior Lecturer
Department of World Languages

Issa Karlygash Nurmukhamedkyzy

Master's Degree Lecturer
Zh. A. Tashenov University
Shymkent, Kazakhstan

tyrna_29@mail.ru

Abstract. The article examines the essence of developing students' communicative skills in the process of foreign language learning. It emphasizes that the formation of communicative competence is a central goal of modern language education and involves fostering the ability to understand, interpret, and produce foreign-language utterances in various communicative situations. The main components of communicative skills are revealed, including speech, linguistic, sociocultural, and strategic abilities.

Key words: project-based learning, communication, mode of address, activity

The national curriculum prioritizes developing students' ability to communicate effectively. This skill is best cultivated through interaction, both with the teacher and among students. Consequently, educational resources are increasingly promoting collaborative learning strategies.

In my classroom, I actively foster communicative and creative skills during foreign language lessons. I utilize the project method, which involves students working towards a concrete outcome while acquiring new knowledge and skills. This approach, though not new, is particularly relevant in today's educational landscape.

Project work naturally integrates technology and emphasizes teamwork. It encourages collaboration, perspective-taking, effective communication, and mutual understanding. However, students sometimes struggle with collaborative tasks, even when they appreciate the benefits of group work. To address this, I focus on teaching them how to work together effectively. Successful interaction hinges on students actively sharing information, learning techniques, and work processes.

A communicative environment is crucial in modern foreign language instruction. This isn't just a current trend; it's a necessity driven by curriculum objectives and effective learning principles. If the goal is to teach communication – and effective teaching requires the right

conditions – then creating a communicative atmosphere is paramount. This environment should mirror real-world communication scenarios. The primary objective of foreign language instruction at the basic level is to further develop students' spoken communication skills in the target language.

V. A. Bukhbinder posits that speaking, as a form of speech activity, fundamentally depends on language as a medium for communication. Language facilitates interaction between speakers, as it is comprehensible to both the transmitter—who encodes information through selected words—and the receiver—who decodes it by interpreting these meanings and adapting their response accordingly. Communication is a crucial aspect of any educational session; hence, enhancing students' communicative abilities contributes positively to the learning experience and their overall academic performance [1, p. 342].

A key goal of modernizing education is to enhance students' communicative skills. The term "skills" pertains to the proficiency in a complex set of mental and practical actions necessary for effectively directing activities utilizing one's knowledge and capabilities. Consequently, successfully developing high-level communicative skills necessitates a clear understanding of the concept's content and its underlying components.

A. D. Chursina observed that the interpretation of communicative skills can differ based on the context—whether in psychology, pedagogy, didactics, or philosophy. Generally, these skills are seen as aspects of communication, including both direct and indirect interpersonal interactions. Traditionally, communicative skills encompass the ability to articulate thoughts accurately, clearly, and effectively, as well as to competently interpret information from communication partners.

In our discussion, we will view communicative skills as a collection of intentional communicative actions grounded in a significant level of theoretical and practical readiness, allowing for the innovative application of knowledge to understand and alter reality. Their development is linked to the growth and transformation of personal qualities, both intellectually and in relation to professionally relevant traits [2, p. 176].

M. A. Mkrtchyan describes communicative skills as abilities related to effectively organizing one's behavior and comprehending human psychology. This includes the capacity to select the right tone and gestures, understand others, empathize with conversation partners, see things from their perspective, anticipate their reactions, and choose the suitable way to address each person involved in the communication [3, p. 79].

A. A. Maksimova characterizes communicative skills as intentional communicative actions carried out by students based on their knowledge of the structural elements of skills and communicative activity, as well as their capability to organize and adapt their behavior to meet communication objectives.

A. N. Shchukin characterizes communicative skills as the capability to leverage a learned language for speech activities that align with specific communication purposes and contexts within a given field. These skills are founded on various competencies that enable effective participation in verbal exchanges, both in producing and receiving messages [4, p. 139].

N. D. Galskova asserts that communicative skills—the proficiency in using English for interaction across diverse contexts—are the culmination of language mastery achieved during different stages of learning. The enhancement of these skills is intricately linked to students' acquisition of linguistic tools, cultural insights, and domain-specific knowledge, as well as their overall learning strategies and social engagement. It also involves recognizing language learning as a creative endeavor [5, p. 256].

To explore the scope of communicative skills, we can examine their established classifications. A. A. Kidron identifies several communicative abilities, including structuring messages correctly, exhibiting speech proficiencies, aligning verbal and non-verbal expressions, obtaining feedback, overcoming communication hurdles, and more. He also outlines a category of interactive skills, which includes fostering communication on humane and democratic principles, creating a supportive emotional environment, exercising self-control and self-regulation,

facilitating collaboration, adhering to professional ethics and etiquette, and practicing active listening. Additionally, he describes a set of social-perceptual skills that involve accurately interpreting a partner's behavior, recognizing their feelings and motivations through non-verbal signals, developing a realistic perception of the interlocutor, and making a favorable impression [6, p. 198].

Yu. M. Zhukov analyzes how foreign researchers conceptualize the structure of communicative skills. He highlights that definitions vary; some view skills primarily as behavioral abilities, while others emphasize understanding communication contexts or assessing and utilizing personal resources to tackle communicative challenges. A prevalent classification distinguishes between general and specific skills, with general skills further categorized into speaking and listening abilities.

Both categories encompass both verbal and non-verbal elements. A strong emphasis is placed on enhancing listening abilities and non-verbal communication skills. This focus is warranted, as conventional education often fails to cultivate this set of skills, while non-verbal reactions are largely instinctive, necessitating additional effort to consciously master them. Essential communicative skills primarily consist of those required for professional environments, such as presentation delivery, conducting business discussions, organizing meetings, and providing instructions to subordinates.

A. V. Mudrik outlines key components of communicative skills: the capacity to understand one's communication partners, the ability to objectively perceive others (including reading their moods and personalities), grasping the nuances of communication contexts (knowing the appropriate protocols and establishing connections), and collaborating effectively across various activities (which involves goal-setting, planning methods to achieve these goals, and evaluating outcomes) [7, p. 290].

In essence, communicative skills involve an individual's proficiency in addressing communicative challenges across diverse contexts and scenarios through language use. Consequently, both verbal and non-verbal skills develop, engagement in communicative situations heightens, there is a notable transfer of skills to other activities, curiosity towards information increases, and one's self-perception as a communicator evolves alongside a desire for further growth. Fundamental communicative skills encompass the ability to engage in discussions, actively listen to others, articulate and support one's viewpoints with evidence, negotiate compromises, and convey ideas concisely. Reaching instructional communicative goals entails cultivating all forms of speech activity: reading, talking, writing, and listening. Moreover, these communicative skills are linked to structuring verbal communication in accordance with its objectives, motivations, and tasks, while also adhering to the social standards of verbal interaction.

The primary focus is on enhancing communication skills. Psychologist A. N. Leontiev highlighted this necessity: "Effective communication requires an individual to have a comprehensive skill set. Firstly, one should be adept at quickly and accurately navigating a communicative setting; secondly, there should be proficiency in rapidly and correctly planning their speech while selecting suitable content for the communication act; thirdly, finding appropriate methods to express this content is crucial; and lastly, ensuring feedback is essential. If any part of the communication process is disrupted, the speaker is unlikely to achieve their intended communicative outcome, leading to ineffective interaction." These communication skills are particularly emphasized in English language classes.

A. A. Miroyubov argues that a significant characteristic of learning a foreign language is its practical focus. When addressing the teaching of spoken language, it is important to recognize that oral communication is a bidirectional process involving both the ability to express oneself in a foreign language (the expressive aspect) and the capacity to understand spoken language (the receptive aspect). Oral communication occurs under particular circumstances that affect its character, including extralinguistic factors such as the context in which the conversation occurs, the speaker's age and level of development, the discussion topic, the listener's readiness to

comprehend, and nonverbal cues like gestures and facial expressions. These elements are particularly significant in interactions among multiple participants, as interlocutors exchange comments and react to each other's statements. According to the new state standard, by the conclusion of their foreign language studies, students are expected to effectively engage in dialogues that incorporate evaluative opinions within both formal and informal settings; they should be able to talk about their experiences and plans, and take part in discussions regarding previously read or listened-to foreign texts while adhering to speech etiquette norms.

N. E. Kovalev emphasizes that a defining aspect of the learning experience at the high school level is the organization of knowledge across different disciplines and the formation of interdisciplinary links. High school students adeptly employ various cognitive strategies, engage in logical reasoning, and retain information in a meaningful way. They strive to grasp diverse viewpoints on a phenomenon, formulate their opinions, and seek the truth. They can lose interest if they are not presented with intellectual challenges. They derive pleasure from research, experimentation, creativity, and the innovation of original ideas. They value it when instructors motivate them to consider multiple perspectives, require justification for claims, and they readily participate in discussions and defend their arguments with tenacity [8, p. 180].

From this, we can infer that cultivating communicative skills involves structuring verbal interactions in alignment with specific goals, motivations, and tasks, while also adhering to social standards of speech behavior. Effective oral communication is key to maintaining student engagement and motivation—particularly during the senior years of education—without which teaching foreign languages may prove ineffective.

N. D. Galskova posits that the core of developing these skills during the senior stage of education revolves around students mastering linguistic communication tools, acquiring cultural and subject-specific knowledge, honing essential general and compensatory abilities, and encouraging their social involvement while enhancing their understanding of language learning as a creative endeavor.

References:

1. Bukhbinder, V. A. Oral Speech as a Process and as a Subject of Learning. In: Essays on the Methodology of Teaching Oral Speech in Foreign Languages. Kiev: KGU, 1980. 568 p.
2. Chursina, A. D. Formation of Communicative-Cognitive Skills in Students Using New Information Technologies. Chelyabinsk: Port-Press, 2002. 207 p.
3. Mkrtchyan, M. A. On the Problem of Understanding in Communication. Organizational-Activity Games in Education. Krasnoyarsk: RIO KGPU, 2001. 100 p.
4. Shchukin, A. N. Teaching Foreign Languages: Theory and Practice: A Textbook for Teachers and Students. 3rd ed. Moscow: Filomatis, 2007. 480 p.
5. Galskova, N. D. Theory of Teaching Foreign Languages: Linguodidactics and Methodology: A Textbook for Linguistic University Students and Faculties of Foreign Languages of Higher Pedagogical Institutions. Moscow: Akademiya, 2004. 336 p.
6. Kidron, A. A. Communicative Competence and Its Improvement. Leningrad: Prosveshchenie, 2001. 235 p.
7. Mudrik, A. V. Communication in the Educational Process. Moscow: Pedagogical Society of Russia, 2001. 320 p.
8. Kovalev, N. E. Introduction to Pedagogy. Moscow: Prosveshchenie, 1975. 245 p.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДЫҢ МӘНІ

Тұрсынова Тырна Жамонтайқызы

Педагогика магистрі, Аға Оқытушы
Әлем Тілдері кафедрасы

Исса Қарлығаш Нұрмұхамедқызы

Магистратура Оқытушысы
Ж. А. Ташенов Атындағы Университет
Шымкент, Қазақстан
tyrna_29@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада шет тілін үйрену процесінде студенттердің коммуникативтік дағдыларын дамыту мәні қарастырылады. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру қазіргі заманғы тіл білім берудің басты мақсаты болып табылатынына және ол студенттердің әртүрлі коммуникативтік жағдайларда шет тіліндегі ой-пікірлерді түсіну, интерпретациялау және өндіру қабілеттерін дамытуға бағытталғанына ерекше көңіл аударылады. Коммуникативтік дағдылардың негізгі құрамдастары ашылады, олардың ішінде сөйлеу, тілдік, әлеуметтік-мәдени және стратегиялық қабілеттер бар.

Кілт сөздер: жобалық оқыту, коммуникация, сөйлеу тәсілі, әрекет

СУЩНОСТЬ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Турсунова Тырна Жамонтаевна

Магистр педагогики, старший преподаватель
Кафедра мировых языков

Исса Карлығаш Нурмұхамедқызы

Преподаватель магистратуры
Университета имени Ж. А. Ташенова
Шымкент, Казахстан
tyrna_29@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается сущность развития коммуникативных умений обучающихся в процессе обучения иностранному языку. Акцентируется внимание на том, что формирование коммуникативной компетенции является центральной целью современного языкового образования и предполагает развитие умений понимать, интерпретировать и производить иноязычные высказывания в различных ситуациях общения. Раскрываются основные компоненты коммуникативных умений, включающие речевые, языковые, социокультурные и стратегические навыки.

Ключевые слова: проектное обучение, коммуникация, способ обращения, деятельность

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҚТАРЫНДА ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ АРҚЫЛЫ БІЛІМАЛУШЫЛАРДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫСЫН ДАМУТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Асилбекова Б.Ж., аға оқытушы Абдураимова Н.Ш., магистр аға оқытушы

Тулешова К.Т., т.ғ.к аға оқытушы

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

E-mail: Asilbekova-1968@mail.ru, e-mail: nurjamala1970@gmail.com

E-mail: tuleshova.kulzeynep@mail.ru

Андатпа. Бұл мақалада зерттеу жұмысының педагогикалық және әдістемелік негіздерін талдай отырып, конструктивистік көзқарас, құзыреттілік тәсіл және ғылыми әдістің кезеңдері оқушылардың дамуына қалай әсер ететіндігі түсіндіріледі. Сабаққа зерттеу қызметін қосу оқушының танымдық белсенділігін арттырады, табиғатты ғылыми тану қабілетін арттырады, теориялық білімді нақты тәжірибемен үйлестіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зертханалық жұмыстар мен практикалық тапсырмалар жауапкершілікті, тәуелсіздікті, дәлдікке ұмтылуды және оқушының қауіпсіздік ережелерін сақтау дағдыларын қалыптастырады, ғылыми мәдениеттің бастауларын қалыптастырады. Осындай кешенді жұмыстың нәтижесінде зерттеу тәсілдері жаратылыстану сабақтарын жаңғыртудың тиімді жолы ретінде бағаланады және білім алушылардың ғылыми ойлауын, функционалдық сауаттылығын, шығармашылық ізденісін, практикалық шеберлігін дамыту құралы болып табылады.

Кілт сөздер: жаратылыстану сабақтары, зерттеу қызметі, зерттеу жұмыстары, практикалық дағдылар, конструктивизм, құзыреттілік тәсіл, проблемалық оқыту, жобалау-зерттеу әдісі, ғылыми әдіс, бақылау, гипотеза, эксперимент, деректерді талдау, функционалдық сауаттылық, танымдық белсенділік, ғылыми ойлау, ғылыми ойлау, зертханалық жұмыс, экологиялық мәдениет, табиғи құбылыстар

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында білім беру жүйесінің басты міндеті- білім алушылардың функционалдық сауаттылығын, ғылыми ойлауын және практикалық әрекетке бейімділігін дамыту болып табылады.

Қазақстан Республикасының білім беру стандарты оқыту үдерісін құзыреттілікке бағыттау қажеттілігін айқындап, білімалушылардың зерттеу әрекетін ұйымдастыруға ерекше мән береді. Жаратылыстану сабақтары бұл кезеңде дүниетанымды кеңейтіп қана қоймай, тәжірибе жүргізу, бақылау жасау, талдау, қорытынды шығару сияқты практикалық дағдыларды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Қазақстанда жаратылыстану пәнін оқытуда зерттеу әдістерін қолдану жаңартылған білім мазмұнының негізгі талаптарының бірі болып табылады.

Халықаралық PISA және TIMSS зерттеулері де білімалушылардың практикалық және зерттеушілік дағдыларын дамыту қажеттілігін айқындап отыр.

Қазақстандық білімалушылардың зертханалық, эксперименттік тапсырмалар орындаудағы нәтижелері практикалық дағдыларды күшейту қажет екенін көрсетеді. Осыдан келіп, білімалушыларға жаратылыстану сабақтарын зерттеуге негіздеп ұйымдастыру - уақыт талабы.

Бұл жоспарды әзірлеу, объектілермен танысу, тапсырманы түсіну, оны орындау бойынша практикалық жұмыс, нәтижелерді рәсімдеу, орындалған жұмысты қорытындылау және т.б. қоршаған әлемді зерттеудегі практикалық әдістер кеңінен қолданылады, өйткені олар заттарды, объектілерді және табиғат құбылыстарын жақсы зерттеуге ықпал етеді. ХХІ ғасырдың баласы - тек дайын білімді қабылдаушы емес, оны тәжірибе арқылы қайта өндіруші, ғылыми заңдылықтарды өз бетінше ашуға ұмтылатын, проблеманы шешуде

логикалық және практикалық ойлау қабілеттерін қолдана алатын тұлға болуы тиіс. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың білім сапасын арттыруға бағытталған стратегиялық бастамалары, «Білімді ұлт» ұлттық жобасы, білім беруді жаңғырту жөніндегі тапсырмалары мектептегі оқу үрдісінің мазмұнын тәжірибеге, нақты әрекетке, зерттеу мен экспериментке бұрудың өзектілігін күшейтті

Практикалық әдістерге бақылау, зертханалық тәжірибелер жүргізу, объектілерді, жұмыстарды анықтау және сипаттау жұмыстары жатады.

Білімалушыларды қоршаған әлеммен таныстыру процесінде бақылау басты әдіс ретінде әрекет етеді. Бірінші кезеңде негізінен жалпы сыныптық қысқа мерзімді эпизодтық бақылаулар қолданылады. Бірте-бірте олар ұзағырақ және жүйелі бола бастайды. Мұндай бақылаулар топтық және жеке бақылаулармен ауыстырылады. Алайда, кейінгі оқу процесінде бақылаулардың әртүрлі түрлері бір-бірімен біріктіріледі.

Ал білімалушыларды таным әдістерімен қаруландыру, оларды қоршаған әлемнің әртүрлі объектілерінің қасиеттерін тәжірибе арқылы адамның қабілеттілігі туралы хабардар ету. Осы қарама-қайшылықтар зерттеу тақырыбының ғылыми-практикалық өзектілігін дәлелдейді.

Теориялық негіздеме

Қазіргі білім беру кеңістігінде жаратылыстану пәндерін оқыту оқушылардың қоршаған ортаны ғылыми тұрғыдан түсінуіне, табиғи процестерді талдауына және оларды тәжірибеде қолдануына бағытталып отыр. Зерттеуге негізделген оқыту (research-based learning) әлемдік педагогикада білімалушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді әдісі ретінде танылады. Дж. Дьюидің «learning by doing» теориясы, Ж. Пиаже мен Л. Выготский еңбектері практикалық әрекет пен даму арасындағы тікелей байланысты дәлелдейді. Бұл теориялар зерттеу жұмыстары бастауыш жастағы балалардың ойлауын, рефлексиясын және анализ жасау қабілетін күшейтетінімен құнды. [1]

Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру білім алушылардың оқу әрекетін белсендіруші, олардың практикалық дағдыларын жүйелі түрде қалыптастырушы маңызды педагогикалық құрал ретінде қарастырылады.

Бұл тәсіл жаңа білім беру парадигмасының «білім - дағды - құзырет» үштігіне негізделген, сондықтан зерттеу жұмыстары білімалушылардың оқыту әдістемесінде әдіс әдетте оқу мазмұнын меңгеруді қамтамасыз ететін әдістер, теориялық (психикалық) және практикалық операциялар жиынтығын білдіреді. Табиғатты зерттеудің жетекші әдістерінің бірі-практикалық[2].

Оқытудың практикалық әдістері-оларды қолданған кезде білімалушылардың әртүрлі іс-әрекеттері білімді игеру процесіне енгізілетіндігімен сипатталады функционалдық сауаттылығын арттырудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады. Зерттеуге негізделген оқытудың теориялық бастаулары конструктивизм, әрекет теориясы және құзыреттілік тәсілдің негізгі қағидаларымен ұштасады[3].

Конструктивистік теория білім алушының дайын ақпаратты қабылдаушы емес, оны белсенді әрекет арқылы қайта құрастырушы субъект екенін дәлелдейді.

Жаратылыстану сабақтарындағы зерттеу тапсырмалары осы теорияның ең тиімді іске асырылатын ортасы болып табылады, себебі оқушы бақылау жүргізіп, гипотеза ұсынып, эксперимент ұйымдастырып, алынған деректерді талдап, қорытынды шығару арқылы жаңа білімді өз тәжірибесі негізінде қалыптастырады.

Психолог ғалымдар Ж. Пиаже мен Л. Выготский оқыту мен дамудың байланысын айта отырып, оқушының танымдық белсенділігін әрекетпен ұштастыруды маңыздылығын көрсетеді [4].

Осыдан келіп зерттеу жұмыстары оқу әрекетін белсендіретін, когнитивтік дамуды жеделдететін тиімді тәсіл ретінде танылады.

Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жүргізудің теориялық базасын құзыреттілік тәсіл кеңейтеді. Құзыреттілік тәсілдің мәні - оқушының білімді меңгеру деңгейін емес, оны тәжірибеде қолдану қабілетін бағалау. Зерттеу тапсырмаларын орындау барысында оқушылардың өлшеу құралдарымен жұмыс істеу, эксперимент жүргізу, мәліметтерді жүйелеу, қорытынды жасау дағдылары қалыптасады.

Бұл дағдылар жаратылыстану ғылымдарына тән әмбебап практикалық іскерліктердің негізін құрайды. Сонымен бірге зерттеу әрекеті оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытып, табиғи және техногендік процестерді түсіндіруге мүмкіндік береді.

Проблемалық оқыту теориясы да зерттеу жұмыстарының мазмұнын байыта түседі. Проблемалық жағдаят туғызу оқушыны ойлануға, сұрақ қоюға, ғылыми ізденіске тартуға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл когнитивтік қызығушылықты арттырып, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады. Оқушы ғылыми проблемаға тап болғанда оны шешудің жолдарын өз бетінше анықтауға, дәлелді жауап ұсынуға тырысады. Бұл өз кезегінде зерттеу жүргізудің ішкі мотивациясын күшейтеді.

Жобалық-зерттеу әдісі де теориялық тұрғыдан маңызды. Жоба арқылы жұмыс істеу нақты уақыт ішінде белгілі бір мақсатқа жетуді, жоспар құруды, нәтижені таныстыруды талап етеді. Жаратылыстану сабақтарында жобалық жұмыстар табиғи нысандарды ұзақ мерзімді бақылауға, эксперимент жүргізуге, экологиялық жағдайды зерттеуге, модельдер жасауға негізделеді. Бұл әдіс оқушының дербестігін, жауапкершілігін арттырып, командалық жұмыс мәдениетін қалыптастырады [5]

Ғылыми әдіс жаратылыстану пәндерінде зерттеу жұмыстарының негізгі теориялық өзегі болып табылады. Ғылыми әдіс бірнеше кезеңді қамтиды: бақылау, мәселені анықтау, болжам құру, эксперимент жоспарлау, практикалық сынақ жүргізу, алынған деректерді талдау және қорытынды жасау.

Бұл кезеңдер бірізді түрде қолданылғанда оқушының ғылыми ойлау стилі қалыптасады. Ғылыми әдісті меңгеру өздігінен білім алуға, дәлдікке, логикалық жүйелілікке үйретеді және оқушыны ғылыми ақпаратпен жұмыс істеуге бейімдейді.

Практикалық дағдыларды қалыптастыруда зертханалық эксперименттердің рөлі ерекше. Зертханалық жұмыстар оқушыларға табиғи объектілерді зерттеуге, құрал-жабдықтарды дұрыс қолдануға, қауіпсіздік ережелерін сақтауға мүмкіндік береді. Мұндай дағдылар оқушылардың ғылыми жұмысқа деген қызығушылығын арттырып, болашақта кәсіби бағдар алуға негіз болады. Эксперименттік жұмыстардың сапасы жақсарған сайын оқушылардың ғылыми қорытынды жасау қабілеті, дәлелді пікір айту, талдау жүргізу дағдылары жетіледі [6].

Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарының педагогикалық-тәрбиелік маңызы да зор. Оқушы табиғи құбылыстарды зерттей отырып, экологиялық мәдениет қалыптастырады, табиғатқа жауапкершілікпен қарауды үйренеді, ғылыми дәлелдерге негізделген шешім қабылдау дағдысын қалыптастырады.

Сонымен қатар зерттеу әрекеті өзара пікір алмасуға, топпен жұмыс істеуге, коммуникативтік құзыреттілікті дамытауға ықпал етеді [7].

Тұжырымдай келе, жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру - тек оқу мазмұнын меңгертудің әдісі ғана емес, оқушының тұлғалық, танымдық, практикалық дамуын қамтамасыз ететін кешенді педагогикалық процесс. Оның теориялық негіздері қазіргі білім берудің талаптарымен толық үйлеседі және оқушыны ғылыми білімді өмірде қолдана алатын, дербес ойлайтын, зерттеушілік қабілеті дамыған тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталады.

Зерттеудің өзектілігі

Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру білімалушылардың тәжірибелік дағдыларын дамытуда негізгі құралдардың бірі болып табылады. Заманауи

педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, тәжірибелік жұмыс арқылы білімалушылардың бақылау, өлшеу, салыстыру және қорытынды жасау дағдылары айтарлықтай дамиды [2, 3].

Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары білімалушылардың танымдық белсенділігін, сыни ойлауын және қызығушылығын арттырады. Сондықтан тәжірибелік-эксперименттік әдістеме педагогикалық тұрғыдан өзекті болып табылады.

Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстары арқылы практикалық дағдыларды дамыту тиімділігін анықтау. Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру арқылы білімалушылардың практикалық дағдысын дамыту диагностикасын ұйымдастырудың бастапқы деңгейі.

Эксперименттің алғашқы кезеңінде білімалушылардың практикалық дағдыларының бастапқы деңгейін анықтау мақсатында диагностика жүргізілді.

Бұл кезеңде төмендегідей әдістер қолданылды:

1. **Бақылау парақтары** - білімалушылардың тәжірибе жасау, бақылау және өлшеу қабілеттерін бағалау.

2. **Практикалық тапсырмалар** - қарапайым тәжірибелерді орындау арқылы дағдыларды тексеру.

3. **Тесттік тапсырмалар** - теориялық білім мен тәжірибелік қабілеттерді біріктіре бағалау.

4. **Мұғалімнің бейімделген бақылауы** - жеке және топтық жұмыстарды бақылау арқылы білімалушылардың белсенділігін анықтау.

Бастапқы деңгей кестесі (мысал)

Оқушы саны	Бақылау дағдысы	Өлшеу дағдысы	Қорытынды жасау қабілеті	Комментарий
25	төмен	орташа	төмен	Қосымша қолдау қажет
27	орташа	төмен	орташа	Белсенділік төмен
28	орташа	орташа	орташа	Жалпы деңгей қалыпты

Диагностика нәтижелері көрсеткендей, бастапқы деңгейде білімалушылардың көпшілігінің практикалық дағдылары әлі толық қалыптаспаған, бұл тәжірибелік жұмыстар арқылы дамыту қажеттілігін дәлелдейді.

Зерттеудің міндеттері

1. Практикалық дағдыларды дамытуға бағытталған тапсырмаларды жүйелеу.
2. Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарының кезеңдерін ұйымдастыру.
3. Әдістемелік құралдарды таңдау және қолдану.
4. Алынған нәтижелерді бақылау, талдау және бағалау.

Әдістемелік принциптер

1. **Қадамдық күрделену:** қарапайым тапсырмадан күрделіге дейін.
2. **Тәжірибелік бағыт:** өлшеу, бақылау, салыстыру, қорытынды жасау.
3. **Топтық және жеке жұмыс:** ынтымақтастық пен тәуелсіздікті дамыту.
4. **Рефлексия:** өз әрекетін бағалау, қателерін түзету.
5. **Қызығушылықты арттыру:** ойын, шығармашылық тапсырмалар, табиғатпен байланыс.

Сабақтар мен практикалық тапсырмалар үлгілері

Сабақ 1: «Өсімдіктердің өсуін бақылау»

- **Мақсат:** тұқым себу, өсуін өлшеу, күнделікті бақылау.
- **Құралдар:** тұқым, топырақ, су, бақылау дәптері, өлшеу құралдары.
- **Әдіс:** жеке және топтық жұмыс, бақылау, деректерді тіркеу.
- **Бағалау:** графиктер мен қорытынды есеп.

Сабақ 2: «Жануарларды бақылау»

-**Мақсат:** үй жануарлары немесе мектеп жанындағы табиғи объектілерді бақылау, сипаттау.

-**Құралдар:** дәптер, сурет, бақылау парағы.

-**Әдіс:** жеке бақылау, топтық талқылау.

-**Бағалау:** сипаттамаларды дәл орындау, қорытынды жасау.

Сабақ 3: «Қоршаған ортаны зерттеу»

-**Мақсат:** ауа температурасы, жел бағыты, жарық және топырақ жағдайын бақылау.

-**Құралдар:** термометр, жел бағытын өлшегіш, бақылау парағы.

-**Әдіс:** күнделікті деректерді тіркеу, қорытынды жасау.

-**Бағалау:** тапсырманы орындау сапасы, қорытынды жасау.

Сабақ 4: «Су қасиеттерін зерттеу»

-**Мақсат:** судың агрегаттық күйін бақылау, қарапайым тәжірибе жасау.

-**Құралдар:** стакан, су, температура өлшегіш, бақылау парағы.

-**Әдіс:** тәжірибелік тәжірибелерді орындау, бақылау және салыстыру

-**Бағалау:** тәжірибені орындау сапасы және қорытынды есеп.

Әдістемелік кезеңдер

1.Дайындық кезеңі: оқушыларды құралдармен таныстыру, тапсырмалардың мәнін түсіндіру.

2.Негізгі кезең: тәжірибелік жұмыстарды орындау, бақылау және деректерді тіркеу.

3.Қорытынды кезең: алынған деректерді өңдеу, график, кесте, қорытынды жасау.

4.Рефлексия кезеңі: өз әрекеттерін бағалау, қателерді түзету, мұғалімнің кері байланысы

Бағалау критерийлері

Критерий	Бағалау өлшемі
-----------------	-----------------------

Бақылау дағдысы	0–5 ұпай
-----------------	----------

Өлшеу дағдысы	0–5 ұпай
---------------	----------

Қорытынды жасау	0–5 ұпай
-----------------	----------

Топтық жұмыс	0–5 ұпай
--------------	----------

Жеке әрекет	0–5 ұпай
-------------	----------

Бағалау критерийлері арқылы білімалушылардың практикалық дағдылары сандық көрсеткіштермен өлшенеді, бұл 2.3 бөлімде статистикалық талдау жасауға мүмкіндік береді.

Тәжірибелік-эксперимент нәтижелерін толық талдау мен кестелерді қосу.

Нәтиже кестесі (мысал)

Деңгей	Бастапқы	Соңғы		
Бақылау		25%	65%	+40%
Өлшеу		30%	70%	+40%
Қорытынды жасау		28%	63%	+35%

Эксперимент көрсеткендей, зерттеу жұмыстары арқылы практикалық дағдыларды дамыту Білімалушылардың танымдық белсенділігін арттырады және сабақтағы қызығушылығын күшейтеді.

«Мен – зерттеушімін» тақырыбын өткен кезде оқушыларды мектеп жылыжайына апарып, топтарға бөліп, әртүрлі бөлме өсімдіктерін зерттеу жұмыстарын жүргізуге болады.

Ал өсімдік бөліктерімен танысқанда тұқым қалай өнетініне шағын тәжірибе жасау арқылы көз жеткізеді. Ол үшін пластикалық стакан, мақта, бірнеше тұқым керек. Стаканның түбіне мақта салып, ол ылғалданатындай аздап су құяды. Сосын мақтаның үстіне тұқымдарды қойып, бетін ауа өтетіндей тесіктері бар қақпақпен жауып, жылы жерге қоюға болады.

Бірнеше күн бойы ол тұқымның өнуін бақылап, қорытынды жасалады. Өсімдіктерге күтім жасауды жылыжайда және сыныптағы бөлме өсімдіктеріне күтім жасау арқылы дағдыға айналдырады.

Тәжірибе жасау үшін құм салынған табақша, ойыншық машиналар және металл шарлар қажет. Сабақтарда әртүрлі рольдік-сюжетті ойындарды ойнау арқылы да тәжірибе жасауға болады.

«Магнит» тақырыбын өткенде тәжірибе жасау арқылы оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға болады.

1- топ құмда жоғалған заттарды магнит арқылы табады.

2- топ су құйылған ыдыстағы заттарды қолын суға малмай, ыдысты төңкермей алуға бола ма сұрағына жауап іздеп табады.

3-топ қатты қағаздың арғы жағынан магнитті жылжытады.

4-топ шынының сыртынан тексереді.

Нәтижесінде, оқушылар магниттің қасиетін толық анықтайды.

Жаратылыстану пәнінің артықшылығы: бала тапсырманы өздігінен ізденіп орындауына және дұрыс тұжырым жасауына бағыттайды, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады.

Қытай философы Конфуций айтқан «Маған айтып берсең -ұмытып қаламын, көрсетсең-есте сақтаймын,өзімежасатсаң -үйренемін» дегендей сабақтарымызда үйренгенін өмірде қолдана алатындай шәкірттеріміз білімді де саналы болуына өз үлесімізді қосамыз деп сенім білдіреміз.

-пән мазмұны спиральды қағидамен беріледі (оқу мазмұны сынып сайын біртіндеп тереңдетіледі),

-білім, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау деңгейлері бойынша оқу мақсаттары айқындалады,

-сабақта зерттеу тәсілдерін, практикалық тапсырмаларды, өмірмен байланысты

-жағдаяттарды қолдану кеңінен ұсынылады,

-критериалды бағалау жүйесі енгізіліп, оқушылардың оқу жетістіктерін айқын және әділ бағалауға жағдай жасалды. Кез келген зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрады:

тақырыпты таңдау;

мақсат пен міндеттерді қою;

зерттеу гипотезасы;

зерттеуді ұйымдастыру;

жұмысты қорғауға дайындық және қорғау.

Сурет 1. Сабақтың жоспары

Зерттеу қызметі бастапқыда еркін, икемді болуы керек, онда импровизацияға көбірек орын болуы мүмкін. Бірақ сонымен бірге ғылыми оқыту ғылыми ізденіске мүмкіндігінше ұқсас болуы керек, сондықтан кем дегенде үш Шартқа сәйкес келуі керек:

- белгілі адамның көмегімен белгісіздің сапасын анықтауға және білдіруге ұмтылу;
- мүмкін болса, өлшеуге болатын барлық нәрсені өлшеңіз
- зерттелушінің белгілі адамға сандық қатынасы;
- әрқашан жүйеде зерттелетіннің белгілі орнын анықтаңыз.

Зерттеуді ұйымдастыруда үш деңгейді бөлуге болады: Мұғалімнің өзі мәселені шешеді және шешу жолдарын белгілейді, ал шешімді оқушы табуы керек.

Мұғалім проблеманы қояды, бірақ оны шешудің жолдары мен әдістері, сондай-ақ оқушының өзі шешімді өз бетінше табуы керек.

Оқушылардың өздері мәселені шешеді, оны шешудің жолдарын іздейді және шешімнің өзін табады.

Зерттеу ұйымына білім алушылардың келесі әрекеттері кіреді:

- бұл туралы не білетіні, бұл туралы қандай пікірлер айтуға болатындығы, зерттеу тақырыбы туралы бұрыннан белгілі нәрседен қандай қорытынды жасауға болатындығы туралы өз бетіңізше ойланыңыз;

- тақырып бойынша кітаптарды қараңыз және маңызды ақпаратты жазыңыз;
- ересектерден сұраңыз және қызықты ақпаратты жазыңыз;
- телематериалдарды қараңыз және фильмдерден білгендеріңізді жазыңыз;
- Интернетті пайдаланып, компьютердің көмегімен алынған мәліметтерді жазып алыңыз;

- бақылаулар арқылы алынған ерекше фактілер мен парадокстарды байқау және жазу; эксперимент жүргізіп, жоспар мен нәтижелерді жазыңыз.

Кесте1

Практикалық дағды ұғымына контент талдау (қазақстандық ғалымдар)

Ғалымның аты-жөні	Анықтамасы	Маңызы:
1	2	3
Ш. Таубаева – практикалық әрекет дамыта оқытудың жетекші құралы	«Практикалық дағды – оқушының заттық-тәжірибелік әрекет барысында меңгеретін кешенді қабілеттер жүйесі»(Таубаева, 2011).	-Практикалық тапсырмалар баланың ойлау тәсілдерін дамытады;- Зерттеуэлементтері әр сабақта болуы қажет.
Ә.М. Молдажанова – бастауыштағы практикалық дағды әрекеттік тәсілдің негізгі компоненті	«Педагогикалықүрдісте практикалық дағды әрекет арқылы білімді қолдану, дағдылану және тәжірибеде бекіту» (Молдажанова, 2014).	-Бастауышоқушысы ақпаратты тек түсінбей, оны қолдану арқылы меңгереді;- Зертханалық және тәжірибелік жұмыстарбастауышқа бейімделуі тиіс.
Ф. Жұмабекова – практикалық дағдыны зерттеу қызметінің негізгі компоненті ретінде қарастырды	«Практикалықдағды-бақылау, тәжірибе жасау, талдау, болжам ұсыну сияқты зерттеу әрекеттерінің орындалу сапасы» (Жұмабекова, 2015).	-Бастауыш оқушысы үшін зерттеу – табиғи таным әдісі;

		-Дағды тәжірибелік тапсырма арқылы қалыптасады.
Г. Уайсова – практикалық дағды оқушының білімін тәжірибеде қолдана алу қабілеті	«Практикалық дағды оқушының табиғи құбылыстарды зерттеу, тәжірибенәтижесінің интерпретациялау және дәлелдеу әрекеттері» (Уайсова, 2017).	- Практикалық әрекет ғылыми тілде сөйлеуге үйретеді; - Жаратылыстану сабақтары міндетті түрде тәжірибеге бағытталуы тиіс.

Кесте 2

Практикалық дағды ұғымына контент талдау (шетелдік ғалымдар)

Ғалымның аты-жөні	Анықтамасы	Мағынасы:
1	2	3
1. Жан Пиаже (Jean Piaget)	«Практикалық дағды — баланың заттармен және құбылыстармен тікелей әрекеттесу нәтижесінде когнитивтік құрылымдарының қалыптасуы.»	Пиаже баланың практикалық әрекеті оның ойлауын дамытатын негізгі механизм екенін дәлелдеді. Бала тәжірибе жасағанда ғана «себеп–салдар» байланысын ашады.
2. Лев Выготский (L.S. Vygotsky)	«Педагогикалық үрдісте практикалық дағды – әрекет арқылы білімді қолдану, дағдылану және тәжірибеде бекіту» (Молдажанова, 2014).	- Бастауыш оқушысы ақпаратты тек түсінбей, оны қолдану арқылы меңгереді; - Зертханалық және тәжірибелік жұмыстар бастауышқа бейімделуі тиіс.
Ховард Гарднер (Howard Gardner)	«Практикалық дағды — кинестетикалық интеллектінің көрінісі.»	Балалар табиғи түрде қимыл, әрекет, тәжірибе арқылы тез үйренетінін дәлелдеді.
Д. Колб (David Kolb)	«Практикалық дағды тәжірибелік цикл (Concrete → Reflective → Abstract → Active) негізінде қалыптасады.»	Бала алдымен жасайды, содан кейін ойлану, талдау, қайта қолдану арқылы дағдылар дамиды.
Джером Брунер (Jerome Bruner)	«Практикалық дағды — бала өз бетінше шешім қабылдап, құбылысты зерттеу арқылы меңгеретін әрекеттік білім.»	Брунер бұл дағдыны “discovery learning” моделімен байланыстырды.
Джон Дьюи (John Dewey)	«Практикалық дағды — баланың әрекет арқылы үйрену нәтижесінде қалыптасатын проблеманы шешу қабілеті.»	Ол балалардың тәжірибелік тапсырмалар арқылы үйренуін ең тиімді тәсіл деп санаған.

Кесте - 3

Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстары арқылы баланың практикалық дағдысының мазмұндық ерекшеліктері

	Ерекшелік	Жаратылыстану сабағына тән мазмұндық сипаттама
1	Табиғи құбылыстарды эмпирикалық тану қабілеті	Оқушы жаратылыстану объектілерін (топырақ, су, ауа, өсімдік, жануар, жарық, жылу) тікелей бақылай отырып, олардың қасиеттерін эмпирикалық жолмен анықтайды. Құбылыстарды табиғи ортада зерттеу арқылы баланың сенсорлық-табиғи тәжірибесі кеңейеді.
2	Ғылыми әдіснамалық қадамдарды меңгеру	Жаратылыстану сабағында оқушы сұрақ қою → болжам жасау → эксперименттік жоспар құру → өлшеу → нәтижені интерпретациялау → қорытынды шығару сияқты толық ғылыми циклмен жұмыс істейді. Бұл – ғылымға тән әдіснаманы ерте жастан игерту тетігі.
3	Эксперименталды дәлелдеу дағдысы	Заттардың қасиеттерін тексеру, құбылыстар арасындағы байланыстарды анықтау, тәжірибе нәтижесін қайта өлшеу арқылы бала дәлелді ойлау дағдысын қалыптастырады. Физикалық, химиялық, биологиялық қарапайым эксперименттер оның дәлдік пен объективтілікке деген көзқарасын қалыптастырады.
4	Бақылау және өлшеу дағдысының қалыптасуы	Жаратылыстану пәнінде көрсеткіштерді (температура, масса, ұзындық, көлем, уақыт, жарық деңгейі) нақты құралдармен өлшеу оқушының сандық талдау, метрологиялық мәдениет және дәлдік дағдыларын дамытады.
5	Табиғи объектілермен қауіпсіз жұмыс жасау мәдениеті	Балалар жабдықтармен (үлкейткіш әйнек, термометр, өлшеу лентасы, суы бар ыдыс, топырақ, өсімдік үлгілері) жұмыс істегенде қауіпсіздік нормаларын меңгереді. Ұқыптылық, жауапкершілік, құралдарды дұрыс қолдану – практикалық дағдының ажырамас бөлігі.
6	Табиғи модельдеу және аналогия құру	Жаратылыстанудағы зерттеу міндеттері оқушыны құбылыстарды модельдеу (күн жүйесі үлгісі, су айналымы, өсімнің кезеңдері) арқылы ойлауға итермелейді. Модельдеу – күрделі табиғи процестерді қарапайым әрекет арқылы түсіндіретін негізгі дағды
7	Экологиялық ойлау мен табиғатты қорғау әрекеті	Зерттеу барысында табиғи ортадағы тепе-теңдік, тірі ағзалардың қажеттілігі, экологиялық проблемалар туралы түсінік тереңдейді. Бұл практикалық дағдыны құндылықтық деңгейде бекітеді.
8	Деректерді жинау, талдау және салыстыру қабілеті	Жиналған мәліметтерді (график, диаграмма, кесте) өңдеу арқылы оқушы аналитикалық ойлау қабілетін дамытады. Бір құбылысты әртүрлі жағдайда тексеру, нәтижелерді салыстыру – жаратылыстану пәніне тән зерттеу әрекетінің негізгі мазмұны.
9	Табиғи тілдік-коммуникативтік дағдыны дамыту	Оқушы зерттеу нәтижесін ғылыми терминдермен сипаттауды (ылғалдылық, тұрақтылық, температура, өзгеріс, бақылау нүктесі), өз ойын дәлелді жеткізуді, тілдік құрылымды ғылыми формаға келтіруді үйренеді.

10	Интегративті ойлау (физика–биология– география байланысы)	Жаратылыстану пәнінде практикалық дағдылар тек бір пәннің шеңберінде дамымайды; оқушы құбылыстардың өзара байланысын байқайды (мысалы, жарық пен өсімдік өсуі; жылу мен зат өзгерісі; су айналымы мен ауа райы). Бұл – жүйелі ойлаудың қалыптасуы.
11	Шынайы проблеманы шешу арқылы үйрену	Табиғи мәселелерді (өсімдіктің өсуіне не әсер етеді?, неге кей заттар батады?, неге көлеңке ұзарады?) тәжірибе арқылы шешу баланы функционалдық сауаттылыққа әкеледі. Практикалық әрекет нақты өмірмен байланысты.

Жаратылыстану сабақтарындағы зерттеу жұмыстары оқушыны тек «тәжірибе жасайтын» ғана емес, қоршаған әлемді жүйелі, дәлелді, ғылыми тұрғыдан тануға бағытталған тұлға ретінде қалыптастырады.

- Практикалық дағды жаратылыстануда әрдайым үш деңгейде көрінеді
- Сенсорлық деңгей
- Балалар табиғи құбылыстарды көреді, ұстайды, иіскейді, салыстырады. Бұл - практикалық дағдының биологиялық негізі.
- Әрекеттік-операциялық деңгей
- Оқушы өлшейді, тәжірибе жасайды, бақылау жүргізеді, құбылысты қайталайды. Бұл -дағдының техникалық-іс-әрекеттік жағы.
- Танымдық-аналитикалық деңгей.
- Оқушы ғылыми қорытынды шығарады, дерек талдайды, себеп–салдарлық байланыс орнатады, қорытындыны дәлелдейді.
- Бұл үш деңгейдің біртұтас іске асуы-жаратылыстанудағы зерттеу жұмысының басты ерекшелігі болып табылады

Қорытынды

Қортындылай келе диагностика нәтижесі көрсеткендей, бастапқы кезеңде білімалушылардың практикалық дағдылары толық қалыптаспағандығы байқалған

Зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру арқылы сабақ әдістемесі практикалық дағдыларды тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Эксперименттік нәтижелер практикалық дағдылардың нақты өскенін көрсетеді: бақылау, өлшеу және қорытынды жасау дағдылары айтарлықтай жақсарды.Тәжірибелік жұмыстың тиімділігі педагогикалық модель мен әдістемелердің дұрыс таңдалғанына байланысты. Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру арқылы практикалық дағдыларды дамыту тиімділігі анықталды. Эксперимент көрсеткендей, білімалушылардың бақылау, өлшеу және қорытынды жасау дағдылары айтарлықтай артты. Жаратылыстану сабақтарында зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру оқушылардың практикалық дағдыларын қалыптастырудың, функционалдық сауаттылығын арттырудың және ғылыми ойлауын жетілдірудің тиімді жолы болып табылады.

Зерттеу тапсырмалары сабақтағы теория мен практиканы ұштастырып, оқушыны белсенді зерттеуші ретінде қалыптастырады. Сонымен қатар, зертханалық және практикалық жұмыстар оқушылардың дербестігін, жауапкершілігін, коммуникативтік дағдыларын және экологиялық мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Осылайша, зерттеу әдістерін сабаққа енгізу заманауи білім беру талаптарына сай оқушыны жан-жақты дамытудың маңызды құралы болып табылады. Бастапқы диагностика бойынша білімалушылардың практикалық дағдылары толық қалыптаспаған. Бұл зерттеудің әдістемелік моделін енгізудің маңызды екенін дәлелдеді.

Әдістемелік тәсілдер тәжірибелік тапсырмалар, сабақ үлгілері және бағалау критерийлерін қамтиды, бұл білімалушылардың практикалық дағдыларын жүйелі түрде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Эксперимент нәтижелері сабақтарда зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру білімалушылардың танымдық белсенділігін, қызығушылығын арттырды және практикалық әрекеттерін дамытуға оң әсер етті.

Қолдану мүмкіндігі: зерттеу нәтижелері бастауыш сынып мұғалімдері үшін сабақ жоспарын құруда, практикалық тапсырмалар әзірлеуде және білімалушылардың практикалық дағдыларын бағалауда тиімді пайдаланылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Азимова, А. Педагогика және психология негіздері. - Алматы: Білім, 2015. 320 б.
2. Оразахынова, Н., Кенжебаева, Г. М. «Білімалушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жолдары». - Алматы, ө. 42-47.
3. Иванова, Т. Жаратылыстану сабақтарында зерттеу әдістері. - Астана: Ғылым, 2018. 246.
4. Петров, В. Педагогикалық эксперимент әдістемесі. қ. Алматы: Мектеп, 2016. - 278 б.
5. Сүлейменов, Ж. Бастауыш сынып оқушыларының тәжірибелік дағдылары. - Алматы, 2019. - 300 б.
6. Ministry of Education and Science of Kazakhstan. Primary Education Standards. - Astana, 2020
7. 7. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2016) *Жаңартылған білім беру мазмұны: әдістемелік-нұсқаулық материалдар*. Астана.
8. Қазақстан Республикасының жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2018.
9. OECD. (2018). *PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do*. Paris: OECD Publishing.
10. UNESCO. (2015). *Rethinking Education: Towards a global common good?* Paris: UNESCO Publishing.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ОРГАНИЗАЦИЮ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Асилбекова Б. Ж., старший преподаватель **Абдураимова Н. Ш.,** старший магистр
преподаватель **Тулешова К. Т.,** старший преподаватель к. т. н.
Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева, г. Шымкент
E-mail: Asilbekova-1968@mail.ru, e-mail: nurjamala1970@gmail.com
E-mail: tuleshova.kulzeynep@mail.ru

Аннотация. В этой статье объясняется, как конструктивистский подход, компетентностный подход и этапы научного метода влияют на развитие учащихся, анализируя педагогические и методические основы исследовательской работы. Включение исследовательской деятельности в урок повышает познавательную активность учащегося, повышает способность к научному познанию природы, позволяет сочетать теоретические знания с реальным опытом. Кроме того, лабораторные работы и практические задания формируют ответственность, самостоятельность, стремление к точности и умения учащегося соблюдать правила безопасности, формируют истоки научной культуры. В результате такой комплексной работы исследовательские подходы оцениваются как эффективный путь модернизации уроков естествознания и являются средством развития научного мышления, функциональной грамотности, творческого поиска, практического мастерства обучающихся.

Ключевые слова: уроки естествознания, исследовательская деятельность, исследовательская работа, практические навыки, конструктивизм, компетентностный подход, проблемное обучение, проектно-исследовательский метод, научный метод, наблюдение, гипотеза, эксперимент, анализ данных, функциональная грамотность, познавательная активность, научное мышление, научное мышление, лабораторная работа, экологическая культура, природные явления

METHODOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF PRACTICAL SKILLS OF STUDENTS THROUGH THE ORGANIZATION OF RESEARCH WORK IN NATURAL SCIENCE LESSONS

Asilbekova B. Zh., Senior Lecturer **Abduraimova N.Sh.**,
master Senior Lecturer **Tuleshova K.T.**, Ph. D. Senior Lecturer
Zhumabek Akhmetovich Tashenev University, Shymkent
E-mail: Asilbekova-1968@mail.ru, e-mail: nurjamala1970@gmail.com
E-mail: tuleshova.kulzeynep@mail.ru

Abstract. This article, analyzing the pedagogical and methodological foundations of research work, explains how the constructivist approach, competence approach and stages of the scientific method affect the development of students. The inclusion of research activities in the lesson increases the cognitive activity of the student, increases the ability to scientific knowledge of nature, and allows you to combine theoretical knowledge with real experience. In addition, laboratory work and practical tasks form responsibility, independence, the desire for accuracy and the student's skills to comply with safety rules, form the origins of scientific culture. As a result of such a comprehensive work, research approaches are evaluated as an effective way to modernize natural science lessons and are a means of developing students' scientific thinking, functional literacy, creative search, and practical skills.

Key words: science lessons, research activities, research work, practical skills, constructivism, competency approach, problem-based learning, design-research method, scientific method, observation, hypothesis, experiment, data analysis, functional literacy, cognitive activity, scientific thinking, scientific thinking, laboratory work, environmental culture, natural phenomena

ТҮЙЕ ТӨЛДЕРІНІҢ ЕНЕСІНЕН АЖЫРАТЫЛҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗДЕГІ СЫРТҚЫ ТҮЛҒАСЫ МЕН ДЕНЕ БІТІМІ

Курманбай Усен Кенжетайұлы
Ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет
Химия және биология кафедрасы
Шымкент, Қазақстан
Муминова Шолпан Самандаровна
PhD доктор, аға оқытушы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет
Химия және биология кафедрасы
Шымкент, Қазақстан
Мауленкулова Мадина Дауренқызы
Педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Аңдатпа. Бұл ғылыми жұмыста 24 айлық қазақ бактрианы және қазақ дромедары тұқымдарына жататын түйе төлдерінің негізгі дене өлшемдері салыстырмалы түрде зерттелді. Зерттеу барысында өркеш арасының биіктігі, тұлғаның қиғаш ұзындығы, кеуде орамы және білезік орамы сияқты морфометриялық көрсеткіштер еркек және ұрғашы боталар арасында өлшеніп, олардың орташа арифметикалық мәндері ($\bar{x} \pm m$) мен вариация коэффициенттері (C_v) анықталды. Нәтижелер бойынша екі тұқымда да еркек боталардың дене өлшемдері ұрғашыларына қарағанда жоғары екендігі байқалды. Зерттеу мәліметтері университет студенттерінің практикалық және ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуда, биометриялық талдау әдістерін үйретуде, дене өлшемдері мен фенотиптік белгілер арасындағы байланыстарды түсіндіруде маңызды база береді. Сонымен қатар алынған деректер зоотехния, биология, ветеринария мамандықтары үшін оқу үдерісінде қолдануға қолайлы нақты үлгі материал болып табылады.

Кілт сөздер: түйе, қазақ бактрианы, қазақ дромедары, морфометриялық көрсеткіштер, дене өлшемдері, биометриялық талдау, фенотиптік белгілер, вариациялық талдау, зоотехния, түйе шаруашылығы.

Боталардың өсіп-даму процесі, әсіресе олардың аналарынан ажыратылуы мен жайылымға шығуы, мал шаруашылығындағы маңызды кезеңдер болып табылады. Әдетте, боталардың жасы алты айға жақындаған кезде оларды біртіндеп аналарынан ажырата бастайды. Бұл кезең, малдың физиологиялық және психологиялық дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Боталар аналарынан ажырағаннан кейін олардың дене бітімінде бірқатар өзгерістер орын алады, бұл олардың болашақтағы өнімділігі мен жалпы денсаулығына әсер етуі мүмкін.

Тәжірибеде боталарды жеті айлығында толықтай аналарынан ажырату жиі қолданылады. Осы уақытқа дейін олардың асқорыту жүйесі мен жалпы денсаулығы ана сүтіне толықтай бейімделеді, бірақ жеті айға қарай ботаның денесі қосымша азыққа көшуге дайын болады. Боталар аналарынан ажыратылғаннан кейін жайылымға шығарылады, бұл олардың табиғи қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Жайылымда боталар шөп, шөптесін өсімдіктер мен басқа да табиғи азықтармен қоректенеді, бұл олардың дұрыс өсіп-дамуына ықпал етеді [1].

Шаруашылықтың жағдайына байланысты, боталарды қосымша азықтандыру қажет болуы мүмкін. Әсіресе, қыста немесе жайылымдық жай- күйі нашарлаған кезде қосымша азықтандыру оларды қалыпты дамуына қолайлы жағдай жасау үшін маңызды. Боталардың дене бітімдері мен физиологиялық ерекшеліктері жасына байланысты өзгеріп отырады. Осы кезеңде олардың денелерінің барлық бөліктері өсіп, дамиды, бұл олардың әрі қарай өнімділікке бейімделуіне мүмкіндік береді.

Аналарынан ажыратылған боталардың дене бітіміндегі өзгерістер тек сыртқы көріністе ғана байқалмайды, сонымен қатар олардың ішкі органдары да даму үстінде болады. Боталардың сүйек жүйесі, бұлшық еттерінің күшеюі және асқорыту жүйесінің жетілуі оларды тиімді азықтандыру мен күтімді қажет етеді. Егер боталар уақытында толыққанды азықтанып, дұрыс күтім көрсетілсе, олардың болашақтағы өнімділігі жоғары болады. Осылайша, боталарды аналарынан ажырату мен олардың одан арғы азықтандыру шарттары мал шаруашылығында тиімді нәтижелерге жету үшін маңызды кезеңдер болып табылады [2].

Тәжірибедегі бір жасар еркек малдардың дене өлшемдері төмендегідей болды (1-кесте): өркештер аралық биіктігі $150,9 \pm 1,54$ см, $C_v = 3,22$, тұлғасының қиғаш ұзындығы $112,6 \pm 0,86$ см, $C_v = 2,41\%$, кеудесінің орамы $172,0 \pm 3,74$ см, $C_v = 6,88\%$, білезік орамы

15,9±0,12 см, Cv=2,48% (10-кесте). өрғашы малдардың жасына жеткендегі өркештер аралық биіктігі 150,2±1,76 см, Cv=3,71%, тұлғасының қиғаш ұзындығы 110,3±0,82 см, Cv=2,34%, кеудесінің орамы 169,7±2,21 см, Cv=4,11%, ал білезік орамы 15,2±0,13 см, Cv=2,77% құрады.

1-кесте

Он екі айлық боталардың дене өлшемдері, см

Тұқымы	Дене өлшемдері	Тәжірибе топтары			
		Еркек боталар		Ұрғашы боталар	
		($\bar{x} \pm m$)	Cv	($\bar{x} \pm m$)	Cv
Қазақ бактрианы	өркеш арасының биіктігі	150,9±1,54	3,22	150,2±1,76	3,71
	тұлғасының қиғаш ұзындығы	112,6±0,86	2,41	119,3±0,32	2,34
	кеудесінің орамы	172,0±3,74	6,88	169,2±1,71	4,11
	білезік орамы	15,9±0,12	2,48	15,2±0,11	2,77
Қазақ дромедары	шоқтығының биіктігі	168,0±0,13	2,4	165,5±1,8	2,8
	тұлғасының қиғаш ұзындығы	130,6±1,0	2,5	126,0±0,6	4,5
	кеудесінің орамы	179,0±1,4	2,74	175,3±1,4	2,6
	білезік орамы	16,15±0,07	1,5	15,5±1,0	3,0

Еркек малдар өркештер аралық биіктігінің ауытқуы 144-157 см, ұрғашыларының мөлшері 140-157 см. Тұлғасының қиғаш ұзындығының ауытқуы еркектерде 109-116 см, ұрғашы малдарда 106-114 см, еркек малдардың кеудесі мен білезік орамдары сәйкесінше 160-185 және 15,0-16,5 см, ұрғашы малдарда - 155-180 және 15,0-16,0 см аралықтарында болды. Бұл жастағы еркек және ұрғашы малдар біркелкі, фенотиптері бойынша жыныстық полиморфизмі анық білінбейді [3].

Қазақ дромедарларының қай жынысқа жататынына қарамастан анасынан ажыратылғаннан бастап жасына жеткенше жедел дамитыны байқалды. Барлық дене өлшемдері бойынша дромедарлар бактриандардан озық болды. Жасына жеткен еркек малдардың өркештер аралық биіктігі 168,0 ± 1,3 см, Cv=2,4%, тұлғасының қиғаш ұзындығы 179,01,4 см, Cv=2,5%, кеудесінің орамы 179,01,4 см, Cv=2,5%, білезік орамы 16,15 ± 0,07 см, Cv=1,5% шамасында болды.

Қазақ дромедары тұқымды ұрғашы малдардың он екі айлығындағы өркештер аралық биіктігі 168,5±1,5 см, Cv=2,8%, тұлғасының қиғаш ұзындығы 126,0±1,8 см, Cv=4,5%, кеудесінің орамы 174,5±1,4 см, Cv=2,5%, білезік орамы 15,5±0,1 см, Cv=3,0% құрады (1-сурет).

Ұрғашы дромедар малдардың дене өлшемдері сәйкесінше 160-175 ; 117- 135; 170-180 және 15,0-16,0 см аралығында ауытқып отырды [4].

Ерте даму кезеңдерінде, екі айлық жаста, қаз бактрианының еркек боталары барлық дене өлшемдері бойынша ұрғашыларынан асып түседі. Алайда, жасы жеткенде, қазақ бактриандары өз қатарластарына қарағанда қазақ дромедарларынан төмен болады, яғни өркештер арасының биіктігі, кеудесінің қиғаш ұзындығы, кеудесінің орамы және білезік орамы көрсеткіштері бойынша. Бұл қазақ дромедары боталарының қазақ бактриандарына

қарағанда тез жетілгіштігін және олардың анасынан ажыратылғаннан кейінгі уақытта жайылымға жақсы бейімделетіндігін көрсетеді.

Айта кету қажет, жүргізілген тәжірибеде қазақ дромедарлары тұраралық шағылыстыру арқылы алынған. Қазақ бактрианы тұқымына жататын аналықтар мен түркмендік тұқымға жататын аталық дромедарлар арасындағы шағылыстырудан алынған төлдер үшінші ұрпаққа дейін, түркмендік дромедарлармен сіңіре будандастыру жүргізілген (KZ N13840 Патент).

Қазіргі уақытта қазақ дромедары түйелерінің өсуі мен дамуының заңдылықтары жеткілікті зерттелмеген. Бұл зерттеуде алғаш рет будандастырудан шыққан қазақ дромедары түйелерінің Оңтүстік Қазақстан аймағының жер жағдайында өсіп-өнуге бейімділігі мен жетілуі қарастырылып отыр. Бұл зерттеу қазақ дромедарларын жақсарту және өсіру үшін маңызды болып табылады, сондай-ақ осы аймақтың жайылымдарын тиімді пайдалануға қабілетті жануарларды өсіруде үлкен маңызға ие.

1-сурет. 12-айлық дромедар түйесі

Он екі айлықтан он сегіз айлық жас аралығында қазақ бактрианы боталарының сыртқы бітімінде көптеген өзгерістер кездесті және бұл өзгерістер он бес айлығынан бастап байқалды. Еркек төлдердің қасиеттері мен белгілері бойынша 18 айлық ұрғашы малдардан айырмашылығы бары сөзсіз, олардың аяқтары ұзын, дене тұлғасы созылыққы болып келеді. Он сегіз айлық еркек боталар өркештері арасының биіктігі $159,71 \pm 1,17$ см, $C_v = 2,32\%$, тұлғасының қиғаш ұзындығы $122,0 \pm 1,25$ см, $C_v = 3,23\%$, кеудесінің орамы $194,4 \pm 2,60$ см, $C_v = 4,24\%$, білезік орамы $17,0 \pm 0,10$ см, $C_v = 1,97\%$. Бұл он екі айлықтан он сегіз айлыққа дейінгі аралықта еркек малдардың абсолюттік даму көрсеткіштері: өркештераралық биіктігі 8,8 см, тұлғасының қиғаш ұзындығы 9,4 см, кеудесінің орамы 22,4 см, білезік орамы 1,1 см артқанын көрсетеді. Өркештер арасы биіктігі 154-163 см, ұрғашыларда 152-163 см құраса, тұлғасының қиғаш ұзындығы 116-127 см, ұрғашыларында 113-123 см дейін ауытқыған [4]. Еркек малдар кеудесі орамының лимиті 180-202 см, білезік орамының ауытқуы 16,5-17,5 см дейін, осындай көрсеткіштер ұрғашыларда да кездеседі (2-кесте)

2-кесте

18 айлық бота өлшемдері мен дене бітімінің индексі

Түйе тұқымы	Көрсеткіштер	Белгілер	Тәжірибе топтары			
			Еркек бота		Ұрғашы бота	
			$(\bar{x} \pm m)$	C_v	$(\bar{x} \pm m)$	C_v
		өркеш арасының биіктігі	$159,7 \pm 1,17$	2,32	$157,5 \pm 1,78$	3,58

Қазақ бактрианы	Дене өлшемдері, см , см	тұлғасының қиғаш ұзындығы	122,0±1,25	3,23	117,9±1,07	2,87
		кеудесінің орамы	194,4±2,60	4,24	192,9±1,77	2,91
		білезік орамы	17,00±0,19	1,1	17,06±0,20	1,66
	Дене бітімінің индекстері, %	созылмалылығы	76,15±0,92	3,41	69,93±0,90	3,7
		шомбалдылығы	121,74±1,48	3,87	122,45±1,51	4,0
		мығымдылығы	159,49±2,7	5,38	163,54±1,64	2,99
		сүйектілігі	10,65±0,12	2,31	10,28±0,15	3,5
		өркеш арасының биіктігі	172,5±2,0	2,31	175,0±1,8	2,8
Қазақ дромедары	Дене өлшемдері, см	тұлғасының қиғаш ұзындығы	137,8±2,0	1,9	132,5±2,2	2,0
		кеудесінің орамы	190,0	2,2	185,0±2,2	2,2
		білезік орамы	17,5±0,08	2,03	17,0±0,09	2,8
		созылмалылығы	79,88±0,85	3,0	77,20±1,21	3,9
	Дене бітімінің индекстері, %	шомбалдылығы	110,14±1,02	3,85	108,03±1,01	2,85
		мығымдылығы	138,06±2,0	2,89	135,50±1,90	3,7
		сүйектілігі	10,42±0,2	2,98	10,00±0,15	2,8

Он сегіз айлық ұрғашы боталар өркештері арасының биіктігі 157,5±1,78 см, $C_v=2,77\%$, тұлғасының қиғаш ұзындығы 117,9±1,07 см, $C_v=2,91\%$, білезік орамы 17.0510,19 см, $C_v=1,66\%$ құрады. Қазақ бактрианы түйе төлдерінің көрсетілген өлшемдерінің өзгеру коэффициенттері өте төмен, бұл олардың көрсеткіштерінің барлық уақытта тұрақты екенін дәлелдейді [5].

Тәжірибеде сүт бағатындағы қазақ бактрианы Созақтық түйе түрлерінің ішінде бойы пәс малдар кездеспейді. Мұндай көрсеткішке "Жылтырак" шаруашылық ұжымы, "Созақ" ашық акционерлік ұжымдарының қол жеткізуі Оңтүстік Қазақстан облысындағы түйелерді асылдандыру, сұрыптау жұмыстарына көп көңіл бөлініп, жақсы жолға қойылғандығына байланысты.

Екі жасар боталардың өркештер аралық биіктігі 171,01±1,31 см, $C_v=2,42\%$, тұлғасының қиғаш ұзындығы 137,1±0,80 см, $C_v=1,83\%$, кеудесінің орамы 213,9±2,98см, $C_v=4,40\%$, білезік орамы 18,0±0,10 см, $C_v=1,85\%$ болды. Еркек малдардың өркештер аралық абсолюттік биіктігі 11,3 см, тұлғасының қиғаш ұзындығы 15,1 см, кеудесінің орамы 19,5 см, білезік орамы 1,0 см (12-кесте). Жастары 24 айға жеткен ұрғашы малдар дене құрылыстарының абсолюттік өсіп-дамуы біркелкі болмады. Алты айдан асқан ұрғашы боталар өркештерінің аралық абсолюттік биіктігі 10,0 см, тұлғасының қиғаш ұзындығы 14,5 см, кеудесінің орамы 16,0 см, білезік орамы 1,0 см болды. Екі жасар ұрғашы малдар өркештері арасының биіктігі 167,5±1,60 см, $C_v=3,0\%$, тұлғасының қиғаш ұзындығы 132,4±1,23 см, $C_v=2,94\%$, кеудесінің орамы 208,9±1,28 см, $C_v=1,93\%$, білезік орамы 18,05±0,09 см, $C_v=1,57\%$. Өркештер арасы биіктігінің ауытқу көрсеткіштері еркек малдарда 164-178 , ұрғашыларында 158-175 см. Еркек малдар тұлғасының қиғаш ұзындығының ауытқуы 134-140 см, ұрғашыларында 127-139 см, кеудесінің орамы еркектерде 198-229 см аралығында, ұрғашыларында 205-218 см болды. Білезік орамының

лимиті онша жоғары емес, 17,5-18,5 см аралығында және малдардың жынысына қарамай шамалас болатыны анықталды (3-кесте) [6].

Қазақ бактриандарының бір жасарында байқалған олардың жедел өсу динамикасы, олардың екі жасарында да сақталды. Екі жасар еркек малдар шоқтығының биіктігі $177,7 \pm 1,0$ см, $C_v=1,78\%$, тұлғасының қиғаш ұзындығы $141,5 \pm 1,16$ см, $C_v=2,58\%$, кеудесінің орамы $201,0 \pm 1,03$ см, $C_v=1,62\%$ және білезік орамы $17,95 \pm 0,09$ см, $C_v=1,58\%$ құрады. Екі жасар ұрғашы дромедар малдары шоқтығының биіктігі $176,6 \pm 1,4$ см, тұлғасының қиғаш ұзындығы $135,8 \pm 1,2$ см, кеудесінің орамы $193,3 \pm 1,0$ см, ал білезік орамы $17,3 \pm 0,08$ см шамасында, дене өлшемдерінің өзгергіштік коэффициенті 1,5%-дан 2,9%-ға дейінгі аралықта болды [7,8].

Екі жасар қазақ бактриандары өз қатарластары қазақ дромедарларынан кеудесі мен білезік орамы секілді дене өлшемдері бойынша жоғары болғанымен, шоқтығының биіктігі мен тұлғасының қиғаш ұзындығы көрсеткіштері бойынша төмен болды (3-сурет).

3-кесте

24 айлық түйе төлдерінің дене өлшемдері

Тұқымы	Дене өлшемдері	Тәжірибе топтары			
		Еркек боталар		Ұрғашы боталар	
		$(\bar{x} \pm m)$	C_v	$(\bar{x} \pm m)$	C_v
Қазақ бактрианы	өркеш арасындың биіктігі	$171,0 \pm 1,31$	2,42	$167,5 \pm 1,60$	3,02
	тұлғасының қиғаш ұзындығы	$137,1 \pm 0,80$	1,83	$132,4 \pm 1,23$	2,94
	кеудесінің орамы	$213,9 \pm 2,98$	4,02	$208,9 \pm 1,93$	2,89
	білезік орамы	$17,4 \pm 0,10$	1,85	$17,0 \pm 0,19$	1,57
Қазақ дромедары	шоқтығының биіктігі	$177,7 \pm 1,01$	1,76	$176,7 \pm 2,0$	2,5
	тұлғасының қиғаш ұзындығы	$141,5 \pm 1,16$	2,58	$137,5 \pm 2,89$	2,9
	кеудесінің орамы	$201,0 \pm 1,03$	1,63	$192,3 \pm 1,7$	1,7
	білезік орамы	$17,95 \pm 0,09$	1,58	$17,3 \pm 0,15$	1,8

2-сурет . 24-айлық дромедар түйесі

3-сурет. 24-айлық бактриан түйесі

Зерттеу нәтижелері еркек және ұрғашы түйелердің өсу қарқыны мен дене өлшемдері арасындағы ерекшеліктерді және олардың жынысқа тәуелділігі туралы маңызды мәліметтер береді. Бұл деректер түйелердің селекциялық және шаруашылық мақсаттағы пайдаланылуы үшін өте құнды болып табылады. Еркек түйелердің дамуының жоғары қарқыны мен дене өлшемдерінің ерекшеліктері олардың белгілі бір шаруашылық мақсаттарға қолданылуын, сондай-ақ жеке түйелердің өнімділік әлеуетін болжаудағы рөлін арттырады [9,10].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Джумагулов И.К. Селекция, разведение казахского бактриана и межвидовая гибридизация в верблюдоводстве // Проблемы развития верблюдоводства в Казахстане. – Алма-Ата: Қайнар, 1981. – С. 40–52.
2. Джумагулов И.К., Смагулов А.С. Опыт передовиков по выращиванию верблюжат. – Алма-Ата, 1950. – 37 с.
3. Джумагулов И.К. Метод получения новых высокопродуктивных гибридов (в верблюдоводстве) при межвидовой гибридизации бактриана с дромедарами. – Алма-Ата, 1970. – С. 338–340.
4. Джумагулов И.К. Метод получения высокопродуктивного гибрида кез-нар. – Алма-Ата, 1982. – 11 с.
5. Баймуканов А. Цитогенетика и селекция двугорбых, одногорбых верблюдов и их гибридов. – Алматы, 2002. – 160 с.
6. Баймуканов А. Научно-зоотехнические основы повышения продуктивности и совершенствования технологии молочного верблюдоводства: дис. ... докт. с.-х. наук. – Алма-Ата, 1991. – 53 с.
7. Баймуканов А. Методы разведения и оценка молочной продуктивности верблюдиц. – Алматы, 1997. – С. 83–87.
8. Турумбетов Б.С. Рост, развитие и некоторые биологические особенности верблюжат двойного стада: автореф. дис. ... канд. с.-х. наук. – Алматы, 1996. – 21 с.
9. Серікбаев А.Б. Қазақстандағы түйе шаруашылығының биологиялық және технологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 245 с.
10. Мустафин К.Ж. Түйелердің тұқымдық ерекшеліктері және өнімділігі. – Астана: Фолиант, 2015. – 198 с.

ВНЕШНИЙ ВИД И ТЕЛОСЛОЖЕНИЕ ВЕРБЛЮЖЬИХ ДЕТЕНЫШЕЙ ПОСЛЕ РАЗЛУЧЕНИЯ С ТЕЩЕЙ

Курманбай Усен Кенжетаевич

Кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель
Университет им.Ж. А. Ташенева

Кафедра химии и биологии
Шымкент, Казахстан
Муминова Шолпан Самандаровна
Доктор PhD, старший преподаватель
Университет им.Ж. А. Ташенева
Кафедра химии и биологии
Шымкент, Казахстан

Мауленкулова Мадина Дауреновна
Магистр педагогических наук, преподаватель
Университет им.Ж. А. Ташенева
Кафедра химии и биологии
Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной статье сравнительно изучены основные параметры тела телят казахской бактериальной и казахской дромедаровой пород в возрасте 24 месяцев. В ходе исследования измерялись морфометрические показатели, такие как высота холки, косая длина туловища, обхват груди и обхват запястья у бычков и телочек, а также определялись их средние арифметические значения ($\bar{x} \pm m$) и коэффициенты вариации (Cv). Результаты показали, что у бычков обеих пород параметры тела выше, чем у телочек. Полученные данные являются важной базой для развития практических и научно-исследовательских навыков студентов, обучения методам биометрического анализа и понимания связи между размерами тела и фенотипическими признаками. Кроме того, эти данные представляют собой наглядный учебный материал, применимый в учебном процессе по направлениям зоотехния, биология и ветеринария.

Ключевые слова: верблюды, казахский бактриан, казахский дромедар, морфометрические показатели, измерения тела, биометрический анализ, фенотипические признаки, вариационный анализ, зоотехния, верблюдоводство.

EXTERNAL PERSONALITY AND PHYSIQUE OF CAMEL CUBS AFTER SEPARATION FROM THEIR MOTHER-IN-LAW

Kurmanbay Usen Kenzhetayevich
Candidate of Agricultural Sciences, senior lecturer
University named after zh.a.Tashenev
Department of chemistry and biology
Shymkent, Kazakhstan

Muminova Sholpan Samandarovna
PhD doctor, senior lecturer
University named after zh.a.Tashenev
Department of chemistry and biology
Shymkent, Kazakhstan

Maulenkulova Madina Daurenovna
Master of Pedagogical Sciences, teacher
University named after zh.a.Tashenev
Department of chemistry and biology
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article presents a comparative study of the main body measurements of 24-month-old calves of the Kazakh Bactrian and Kazakh Dromedary breeds. Morphometric indicators such as withers height, oblique body length, chest girth, and wrist girth were measured in male

and female calves, and their mean values ($\bar{x} \pm m$) and coefficients of variation (C_v) were determined. The results showed that male calves of both breeds have higher body measurements compared to females. The data provide an important basis for developing students' practical and research skills, teaching biometric analysis methods, and understanding the relationships between body measurements and phenotypic traits. Additionally, the results serve as a suitable illustrative material for educational purposes in the fields of animal husbandry, biology, and veterinary studies.

Key words: camels, Kazakh Bactrian, Kazakh dromedary, morphometric indicators, body measurements, biometric analysis, phenotypic traits, variation analysis, animal husbandry, camel breeding.

PATRINIA INTERMEDIA (HORN) ROEN. ET SCHULT. ОПА ПАТРИНИА ӨСІМДІГІНІН ОНТОГЕНЕЗІНДЕГІ ВЕГЕТАТИВТІК МҮШЕЛЕРІНІН МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Курманбай Усен Кенжетайұлы

ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Химия және биология кафедрасы

Шымкент, Қазақстан

Нарымбаева Зауре Каркиновна

химия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Химия және биология кафедрасы

Шымкент, Қазақстан

Мауленкулова Мадина Дауренқызы

педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Химия және биология кафедрасы

Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. өсімдігінің онтогенезі, морфологиялық ерекшеліктері және экологиялық жағдайға байланысты дамуы зерттелді. Зерттеу барысында өсімдіктің тұқымнан өскінге дейінгі, ювенильдік, имматурлық, виргинильдік және генеративтік тіршілік кезеңдері сипатталды. Екпе жағдайында өсірілген өсімдіктер табиғи жағдайда өсетіндерге қарағанда тез жетіліп, жапырақ саны мен көлемі, тамыр жүйесінің тереңдігі мен өркен биіктігі жоғары болатыны анықталды. Бұл нәтижелер биология, ботаника және агрономия саласындағы білім беру мен ғылыми-зерттеу жұмыстарына практикалық пайдасын тигізеді. Олар дәрілік өсімдіктерді экологиялық тұрғыдан тиімді өсіру технологияларын әзірлеу, өсімдіктің морфологиялық және онтогенетикалық ерекшеліктерін оқытуда қолдануға мүмкіндік береді, сондай-ақ студенттер мен магистранттар үшін тәжірибелік зерттеу материалын қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult., онтогенез, фитоценоз, стратификация, тұқым, температура, морфология, ботаника.

Valeriana тұқымдасының *Patrinia* туысынан Қазақстанда екі түрі: *Patrinia sibirica* (L.) Juss және *Patrinia intermedia* (Horn.) Roem. et Schult. кездеседі. Оның алғашқы түрі өзінің әсері тұрғысынан дәрілік *Valeriana* өсімдігін алмастыра алады [1].

Латенттік кезең — *Patrinia intermedia* (Horn.) Roem. et Schult. тұқымының тыныштық күйі. Тұқым толық пісіп-жетілгеннен кейін өну қабілетін келесі көктемге немесе сол жылғы күзге дейін, болмаса әдеби мәліметтер бойынша 20 күннен бірнеше жылға дейін сақтауы мүмкін. Тұқым құрамында қалыптасқан ұрық (embryo), қоректік заттар қоры және сыртында жеміс серігі (перикарпий) болады. Орта патриния жемісі — тұқымбүрі бір ұялы, сопақ немесе жұмыртқа пішінді, солғын қоңыр түсті, бір тұқымды, үлпек қабыршақты, кең жұмыртқа пішінді гүл жапырақшалы, перикарпийдің сырты майда қырлы, ұшы сүйір тұқымша. Оның ұзындығы $6,7 \pm 0,22$ мм, ені $4,9 \pm 0,65$ мм, 1000 тұқымның салмағы $0,94 \pm 0,78$ г.

Patrinia intermedia (Horn.) Roem. et Schult. тұқымшалары өте ұсақ. Тұқымдар теңіз деңгейінен 1405 м биіктіктегі Терісбұтақ шатқалындағы қыраттың оңтүстік беткейінен, әр түрлі шөпті өсімдіктер қауымындағы 2–3 жылдық өсімдіктерден жиналды. Тұқымдардың пісіп-жетілуі олардың түсуі мен өздігінен шашылуымен анықталады. Себуге бірыңғай ірі және сырты тегіс, сапалы тұқымдар пайдаланылды [2].

Зерттеуге алынған *Patrinia intermedia* (Horn.) Roem. et Schult. тұқымы алдын ала айдалып дайындалған жерге 0,5–1 см тереңдікке мына жобамен себілді: жүйектің ұзындығы 5 м, ал жүйек аралықтары 60 см етіп алынды. Жерге сеппес бұрын *Patrinia intermedia* тұқымының лабораториялық жағдайдағы және арнайы питомниктегі ашық грунттағы өну қабілеттігі мен өсу қарқындылығы анықталды. Тұқымдарды зертханалық зерттеу ботаника кафедрасында жүргізілді.

Тәжірибе алдында тұқымдар 15–20 минут бойы марганец қышқылды калий ерітіндісінде өңделді. Зертханалық жағдайда тұқымдар тұрақты жарық пен жеткілікті ылғалдылықта, шығыс жақтағы терезе алдынан 40 см қашықтықта $+20...+22$ °C температурада, сорғыш қағазда өндірілді. Зерттеу нәтижелері бойынша лабораториялық жағдайда өнгіштігі 47 пайыз, ал оның 2 тәуліктік өну қуаты — 27 пайыз. Тұқымдардың зертханалық өнгіштігі мен өну қуаты олардың егістік жағдайымен сәйкес еместігі анықталды.

Тұқымдардың іс жүзінде өнуінің кідіруі және өскіндердің шығуының біркелкі еместігі байқалды. Осыған байланысты тұқымның себу мөлшерін дәлірек анықтау үшін лабораториялық зерттеумен бірге далалық немесе ашық топырақтағы өнгіштігі мен өну қуаты қарастырылды. Бір шаршы метр жерге себілген тұқым мөлшері күні бұрын есептелгенде орташа 800 данаға тең болды.

Далалық тәжірибеде көктемгі себу стратификацияланған тұқымдармен жүргізілді. Тұқымдарды стратификациялау 0°C температурадағы ылғалды ағаш үгіндісінде жүргізілді. Тұқым себу кезіндегі тәуліктік орташа температура 20–22 °C болды [3,4].

Тұқымды себу уақытындағы топырақ ылғалдылығы мамыр айында 5 см тереңдікте қолайлы болды. Екпе жағдайда өнгіштігі 41%, ал 14 күні өну қуаты 17%.

Өскіндік тіршілік күйі (р). (15-сурет, р) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roem. et Schult. тұқымша ұрығы тік, түссіз, жалпақ пішінді, тұқымша ішін түгелдей толтырады, демек оның эндоспермі жоқ. Ондағы қоректік зат қоры қос тұқымжарнақта жинақталған. Бұл жағдайда тұқымжарнақ өзінің меристематикалық қасиетінен айырылады да, ол моноподиальды өркендік бүршікті қорғаушы, алғашқы ассимиляциялық және гаусториялық мүше ретінде қызмет атқарады.

Тұқымжарнағы екі эллипсті-дөнгелек пішінді, түсі жасыл, ұзындығы $0,91 \pm 0,21$ см, ені $0,53 \pm 0,27$ см. Тұқым жерге себілгеннен кейін екпе жағдайда 10–15 күн топырақ ылғалдылығы мен тұқымшада жүретін физиологиялық, биохимиялық процестер нәтижесінде ісініп, ұрықтағы тамыр жұрнағының меристематикалық клеткалары белсенді бөліну арқылы ұрық тамыры өсіп, оның ұшындағы перикарпийді жарып, сыртқа шығады да, тұқымның латенттік кезеңі аяқталады.

Ұрық тамыр ақшыл-сары түсті, оймақшасы үшкірленген, ұзындығы $3,71 \pm 0,51$ см, тамыр алқымының диаметрі 0,1 см, жеміс серігі қақырап, жұмыртқа пішінді, ақшыл-жасыл

түсті тұқымжарнақ топырақ бетіне шығады. Тұқымның өнуі жерүсті типті. Гипокотилі ашық ақ түсті, ұзындығы $1,3 \pm 0,57$ см, оның ұрық тамырға өткен жері бунақты. Тұқымжарнақтар ювенильдік кезеңге өту барысында көлемі үлкейіп, біртіндеп ассимиляциялық мүше ретінде жасыл түске ауысады. Өскіндік тіршілік күйі ұзақтығы 35–40 күн.

Ювенильдік тіршілік күйі (j). (15-сурет, j) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. дамуының бұл кезеңі тұқымжарнақтың қурап түсуімен, алғашқы 5–7 делекті жапырақтардың дамуымен сипатталады. Жапырақтары әлі майда, айқыш-қарама-қарсы, қондырмалы орналасқан, кері жұмыртқа немесе ланцет пішінді, жиектері майда тісті, ұзындығы $7,45 \pm 1,59$ см, ені $3,51 \pm 1,21$ см.

Гипокотилі мен ұрықтамыры біршама ұзарған, алғашқы ұзындығы $2,3 \pm 1,07$ см, тамыры $9,17 \pm 0,28$ см-ге тереңдейді, тамыр алқымының диаметрі $0,1–0,2$ см. Бірінші реттік жанама тамырларының саны 8–10, ұзындығы $4,72 \pm 0,87$ см, екіншісі $1,07 \pm 0,29$ см. Өсімдіктің делекті жапырақтары қондырмалы, топтасып тік өскендіктен, оның биіктігі $6,71 \pm 1,23$ см.

Тұқымжарнақты буын біртіндеп топырақ бетіне тартылып, жуанланып, қысқарады. Жапырақ аралық буындар өзара түйісіп, қысқарған. Соның нәтижесінде делекті ықшамдап қысқарған өркен жуанданып, моноподиальды дамиды да, қосалқы тамырларға бастама болатын түбір қалыптасады. Ювенильдік тіршілік күйі ұзақтығы 30–34 күн.

Имматурлық тіршілік күйі (it). (15-сурет, im) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. бұл тіршілік күйінде тұқымжарнақты буынаралығы біртіндеп топырақ бетіне тартыла көміледі. Тұқымжарнақты буыннан дамыған 8–11 делекті жапырақтар қондырмалы, айқас, қарама-қарсы орналасқан, ұзындығы $10,12 \pm 1,87$ см, ені $4,46 \pm 0,59$ см. Олар ланцет пішінді, жиектері әлсіз тісті, жүйкелері қалыптасқан.

Өсімдіктің делекті жапырақтары қондырмалы, топтасып тік өскендіктен, оның биіктігі 9–11 см. Тамыр алқымы аздап жуандаған, айқын кіндік тамырлы, диаметрі $0,3–0,5$ см. Ұрық тамыр $17,41 \pm 1,82$ см-ге тереңдейді. Бірінші реттік жанама тамырлары 18–20 дана, ұзындықтары $4,36 \pm 0,57$ см. Бұл даму фазасында ұзындықтары 7–9 см, 4–6 қосалқы тамырлар қалыптасып, олар көлбеу өсіп, топырақ беткі қабатында таралады. Моноподиальды делекті өркеннің жуандай дамуы одан әрі жалғасады. Имматурлық тіршілік күйі ұзақтығы 27–29 күн.

Виргинильдік тіршілік күйі (v). (15-сурет, v) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. алғашқы жылғы патриния вегетациясы оның виргинильдік даму кезеңімен аяқталады.

Өсімдік делекті көп (13–18) жапырақты, моноподиальды ықшамдалған сабағымен, түбірімен қалыптасады. Жапырақтары біршама көлемді, ұзындығы $14,71 \pm 2,41$ см, ені $9,15 \pm 1,62$ см, кері жұмыртқа немесе сопақ-ланцет пішінді, сағақты, екі рет қауырсынды тілімделген, жүйкелері қауырсынды торлы. Өсімдіктің делекті жапырақтарының ұзындығы 10–13 см.

Патриния тамыр жүйесі айқын кіндік тамырлы, ол бірінші жылғы даму соңында топыраққа $87,26 \pm 1,72$ см тереңдікке енеді. Оның бірінші реттік жанама тамыры 4, ұзындығы $22,19 \pm 1,24$ см, екінші қатарының ұзындығы $11,93 \pm 0,56$ см, үшінші қатарының ұзындығы $3,18 \pm 0,23$ см-ден аспайды, ал топырақтағы таралуы 5–16 см тереңдік аралығында, яғни негізінен өсімдіктің жанама тамырлары оның ылғалды беткі қабаттарында орналасады. Тамыр алқымының диаметрі $0,7–0,9$ см.

Күздегі ықшамдалған сабақ негізінің төбелік меристемасының белсенділігінің біртіндеп баяулауына және күзгі үсікке байланысты жапырақтар өліп, топырақ қабатында ықшамдалған сабақ моноподиальды «қанқалы» түбір ретінде сақталады. Виргинильдік тіршілік күйі ұзақтығы 29–32 күн. Келесі маусымда осы кезең қайталанады.

Генеративтік кезең (g). Бұл кезеңде өсімдік үш тіршілік күйге бөлінеді: жас (g1), орта жас (g2) және кәрі (g3) генеративтік тіршілік күйі. Бірінші тіршілік күйінде (g1) өсімдіктің

осьтік және жанама бұтақтарында гүл шоғырлары қалыптаса бастайды. Осы күйде үлкен өсімдікке тән барлық белгілері болады.

Жас генеративтік тіршілік күйі (g1). (15-сурет, d:) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. екінші маусымдық көктеуі, оның өткен жылғы қаңқалы ықшамдалған сабақ түбірінен қалыптасатын төбелік және бүйірлік қайта даму бүршіктерінен делекті жапырақтар мен репродуктивтік өркеннің өсуімен сипатталады [5,6].

Патриния көпжылдық, жартылай делекті тіршілік формалы өсімдік. Ол Алматы маңындағы екпе жағдайда көктеудің екінші жылы маманданған, монокарпты репродуктивтік өркен қалыптастырады да, олардың саны дарақ пәрменділігіне байланысты 13, ал кейде одан да көп болуы мүмкін. Екпе жағдайдағы патринияның репродуктивтік өркенінің биіктігі $47,58 \pm 1,12$ см, ал бұтасының диаметрі $39,85 \pm 0,47$ см, делекті жапырақтарының саны 12–16, сабақтағылары 6–8, алғашқыларының ұзындығы $21,53 \pm 1,96$ см, ені $13,92 \pm 2,17$ см, ал соңғылары $10,15 \pm 1,25$ см және $5,74 \pm 2,23$ см болады.

Демек, патринияның сабақтық жапырақтарына қарағанда делектік жапырақтары біршама көлемді, бірінші жылғы қалыптасқан жер асты біртұтас түбіртектің (ықшамдалған сабақ) бүйірлік бүршіктерінен дамитын бұтақтардан қалыптасқан жекелеген моноподиальды өркендердің жапырақтануынан көп санды болады. Өйткені бұл өркендердің репродуктивтік мүшесінің қалыптасуы келесі жылы болады. Маусым–шілде айларында гүлдейді. Жемісі тамыз–қыркүйекте пісіп жетіледі.

Patrinia intermedia (Horn.) Roen. et Schult. өсімдігі екінші жылы жас генеративтік кезеңінде бұрынғы жерасты мүшесі одан әрі өз дамуын жалғастырады. Оның негізгі тамырының топыраққа терең таралуы төртінші ретке дейін қалыптасады. Сонымен қатар орта патринияның тамыр жүйесінде де екінші жылмен салыстырғанда айтарлықтай өзгеріс болмады. Өсімдік тамыр жүйесі бұрынғыша тік бағытта өседі де, топыраққа $158,2 \pm 1,39$ см тереңдікке енеді. Негізгі тамырлардың жанама тамырларға бұтақтануы төртінші реттікке дейін ғана қалады.

Жанама тамырлардың бірінші қатарының ұзындығы $67,51 \pm 1,86$ см, екінші қатарының ұзындығы $36,53 \pm 1,59$ см, үшіншісі $10,14 \pm 0,86$ см, төртіншісі $2,45 \pm 0,63$ см-ден аспайды. Жалпы, *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. тамыры сарғыш-қоңыр түсті, етженді. Орта генеративтік тіршілік күйі 56–60 күнге созылады. Жалпы алғанда, *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. өсімдігінің онтогенезі 226–243 күнге созылады.

Генеративтік кезеңінде. Табиғи фитоценоздар жағдайында (15-сурет, 82-1) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. тамырын зерттеу үшін топырақ казбасы орманды белдеуде, Терісбұтақ шатқалындағы қыраттың оңтүстік беткейінен салынды. Оның теңіз деңгейінен биіктігі 1455 м. Бұл экспозицияның топырағы таудың тасты жері.

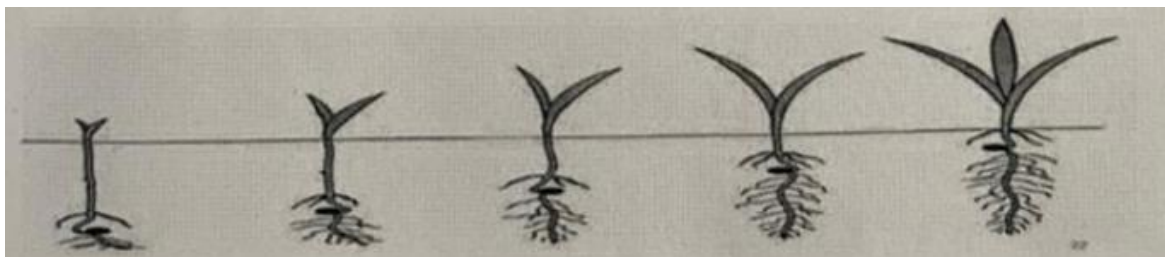
Топырақ казбасы биік жотаның етегіне жақын жерден әртүрлі шөпті өсімдіктер қауымдастығында салынды. Өсімдіктер жабынында *Glycyrrhiza uralensis* Fisch., *Origanum vulgare* L., *Artemisia santolinifolia* Turcz. ex Krasch., *Agropyron repens* (L.) Beauv., *Poa pratensis* L., *Phleum phleoides* (L.) Kazst., *Artemisia absinthium* L., *Libanotis schrenkiana* C.A.Mey. ex Schischk., *Nepeta pannonica* L., *Medicago falcata* L., *Festuca sulcata* L., *Vicia tenuifolia* Roth. Gaudin, *Ferula akitschkensis* B. Fedtsch., *Melica transsilvanica* Schur., *Dipsacus azureus* Schrenk., *Galium verum* L. және т.б. кездеседі [7,8].

Табиғи жағдайда өсімдіктердің толық гүлдеп, жеміс беретін генеративтік дарақтарының биіктігі $38,91 \pm 2,45$ см, ал диаметрі $32,16 \pm 1,06$ см-ден аспайды; жапырақ саны 11–19, ұзындығы $17,81 \pm 2,01$ см, ені $11,34 \pm 1,08$ см. Орта патринияның табиғат жағдайындағы генеративтік даму кезеңіндегі дарағының өркен және тамыр жүйелерінің деңгейлі морфологиялық ерекшеліктерін көрсетеді.

Екпе түрге қарағанда, табиғат жағдайында кіндік тамыр аздаған бұрылыстар жасап, тік бағытта өседі және топыраққа $135,5 \pm 2,12$ см тереңдікке дейін енеді. Өсімдіктің тіршілігі толықтай осы кіндік тамырдың белсенділігіне байланысты, себебі оның жанама тамырлары сирек және нашар жетілген. Кіндік тамырдың жанама тамырларға бұтақтануы

төртінші қатарға дейін. Жанама тамырлардың бірінші қатарының ұзындығы $71,77 \pm 1,28$ см, екінші қатарының ұзындығы $32,48 \pm 1,62$ см, үшіншісі $14,98 \pm 0,43$ см, төртіншісі $1,84 \pm 0,69$ см-ден аспайды.

Патринияның салыстырмалы морфологиясын қарастыру нәтижесінде екпе жағдайында қолданылатын агротехникалық шаралар өсімдіктің өркен жүйесіне әсер ететіндігі байқалады. Бұл оның өскін биіктігіне, негізгі тамырдың топыраққа енген тереңдігіне, жапырақ саны мен көлеміне айқын әсер етеді (1-сурет). Онтогенезі кезінде *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. әртүрлі тіршілік кезеңдерін — өскіндік, ювенильдік, имматурлық, виргинильдік және генеративтік кезеңдерді — қамтиды [9,10].

1-сурет. *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. өсімдігінің онтогенезі мен тіршілік кезеңдерінің морфологиялық ерекшеліктері.

Дәрілік өсімдік түрлерінің табиғи қорының шектеулі болуына байланысты олардың шикізатын екпе жағдайда өндіру аса тиімді екендігі күмән тудырмайды. Осы тұрғыдан Алматы маңында екпе жағдайда өсірген орта патринияның морфологиялық ерекшеліктері агротехникалық шаралар нәтижесінде табиғат жағдайына қарағанда анағұрлым тез жетіліп, жерасты мүшесінің шикізаттық өнімін сапалы түрде беретіндігін көрсетеді.

Неративтік тіршілік күйі және генеративтік тіршілік күйі (табиғатта) *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. онтогенезінің маңызды кезеңдері болып табылады.

Қорытынды. *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. өсімдігі өзінің онтогенезінде бірнеше тіршілік кезеңінен өтеді: тұқымнан өскінге дейінгі, ювенильдік, имматурлық, виргинильдік және генеративтік кезеңдер. Әр кезеңде өсімдік морфологиялық және физиологиялық ерекшеліктерімен сипатталады: өскіндік кезеңде ұрық тамыры мен тұқымжарнағы дамиды, ювенильдік және имматурлық кезеңдерде сабақ, жапырақ және жанама тамыр жүйесі қалыптасады, ал виргинильдік және генеративтік кезеңде өсімдік репродуктивтік мүшелерін дамытады.

Екпе жағдайында өсірілген өсімдіктер табиғи жағдайда өсетіндерге қарағанда тез жетіліп, жерасты мүшелерінің шикізаттық көлемі мен сапасын арттырады. Нәтижесінде, *Patrinia intermedia* дәрілік өсімдік ретінде экологиялық тиімді және экономикалық тұрғыдан тұрақты өндірілуге лайықты болып табылады.

Осы зерттеу нәтижелері дәрілік өсімдіктерді экологиялық жағдайға байланысты тиімді екпе технологияларын қолдану арқылы өсірудің негізін көрсетеді және патринияның биологиялық ерекшеліктерін, онтогенезін толық сипаттайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Котова Т. И., Серебрякова Т. И. Морфология и экология многолетних травянистых растений. — Санкт-Петербург: Гидрометеоиздат, 2005. — 312 с.
2. Малиновский К. А. Основы ботаники. — Алматы: Қазақ университеті, 2013. — 384 б.
3. Садықов Т. С. Қазақстан флорасының биологиялық әртүрлілігі. — Алматы: Дәуір, 2020. — 270 б.
4. Әбдірахманова Г. Ж. Қазақстанның шөптесін өсімдіктерінің морфологиясы мен онтогенезі. — Алматы: Ботаника институты, 2015. — 198 б.

5. Жұмабаев Б. К., Есенғали А. Фитоценологиялық зерттеулер негіздері: монография. — Алматы: Қазақ университеті, 2017. — 245 б.
6. Жұмаділова А. Т. Жергілікті флораның экологиялық адаптациясы. — Алматы: Ғылым, 2018. — 210 б.
7. Сейітқұлова, Н.М., Мұхамбетова, А.А. Қазақстан флорасындағы *Patrinia* туысының түрлері және олардың морфологиялық ерекшеліктері // Биология және экология журналы. — 2021. — №4. — 66–72 бб.
8. Қазыбек, Р.Қ. Қазақстанның дәрілік өсімдіктерінің биоэкологиясы. — Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. — 280 б.
9. Flora of Kazakhstan. Vol. 5. — Almaty: Institute of Botany and Phytointroduction, 2018. — 428 p.
10. Wu, Z. Y., Raven, P. H. Flora of China. Vol. 19: Scrophulariaceae through Gesneriaceae. — Beijing & St. Louis: Science Press & Missouri Botanical Garden Press, 2005. — 592 p.

PATRINIA INTERMEDIA (HORN) ROEN.ET SCHULT. ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ ВЕГЕТАТИВНЫХ ОРГАНОВ В ОНТОГЕНЕЗЕ РАСТЕНИЯ СРЕДНИЙ ПАТРИНИИ

Курманбай Усен Кенжетаевич

кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель
Университет им.Ж. А. Ташенева
Кафедра химии и биологии
Шымкент, Казахстан

Нарымбаева Зауре Каркиновна

кандидат химических наук, старший преподаватель
Университет им.Ж. А. Ташенева
Кафедра химии и биологии
Шымкент, Казахстан

Мауленкулова Мадина Дауреновна

магистр педагогических наук, преподаватель
Университет им.Ж. А. Ташенева
Кафедра химии и биологии
Шымкент, Казахстан

Аннотация. В этой статье изучены онтогенез, морфологические особенности и развитие *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. в зависимости от экологических условий. В ходе исследования описаны стадии жизненного цикла растения: от семени до проростка, ювенильная, имматурная, виргинильная и генеративная. Установлено, что растения, выращенные в посевных условиях, развиваются быстрее, имеют большее количество и размер листьев, более глубокую корневую систему и большую высоту побегов по сравнению с растениями в естественных условиях. Полученные результаты имеют практическую значимость для образовательной и научно-исследовательской работы в области биологии, ботаники и агрономии. Они позволяют разрабатывать экологически эффективные технологии выращивания лекарственных растений, использовать морфологические и онтогенетические особенности растения в обучении, а также предоставляют студентам и магистрантам материалы для практических исследований.

Ключевые слова: *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult., онтогенез, фитоценоз,

стратификация, семя , температура, морфология, ботаника

PATRINIA INTERMEDIA (HORN) ROEN.ET SCHULT. FEATURES OF THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF VEGETATIVE ORGANS IN THE SKELETON OF THE MIDDLE PATRINIA PLANT

Kurmanbay Usen Kenzhetayevich

candidate of Agricultural Sciences, senior lecturer
University named after zh.a.Tashenev
Department of chemistry and biology
Shymkent, Kazakhstan

Narymbaeva Zauze Karkinovna

candidate of Chemical Sciences, senior lecturer
University named after zh.a.Tashenev
Department of chemistry and biology
Shymkent, Kazakhstan

Maulenkulova Madina Daurenovna

master of Pedagogical Sciences, teacher
University named after zh.a.Tashenev
Department of chemistry and biology
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article investigates the ontogenesis, morphological characteristics, and ecological development of *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult. The study describes the plant's life cycle stages: from seed to seedling, juvenile, immature, virginile, and generative phases. It was found that plants grown under cultivation conditions develop faster, have more numerous and larger leaves, a deeper root system, and taller shoots compared to plants in natural conditions. The results are practically valuable for education and research in biology, botany, and agronomy. They allow the development of ecologically efficient cultivation technologies for medicinal plants, the use of the plant's morphological and ontogenetic features in teaching, and provide students and graduate students with materials for practical research.

Key words: *Patrinia intermedia* (Horn.) Roen. et Schult., ontogenesis (ontogeny), phytocenosis (plant community), stratification, seed, temperature, morphology, botany

ӘОЖ: 821. 512. 122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ ОБРАЗЫ

Л.У.Абенова ф.ғ.к., қауым.проф.м.а.

Lazzat-0505@mail.ru

П.Қалназар – студент

«Ж.А.Тәшенев атындағы университеті», Шымкент қаласы. Қазақстан

Аңдатпа. Әйел тағдыры – қай заманда да өзекті мәселелердің бірі. Мақалада қазақ әдебиетінде фольклорлық шығармалардан бастап, батырлар жырында, ғашықтық

дастандарда, ертегілер мен аңыз-эпсаналарда, бертінгі көркем туындыларда озық үлгіге айналған, әйел болмысын, табиғатын зерделеген кейіпкерлер туралы сөз етіледі.

Кілт сөздер: Әйел образы, қазақ прозасы, жанр, кейіпкер, тұлға, адам факторы, портрет, шеберлік, табиғат, суреттеу.

Тіршілікте ғана емес, әдебиетте де әйел затының мәні айрықша. Қазақ әдебиетінде фольклорлық шығармалардан бастап, батырлар жырында, ғашықтық дастандарда, ертегілер мен аңыз-эпсаналарда, бертінгі көркем туындыларда озық үлгіге айналған, әйел болмысын, табиғатын зерделеген кейіпкерлер көп. Десе де, сан құбылған заманмен бірге адам мінезі де күрделеніп келеді. Кешегі, бүгінгі бойжеткендер мен аналардың жан дүниесін айшықтаған шығармалар мен образдар жөнінде, әдебиеттегі әйелдер бейнесі төңірегінде толғамды ойын ортаға салған зерттеулер де баршылық.

XX ғасырдағы қазақ әдебиеті әйел образын жаңа қырынан суреттеген шығармаларға өте бай. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Бейімбет Майлинның «Шұғаның белгісі», Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» т.б. көптеген туындыларда әйел психологиясы мен оның нәзік болмысы суреттелген.

Роман жанрының алғаш қалыптасқан кезеңінде нәзік жандылардың тағдыры шығарманың негізгі арқауына айналып, қазақ қаламгерлерінің шеберлігі мен көркем ойлау жүйесі әлемдік деңгейдегі үздік романшылардың деңгейінен еш кем емес екендігін дәлелдеді. Әлем әдебиетінде XVIII ғасырда қалыптасқан сентиментализм бағыты Батыс Еуропа жазушыларының әйел психологиясын зерделеп, олардың жаны мен ішкі болмысын бейнелейтін шығармаларының жарыққа шығуына ықпал етті. Мәселен, француз әдебиетінде Жан Жак Руссо, Гюстав Флобер, Ги де Мопассан прозасында әйел образының үздік галереясы жасалған болатын. Ал орыс әдебиетінде алғаш рет Н.М.Карамзин әйелдің ішкі жан дүниесін Еуропа классиктерінің үлгісімен суреттеп жазған. Бұл авторлар тудырған образдардың ойы шынайы, жүрегі нәзік, жаны мөлдір, көңілі пәк еді [1].

Әйел тағдыры – қай заманда да өзекті мәселелердің бірі. Әдебиет пен адамзат қоғамы бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, ақын-жазушылар адами құндылықтарды жазудан бас тарта алмайды. Онсыз шығармашылық тұлғаның дамуы да болмайды. Бұл ретте қазақтың көрнекті қаламгерлері де адам факторын басты нысан етіп алған. Мәселен, дәстүрлі қазақ қоғамындағы өзгерістер әйелдің халімен өлшенген. «Отаршылдық», «құндылықтардың жойылуы», «ғылымның дамуы», «қала мәдениетінің қалыптасуы» – бұлар XX ғасырдағы қазақ тұрмысын сипаттайтын басты белгілер. Міне, жаңа ғасыр әкелген ұлы өзгерістердің барлығы әдебиетте көрініс тапқан. Осы орайда ұлттың анасы, ұрпақтың тәрбиешісі, әулеттің аяулысы болған қазақ қызының тағдыры айрықша назарға ілікті. Себебі қоғам алдымен әйелдің болмыс-бітімін өзгертті. Қазақ әйелі де оқуға барды, ерлермен бірге қызмет істеді, киім кию үлгісі өзгерді, өмір салты қалалық өркениетпен байланысты. Бұның өзі тұрмыс-тіршіліктің оң өзгерісімен қатар кемшіліктерін айғақтады.

Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «Адамдық негізі – әйел» мақаласында әйелдің рөлі мен хал-жағдайы туралы былай дейді: «Қай уақытта қай халықта болсын, білім жолында жұрт қатарына жетерлік халық болу жолында ең керекті шарт – ақ жүректі екпінді ерлер. Халықты ілгерілететін дөңгелек солар. Оларсыз мақсатқа жақындау мүмкін емес. Бұлай болғанда алғашқы сөзімді қайта айтамын. Адам баласы тағы болып, еркегі хайуандық дәрежесінде жүргенде әйелден бала туып, ол балалардың бәрі де жастық, қорғансыздықтан анасының айналасына үйіріліп үй ішінің бірлігін, одан туысқандық ұйымын кіргізген – әйел. Адам баласының адамшылық жолындағы таппақ тарақияты әйел халіне жалғасады. Сол себепті әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Ал, қазақ мешел болып қалам демесең, тағілімді, бесігіңді түзе! Оны түзейін десең, әйеліңді халін түзе» [2].

Қазақ әдебиетінде әйел тақырыбын өзек еткен алғашқы прозалық шығармалар жоғарыда аталған Еуропа қаламгерлерінің туындыларынан дараланып тұрады. Себебі әр шығармада әр ұлттың өз танымы мен түсінігі берілген. Мәселен, қыз баланы ерекше қастерлеп-қадірлеген қазақ халқы тәрбие мәселесінде қызға қырық үйден тыйым жасағаны белгілі. Шығармаларда қазақ қызының образы ұлттың салт-дәстүрімен, құндылықтарымен сабақтаса суреттеледі. Алайда отаршылдық әкелген дала өміріндегі өзгерістер алдымен қазақ әйелін бұзғаны анық аңғарылады. Материалдық жағынан азып-тозып қана қоймай, рухы әлсіреген халықтың аянышты халі қаламгерлердің шығармаларына арқау болады.

Арулар мен әйел табиғатын суреттеген шығармалардан өзіңізге ұнайтын туынды жайлы ойлансақ, алдымен, «Несімен ұнайды?» деген сұрақ туындайды.

Қазақ әдебиетінде әйел тақырыбында жазылған шығармалар өте көп дедік. Батырлық жырлар мен ғашықтық жырлардағы аруларды, былай қойғанда, Абайдың, Әуезовтің, Аймауытовтың, Мағжанның (айта берсең, бұл тізім ұзара береді) шығармаларындағы әйелдердің образы – өз алдына бір төбе. Барлығы да қазақ әйелдерінің сұлулығы мен қайсарлығын әйгілеп тұрғандай. Мұндай жарқын бейнелер Әбіш пен Мағауиннен, Дулат пен Төленнен де жиі кездеседі.

Сондай-ақ жырға айналып кеткен әйел бейнелерінен Жұмекеннің «Келін» поэмасындағы келін образы қатты ұнайды. Жұмекен – ұлы ақын! Ол «Келін» арқылы сол дәуірдегі (соғыс жылдарындағы) ұлттың қасіреті мен қайғысын, қайсарлығы мен өмірге құштарлығын мінсіз суреттеп берді.

Сондайлық ұлы шығарманың тағы бірі – «Дариға-жүрек». Мұқағалидың қаламынан туған Дариға бейнесі өзінің әсемдігі һәм тым мұнды тағдырымен сан мыңдаған оқырманның жүрегінде қалғаны шындық.

Сонымен қатар «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы перзенті үшін халық қасиетті деп таныған ырым-тыйымға қарсы әрекетке барған адал да нанғыш ананың қайғылы бейнесі де қазақ поэзиясындағы теңдесі жоқ дүние! Қазақ поэзиясында мұндай шоқтығы биік шығармалар аса көп емес. Осы азшылықтың легіне Есенғалидың әйгілі «Ғайша бибісін» қосар едік. Бұл да – біз секілді оқырманның арманына айналып кеткен ғажап дастан, естен кетпес есіл бейне! Осындайда Жұматайдың «Ләйласын» айтпай кету әділдік болмас еді. Талай бозбала мен бойжеткеннің жүрегін жаулап алған дүниені классикалық шығармалардың сапына қосар едік.

Жалпы, алғанда, Әйел – көктем, әйел – гүл, әйел – әдеміліктің символы! Әйелдер мерекесін көктемнің алғашқы айында атап өтетіні бекер емес. Көктем келіп, жер бетіндегі тіршілік оянғанда әйел адамдар да құлпыра түседі және бүкіл адамзат оларға ерекше құрмет көрсетеді.

«Әйел адам – гүлмен тең» - деп жырлағанда данышпан Абай әйел затының бойындағы нәзіктікті, сезімге ерік бере алатын еркіндікті меңзеп айтқан [3].

Бірақ нәзік әйелдің бойында әлемге ықпал ете алатын алып күш бар. Өйткені ол – Ана, бір қолымен бесікті тербетсе, екінші қолымен әлемді тербетеді. Өмірге саналы ұрпақ әкеліп, оған дұрыс тәрбие беру арқылы қоғамды алға жылжытады.

Өзінің даналығымен, ақылдылығымен елдің анасына айналып тарихта аты қалған аналарымыз қаншама?!

Қазақ қаламгерлері әдебиет әлемінде замандастарына үлгі боларлық әйел образдарын сомдап қалдырды.

«Ұлпан» – қазақ әйелінің жарқын тұлғасын көрсете білген отандық әдебиеттегі шоқтығы биік әдеби бейне.

Италяндық суретші Леонардо да Винчи «Джоконда» бейнесін қалай салса, сөз зергері Ғабит Мүсірепов «Ұлпан» образын өлмейтін туынды жазу арқылы жасап шықты.

Жазушы өзінің айшықты шығармасының басты кейіпкері туралы қойын дәптерінің бір шетіне «Менің Джокондам – Ұлпан» [4] деген жазба қалдырыпты.

Шығарма жазылғанға дейін жазушы Ұлпан бейнесін 40 жыл бойы жүрегінің төрінде, санасының түпкірінде сақтап келген.

Елдің анасына айналған қайраткер, данышпан әйел жайлы жазылған «Ұлпан» туындысы қазақ әдебиетінің алтын қорынан орын алып, жарты ғасырға жуық уақыт оқырмандарды тамсандырып келеді.

Ал небәрі 27 жыл ғұмыр кешіп, артына өшпес әдеби мұра қалдырған Сұлтанмахмұт Торайғыров «Қамар сұлу» роман 21 жасында жазған. Жазушы Қамар мен Ахметтің арасындағы махаббат трагедиясын шебер жеткізеді. Өз билігі өзіне жүрмеген әйел тағдыры, сүйгенін аңсаған ғашықтың зары, әлеуметтік әділетсіздік мәселелері прозалық және поэзиялық жанрда әдемі өрілген.

Қаламгер Қамардың психологиялық жай-күйін әсерлі суреттейді. Кез келген ауру жүйке жүйесімен тығыз байланысты екені белгілі. Терең психологиялық күйзеліске түскен Қамардың еміне шипа табылар ма екен?...

Қазақтың классик жазушысы Сәбит Мұқановтың «Ботагөз» романы қазақ әдебиетінің дамуына үлес қосқан көркем туынды. Романның басты кейіпкері Ботагөздің күнделікті күйкі тірліктің ауыртпалығында жаншылып қалмай, жаңа саяси жүйенің қалыптасуына атсалысқан азаматтық белсенділігі мен күрескерлік келбеті сипатталады.

Ескі саяси жүйені құлатып, революция жасауға ықпал еткен саяси күштің ортасында жүрген қазақ қызы Ботагөздің тағдыры туралы туынды кезінде Кеңес Одағы құрамындағы халықтардың сүйікті кітабына айналған. Елдің әлеуметтік жағдайын, әйел тағдырын аса шеберлікпен баяндайтын көркем туынды әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Эстетикалық деңгейі жоғары көркем туынды әдебиет жанашырлары мен кітапсүйер қауым тарапынан жоғары бағаланады.

Қазақ әңгіме жанрының хас шебері, жазушы Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаяты қазақ әдебиетінің асыл қазынасы. Ажары адамды естен тандыратындай сұлу, ақыл мен парасаты келіскен, мінезі биязы, салмақты әрі ұстамды Шұға сол замандағы қазақ қыздарының эталоны.

Шұға мен Әбдірахманның арасында махаббат сезімі тұтанады. Қос ғашықтың ынтызар сезіміне бөгет болатын адамдар да табылады. Байдың қызын алуға мүмкіндік бермейтін әлеуметтік жағдай да қолға байлау болады. Жалған жала жауып абақтыға қамалған ғашығының күйінен Шұға құсалықпен ауырады.

Қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы - өмірден алынған шынайы оқиғалар негізінде шебер жазылған көркем туынды.

Ақбілек - сүйгеніне қосыла алмаған шерменде жан. Тағдыр тәлкегіне ұшырап, қиындық көрсе де өмірден күдер үзген жоқ. Елдің өсегіне де, жанды жеген жүрек жарасына да қарамай алға ұмтылуын тоқтатпады. Оның да бақытты болуға құқы бар ғой...

Жүсіпбек Аймауытов ұстаздық қызметін атқара жүріп, «Ақбілек» романын 2,5 айдың ішінде жазып шыққан екен [5].

«Ақбілек» — адамның өмірі мен күрделі тағдыры туралы бейнелі жазылған психологиялық роман.

Қорытындылай келгенде, XX ғасырда қазақ әдебиеті жанр жағынан дамып қана қоймай, тақырып мен идея тұрғысынан жаңа белеске көтерілді. Қазақ қаламгерлері әлем әдебиетіндегі жетістікке сүйеніп, әйелдердің қайталанбас образын жасады. Шығармаларда қазақтың ұлттық ойлау жүйесінің формасы сақталып, ұлттық құндылық пен таным-түсініктің көрініс табуы — сол заман қаламгерлерінің шеберлігі. Алғашқы классикалық туындылар қазақ әдебиетінде проза жанрындағы бағыт-бағдарды айқындап берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. adebiportal.kz. Елдос Тоқтарбай. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы туралы бірер сөз.

2. Abai.kz. Мұхтар Әуезов. Адамдық негізі – әйел
3. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4-5 (150-151). 20143.
4. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. – Алматы: Раритет, 2006. – 240 б.
5. Аймауытов Ж. Ақбілек. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.
6. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
7. Әуезов М. Абай жолы (I–IV том). – Алматы: Жазушы, 2004.
8. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Алматы: Күлтегін, 2002.
9. Қирабаев С. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1993.
10. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1986.
11. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969.
12. Сыдықов Қ. Қазақ прозасындағы әйел бейнесі. – Алматы: Ғылым, 1998.
13. Исмаилов Е. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991.
14. Қасқабасов С. Рухани мұра: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жібек жолы, 2001.

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Абенова Л. У. к.ф.н., проф.м. а.

Lazzat-0505@mail.ru

П. Калназар – студент

"Университет имени Ж.А.Ташенев", г. Шымкент. Казахстан

Аннотация. Женская судьба-одна из актуальных проблем в любое время. В статье речь пойдет о героях, изучавших женскую природу, от фольклорных произведений в казахской литературе до героических поэм, любовных эпосов, сказок и легенд, современных художественных произведений.

Ключевые слова: женский образ, казахская проза, жанр, персонаж, личность, человеческий фактор, портрет, мастерство, природа, иллюстрация.

THE IMAGE OF A WOMAN IN KAZAKH LITERATURE

L.U.Abenova PhD., community Prof. m.a.

Lazzat-0505@mail.ru

P. Kalnazar – student

"University named after zh.a.Tashenev", Shymkent. Kazakhstan

Abstract. The fate of a woman is one of the most pressing issues at all times. The article will talk about the characters who have become the best examples in Kazakh literature, starting with folklore works, batyrs, love sagas, fairy tales and legends, and later works of art, studying the nature and nature of women.

Key words: female image, Kazakh prose, genre, character, personality, human factor, portrait, skill, nature, illustration.

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ БЕЙНЕСІ

Қалыбеков Б.Е. – ф.ғ.к., Арынбаева Р.А. – аға оқытушы,

Нұсқабай М.К. – оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

Аңдатпа. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қызметі, оның өмірлік және саяси көзқарастарының қалыптасуы қарастырылады. Оның республикаға басшылық еткен жылдарындағы Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтауға қосқан еңбегі талданады. Ұлттық кодты қалыптастыру, сана, рухани жаңғыру, сыни ойлау, білімге деген ұмтылыс, әділеттілік, ар-намыс, бостандық туралы дүниетанымдық ұғымдар Ж.А. Тәшенев идеялары рухында зерттеледі. тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, қазақ ұлтына сіңірген қызметінің іздерін тану мақаланың негізгі мақсаты

Кілт сөздер: қайраткер, территория, тұтастық, сана, әділеттілік, тұлға.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қайраттылығы мен өжеттілігі көптеген ақын-жазушыларды таң қалдырғаны анық. Ақын-жазушылар ол туралы ой-пікірлерін білдіріп, оны жоғары бағалады. Халықтың жадында ерлік істерімен қалды.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев көзі тірісінде ел аузында аңызға айналды, қарапайым халықтан жоғары баға алды. Ол 38 жасында Қазақ ССР Жоғары Кеңесі Төралқасының Төрағасы болып сайланды. Бұған дейін басқару жұмыстарының ауылдық, аудандық, облыстық сатыларынан сүрінбей өтіп, күрделі істерді ұйымдастыруда жан-жақты қабілетін көрсетті. Аудандық жер бөлімінің маманы, бастығы, ауатқом төрағасының орынбасары, Солтүстік Қазақстан облаткомының төрағасы, Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарды.

Ж.А.Тәшеневтің көркем әдебиеттегі бейнесі туралы айтқанда, оның батылдығы жайындағы Жұпар Қожақ авторлығымен жазылған мына шумақтар ойға келеді:

«Жер» деп жалғыз күрескен,

Ең күштімен тірескен.

Өн төгіліп, жыр ескен,

Аты өшпес күн, естен.

Батыр ғажап!

Асыл ғажап!

Жұмабек аға Тәшенев!

Жұмабек аға Тәшенев!

Қазақты ар сақтаған,

Елін жерін сатпаған,

Әділетті сақтаған,

Ғасырға аты аттаған.

Қазақ баққа туған дер,

Тарихтағы аңыз ер.

Риза оған туған жер,

Разы оған қалың ел.

Халық ұлы!

Ерлік гүлі!

Жұмабек аға Тәшенев!

Омарбай Малқаров «Жұмабек Тәшеневке», Махмет Темірұлы «Аждаһаны ауыздықтаған баһадүр (Алаштың абзал азаматы Жұмабек аға Тәшеневке арнаймын),

Кәкімбек Салықов «Дарабоз туған ер қазақ», Жарасбай Нұрқанов «Елін, жерін қорғаған», Махмұтбай Әміреұлы «Найзағайлы нар тұлға(лоғау-дастан)», Серік Тұрғынбекұлы «Тәшенев туралы толғау», Несіпбек Айтұлы «Жер-жаннан қымбат», Сәбит Бексейіт «Нағыз халық қаһарманы», Қорғанбек Аманжол «Мінез», Баянғали Әлімжанов «Жұмабек батырдың жұлдызы», Бейсен Ахметұлы «Шынжырлы Жолбарыс», Ерсін Нәсіпұлы «Қазақтың баһадүр ұлы – Жұмабек Тәшенев», Хасен Масғұтұлы «Жиырмамыншы ғасырдың Кенесарысы» атты өлең жырларын, толғау дастарын арнаған.

Айтыскер ақындар Әселхан Қалыбекова «Тәшенев Жұмабектің тоқсан жылдығына, Мәліс Қосымбаев «Дүние тұрғанша тұр, Қазақстан!», Айтбай Жұмағұлов «Текті тұлға Тәшенев», Дидар Қамиев «Жұмабек Тәшеневке» атты арнаулар жазды. «Дәуір дарабозы» атты әннің авторлары: сөзі Қанат Отарбаев, әні Амангелді Шахарбаев Жұмабек Тәшеневтің жүз жылдығына арнап жазды.

Қазақтың батыры Бауыржан Момышұлы «Жұмабек Тәшенев» атты әңгіме жазды. Сәбит Досанов «Жиырма бірінші ғасыр» атты роман-эпопеясында Ж.Тәшеневпен бірге қазақ ақындары Ғафу Қайырбековтің, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұхановтың кейіптерін бере отырып, олардың Тәшеневпен диалогтары мен сөз алмасуында оның қайсар мінезін айшықтап береді. Хрущевпен көзқарастары әр түрлі болып, келіспеушілігінде де осы мінезді автор айқындап береді.

Кәрі шал Асан ата «Осы жұрт Тәшеневті біле ме екен?», «Тәшенев болмаса қазақ жарты жерінен айырылар еді» публицистикалық шығармаларын Ж.Тәшеневке арнаған.

Тұрысбек Сәукетай «Айқараңғысы» романының «Опық» тарауында Қонаевпен әңгімелесуінде Тәшеневтің шарт кететін мінезін керемет сомдап береді. Ал Әбілдәбек Салықбай «Наркескен» шығармасында Тәшеневтің өмірі мен қызметін, елге жасаған игілікті істерін толық айта отырып, оның батыл да батыр бейнесін сомдап береді.

Ерсайын Төлеубай «Жұмабек Тәшенев» атты драмалық шығармасын қазақтың қаһарманына арнай отырып, тоғыз кейіпкерден тұратын диалогын мына өлең жолдарымен аяқтайды. Бұл –Лермонтов шығармасының Абай аудармасы.

Өткен өмір көрген түс
Не қылғанда бір болар
Жүрегімді қан қылды
Өткен өмір өлген жан
Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сұм жалған.

Жұмабек Ахметұлы экономикадағы, саясаттағы күрделі мәселелердің көбін халық мүддесіне сай шешуге болатынына шүбә келтірмеді. Жалтақтамай нақты жұмыс істеу тәсілін қолданды. Кеңестік саяси жүйенің билеп -төстеулеріне тура қараудан тартынбады. Өз пікірлерін жариялаудан жасқанбады, көңілге түйген ойларын батыл айта алды. Жоғарыдағы аталған шығармаларда батыл жүректі Ж.Тәшеневтің кейпі көрініс табады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары 10 том.Әдеби сын. Көсемсөз.-Алматы:2020
2. Доктырхан Тұрлыбек Төрт құрдас және мен Алматы. 2017
3. Жұмабек Ташенов туралы естеліктер.-Алматы: «Білім»2005-200 бет
4. Жұмахметұлы Ермек. Біз білмейтін Қазақтар. Алматы :2021
5. Қонысбек Б.Дарабоздар .-Шымкент «Аламан»ЖШС 2016-330 бет.
6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев .Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. Қарағанды:2021-292
7. Тәшенев Ж. Тарих тағылымы. – Алматы: Жалын, 1998.
8. Қойгелдиев М. Ұлт тағдыры және Жұмабек Тәшенев. – Алматы: Санат, 2004.
9. Қойгелдиев М. Сталиндік зобалаң және қазақ зиялылары. – Алматы: Санат, 1997.

10. Нұрпейісов К. Қазақстан тарихы (1917–1991). – Алматы: Атамұра, 2010.

ОБРАЗ Ж.А.ТАШЕНЕВА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Калыбеков Б.Е. – к.ф.н., **Арынбаева Р.А.** – старший преподаватель.,
Нускабай М.К. – преподаватель
Университет им.Ж.А.Ташенева

Аннотация. Рассматривается деятельность видного государственного и общественного деятеля Ташенева Жумабека Ахметовича, формирование его жизненных и политических взглядов. Анализируется его вклад в сохранение территориальной целостности Казахстана за годы руководства республикой. Мировоззренческие понятия формирования национального кода, сознания, духовного возрождения, критического мышления, стремления к знаниям, справедливости, чести, свободы изучаются в духе идей Ж. А. Ташенева. признание истории становления и развития внутреннего мира личности, следов деятельности казахской нации основная цель статьи

Ключевые слова: фигура, территория, целостность, сознание, справедливость, личность.

THE IMAGE OF ZH.A.TASHENEV IN FICTION

Kalybekov B.E. – к.ф.н., **Arynbaeva R.A.** – senior lecturer, Nuskabay M.K. – teacher
Zh.A.Tashenev university

Abstract. The activities of the outstanding state and public figure Zhumabek Akhmetovich Tashenev, the formation of his life and political views are considered. His contribution to the preservation of the territorial integrity of Kazakhstan during the years of leadership of the Republic is analyzed. The worldview concepts of the formation of the National Code, consciousness, spiritual revival, critical thinking, the desire for knowledge, Justice, honor, freedom are studied in the spirit of the ideas of zh.a. Tashenev. the main purpose of the article is to recognize the history of the formation and development of the inner world of the individual, traces of his service to the Kazakh nation

Key words: figure, territory, integrity, consciousness, Justice, personality.

ӘОЖ: 821. 512. 122

СӘБИТ МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ СЫНШЫ-ҒАЛЫМ ҚҰЛБЕК ЕРГӨБЕК ЗЕРТТЕУІНДЕ

Л.У.Абенова ф.ғ.к., қауым.проф.м.а. – Lazzat-0505@mail.ru
Н.Тұрлабек – студент
«Ж.А.Тәшенев атындағы университеті», Шымкент қаласы. Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада сыншы-ғалым Құлбек Ергөбектің зерттеу еңбектері арқылы Сәбит Мұқанов шығармашылығына жан-жақты баға беріледі. Ақын, жазушы Сәбит Мұқанов дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен бірнеше факторлар атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: дүниетаным, қазақ прозасы, жанр, кейіпкер, тұлға, адам факторы, портрет, шеберлік, табиғат, суреттеу.

Қандай-да бір ұлт әдебиеті өз алдына жеке дамымайды. Алыс-жақын шет ел әдебиеттерінің озық үлгілерінен үйрене өседі. — Өзге ұлт әдебиеттеріне ықпал етеді. Қазақ әдебиеттану ғылымы да сол үдерістерді бақылайды, әлемдік әдебиеттану ғылымындағы басым үрдістерге ден қояды. Осындай үдерісті байқау үшін кеше кеңестік дәуірді бірге кешкен бүгін тәуелсіз өмір сүріп жатқан ТМД елдері әдебиетіндегі жайларға ден қойсақ, бұған көзіміз анық жетеді.

Орыс әдебиетінде Д.Бедный, В.Маяковский, А.Блок, С.Есенин, өзбек әдебиетінде Ғ.Ғұлам, М.Айбек, Х.Алимжан, Х.Хакімзаде-Ниязи, қырғыз әдебиетінде А.Тоқомбаев, Т.Сыдықбеков, түрікмен әдебиетінде Б.Кербабаев, Б.Сейтақов, әзірбайжан әдебиетінде Расулзаде, Мирза Ибрагимов, башқұрт әдебиетінде Сайфи Құдаш, литва әдебиетінде А.Венслов, И.Шимкус, латыш әдебиетінде В.Л.Лацис секілді ақын-жазушылар әдеби мұрасы қайта қарала бастады. Рас, кезінде әрбір ұлт әдебиетінде бұлар жөнінде біржақты сынаушы көзқарас белең алды. Литвалықтардың Э.Межелайтис, И.Марцинкявичюс секілді даңқты ақындарынан бас тартқан кездері де болды. Қазіргі жағдай одан басқаша, қызу жұрт сабасына түскен. Ендігі мәселе ақын, жазушыны әдебиеттен сызу, тарихтан өшіру емес. Олардың өмір жолын айта отырып, бұралаң соқпақтарды ашу, сол кезең қалыптастырған дүниетанымды айқындау, шығармаларындағы әсіре коммунистік рухты сынау.

Бұндай үдеріс – қазақ әдебиеті басынан да өтті. Сәкен Сейфуллин, Ілия Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Тайыр Жароков, Әбілда Тәжібаевты әдебиеттен шығарып тастағысы келгендер табылды. Жаңа ұрпаққа оларды жау етіп көрсеткісі келгендер де болды. Бірақ олар бір жайды ескермеді. Оларды әдебиетке әкелген біз емес, шығарып тастайтын да біз емес. Ендеше, кәрі тарих бәрін таразыға тартып, өлшеп, бағасын беруі керек.

Жасыраны жоқ, өтпелі кезеңде сын таяғы көбірек тиген қаламгер – Сәбит Мұқанов. Олай болатын реті де бар. Өйткені, ол – коммунистік идеологияның басында тұрып, коммунистік рухтағы әдебиет жасады. Басым идеологияны жүргізуде өзге әріптестеріне, қанаттастарына жетекші болды. Коммунистік идеология үшін Алашорда өкілдерімен айтысты, таптық әдебиет жасаймын деп тартысты. Коммунистік көзқарас – оның таптық дүниетанымының жемісі. Шығармаларындағы кемшіліктер де осы көзқарасынан туындап жатады.

Сыншы-ғалым Құлбек Ергөбек Сәбит Мұқанов дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен бірнеше факторларды атап көрсетеді: «ақынның дүниетанымы қайшылықты болып қалыптасуына ықпал еткен бірінші фактор – дүниені таптық тұрғыдан қабылдауы. Оның дүниетанымын таптық тұрғыдан қалыптастырған жазушының жеке тағдыры. Әкешешеден жастай жетім қалып, жалшылық зардабын тартқан, бейнет кешіп, көзтүрткіні көп көрген Сәбит Мұқанов Кеңестік қоғам арқасында азаматтық халге жетті. Табиғатында гуманист жан теңсіздікті Кеңес өкіметі теңестіреді деп білді. Сондықтан да Кеңес өкіметіне бойындағы бар дарын қуатымен қызмет етті.

С.Мұқановтың дүниетанымы қайшылықты болып қалыптасуына ықпал еткен екінші фактор – оның қоғам мұратына кәміл сенімінен туындап жатады. С. Мұқанов коммунистік қоғам мұратына күдіксіз, кәміл сенген.

С.Мұқановтың дүниетанымы қайшылықты болып қалыптасуына ықпал еткен үшінші фактор – тоталитарлық қоғам тезі. Атап айтқанда, 1937 жылы жазушы КОКП қатарынан шығарылды, «Сұлушаш», «Адасқандар», «Балуан Шолақ», «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» секілді шығармалары қолданыстан алынып тасталды. Бұл қысым жазушы дүниетанымына әсер етпей қалмады» [1], - деп С. Мұқановтың дүниетанымы қайшылықты қаламгер деген қорытындыға келеді.

Сәбит Мұқанов поэмаларының денін жиырмасыншы-отызыншы жылдары жазған. Біраз үзілістен кейін алпысыншы жылдары да бірнеше поэма жазды. Демек, Сәбит Мұқанов поэмалары, негізінен, жиырмасыншы, отызыншы жылдардың еншісінде. Жиырмасыншы жылдардың аяғы, отызыншы жылдардың өн бойы – Кеңестер Одағын И.В.Сталиннің диктатурасы империяға айналдырғаны мәлім. Испанияда өлтірілген теоретик Л.Д.Троцкий «И.В.Сталин» аталатын портреттік очеркінде мынадай пікір келтіреді: «Белгілі орыс жазушысы Афиногенованың 1931 жылы жазылған драмасында былай делінеді, егер де жүз азаматты зерттесе, онда 80-і үрей ықпалында іс-әрекет ететіндігі анықталды» [2].

Міне, осындай диктатуралық елде демократиялық еркін ойлы, көркем әдебиет қайдан болсын?! Жиырмасыншы жылдардың аяғы, әсіресе отызыншы жылдары жасалған әдебиет саясиланған, идеологиялық қысымға орай жасалған, шындығынан жалғаны көп, көп жағдайда социализм жетістігін көрсетеміз деген девизге душар болған, жалаулатқан, ұрандатқан, схематизм иектеген әдебиет.

Сәбит Мұқанов – кеңестік кезең жемісі. Кеңестік кезең идеологиясы – коммунистік идеология. Сәбит Мұқанов жастайынан жетім өскендіктен, өзін кеңестік қоғамның бел баласымын деп есептегендіктен, таптық тұрғыда коммунистік рухта қалыптасты.

С.Мұқанов шығармаларының дені сол жүйе кезеңіне сай таптық принципке негізделген. Атап айтқанда, шығармашылық-көркемдік ауқымы мол «Көңілім», «Жалшының зары», «Бостандық» атты өлеңдерінен өмірінің соңғы кезеңдерінде жазылған төрттағандарында, атақты «Сұлушаш» поэмасынан соңғы дастаны – «Жұпарханға» дейін таптық тартыс, таптық дүниетаным айқын көрініп тұрады. Қытай басқыншылары мен ұйғыр халқы арасындағы ХҮІІ ғасырдағы шабуылға байланысты тарихи аңызды арқау еткен «Жұпархан» дастанында да С.Мұқанов таптық тартыс желілерін үйлестіре суреттеген.

С.Мұқанов алғашқы қадамы - саяси-әлеуметтік лирикасынан бастап, бүкіл қазақ әдебиетіне табыс болып қосылған, қомақты туындыларына дейін таптық көзқараста жазды. Таптық көзқарас – жазушы үшін дүниені танудың бір жолы болды.

Тәуелсіздік кезеңі қазақ әдебиетіне өз сәулесін түсіріп, мәдени-рухани өмірімізде елеулі оқиғалар болды: әдебиет әлемінде бес арыс атанған Алаш ардақтылары Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, М. Жұмабаевтардың әдеби мұрасы оқырман қолына тиді. Осы игі қадамдар «ақтаңдақтарды» тануға, жалпы тарихымызды жаңаша қарауға мүмкіндік берді. Бұл үрдіс өткен тарихты ғана емес, осы кеңес дәуірінің де әр түрлі кезеңдеріндегі тарих қойнауларында қалып қойған мұраларды танып, талдауға және оны уақыт сынынан аршып алуға мүмкіндік жасауда. Уақыттың осындай қажеттілігі Сәбит Мұқановтың 1920-30 және 60 жылдардағы поэмаларының табиғатын танып, сол арқылы қазақ әдебиетіне қосқан үлесін айқындап, кемшілігін, сырын ашуға жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеудің мүмкіндігін тудырып отыр. Біз қаламгердің осы кезең аралығындағы поэмаларын уақыт талабы тұрғысынан танып, талдау, бағалау мақсатын алдымызға қойып отырмыз.

Сәбит Мұқанов өз бойындағы бар өнерін, асыл қасиеттерін халыққа сарқып беріп кетті, енді оның бағасына жету, қадірлеу, кемшілігін көрсету – бүгінгі ұрпақтың парызы.

Әдебиет секілді әдебиеттану да томаға-тұйық дамымайды. С.Мұқанов ақын ретінде кезінде В.Маяковский, А.Блок, В.Брюсов, Д.Бедный, А.Сурков, И.Сельвинский, Н.Тихонов, М.Бажан, А.Венслов, М.Рыльский, Г.Ғұлам, С.Құдаш, Г.Леонидзе, Г.Абашидзе, Р.Ғамзатов секілді бір дәуірде жасаған түрлі ұлт ақындарымен таныс-біліс болды, аралас жүрді. Олардан үйреніп өсті. Арада өзара әдеби ықпалдастық жүрді. Олардың шығармашылығында ұқсас сипаттар, ортақ үрдістер пайда болды. Олай болса, біз қазақ ақыны Сәбит Мұқанов әдеби мұрасының қыр-сырын игеру үшін әлгі аталған түрлі ұлт өкілдері ақындары шығармашылығын зерттеген әдебиетші ғалымдардың еңбектерін де тиісінше пайдалануға тиіспіз.

Сәбит Мұқанов уақытында өмірдің өрен жүйрік ақыны аталған, өнімді жазған, халық көңіліндегі сөзді тауып айтқан ақын болып мойындалған. Оның поэзия туындылары отызыншы жылдары бүкілодақтық «Правда», «Известия» секілді газет беттерінде жарияланған. Тіпті өлеңдері мен поэмалары орыс тіліне аударылып, «Тұлпар» – аталып 1934 жылы «Советская литература» баспасы арқылы Москвада жарық көрді, аудармашылары Н. Сидоренко, Д. Бродский, А. Чачиковтар еді [3].

1935 жылы «Сұлушаш» француз тіліне аударылды. Біздің шамалауымызша, «Сұлушаш» француз тіліне аударылған қазақ әдебиетінің тұңғыш туындысы болса керек.

Жоғарыда аталған жинаққа Сәбит Мұқановтың «Балбөпе», «Октябрь өткелдері», «Қазақстан», «Жүйткі, қара айғырым» секілді поэмалары еніпті. Орыс поэзиясының көрнекті өкілі, Қызыл Профессура институтында бірге оқыған досы – Алексей Сурков кітапқа редакторлық етіпті.

Сәбит Мұқанов шығармалары дүние жүзінің 46 тілінде, оның ішінде әлемдік орыс, ағылшын, қытай, француз тілдеріне аударылып, сан миллиондаған оқырманға жетті. Кейбір туындылары әлемдік әдебиет хрестоматиясына енді.

Қазақ әдебиетінің дүние жүзіне танылуына алтын көпір болған орыс тіліне айрықша ілтипат білдіруге тиіспіз. Орыс отаршылдарының зорлық-зомбылығын сәл де болса жеңілдететін орыс мәдениеті мен әдебиеті, әсіресе тілі екенін еш уақытта естен шығармайық.

Қазақ әдебиеті тарихында өз романын орыс тілінде бірінші шығарған жазушы – Сәбит Мұқанов. 1935 жылы Мәскеудің көркем әдебиет баспасынан С.Мұқановтың «Бай баласы» деген атпен «Адақандар» романы Б.Малдыбаев пен О. Фрелихтың аудармасымен қалың оқушыға жол тартты. «Литературная газетада» В.Тевкелидің «Повесть об обреченных» [4] деген ұнамды рецензиясы жарияланды.

Бұл – әдеби факты.

Ю.Тынянов әдеби фактыны елемеуге болмайды, өйткені әдеби процесс, тіпті әдеби құбылыс сол фактыдан тұрады деген ой айтады.

1934 жылдың өзінде өлеңдерінің орыс тіліне аударылып, Мәскеуде «Сұлушаш» поэмасының орыс тілі арқылы француз тіліне аударылып, кітап болып басылуы – Сәбит Мұқанов үшін де, тіпті қазақ әдебиеті үшін де үлкен құбылыс!

Демек, Сәбит Мұқановтың поэзиясы тек қазақ оқырмандарына ғана емес, бірсыпыра шет ел оқырмандарына да рухани қызмет етті дейміз.

С. Мұқанов кезінде қоғамдағы әрбір жаңалықты іліп алып жырлаймын деп өткіншілікке ұшырады. Көп өлеңі сол туған кезеңінде-ақ өліп қалып жатты. Сәбит Мұқановтың әдебиетке келген уақыты – күрес-көтеріліс, алыс-жұлыс аласапыран заман еді. Сәбит Мұқанов сол заман шындығын кейде жеке бас бақытынан безіне – альтруизмге дейін түсіп жырлады. Оған бір жағы – әдебиетке батырақтықтан келген шала сауаттылығы себеп, екінші жағы кеңестік қоғам тегеуріні себеп. Тіпті жан-жақты білімді А.Блоктың өзі «бақыттан гөрі шындықты көбірек ойлаған адам (мен) бар» [5] деген ғой. Блок айтып отырған шындық – қоғам шындығы.

Сыншы-ғалым Құлбек Ергөбек зерттеулері арқылы ұлы дарынның өнегелі де, жемісті жолына шолу жасау барысында Сәбит Мұқановтың қазақ кеңес әдебиетінің негізін қаласқан, оның өркендеуі үшін орасан еңбек сіңірген аса көрнекті сөз шебері, ел еңбекшілерінің бүгінгі өмірінен, ой-арманынан нәр тауып, шабыттана жырлаған азамат ақын, дәуір шындығын көркемдік деңгейде суреттеген халықтық жазушы болғанына көзіміз жетті деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ергөбек Қ, Жазушы шеберханасы. (Сәбит Мұқанов). - Алматы: ҚАЗАқпарат. 2002. - 292 б.

2. Языковые процессы современной русской художественной литературы Поэзия. – М.: Наука, 1977. – С. 391
3. Дербісалин Ә. Қазақ поэмасының тарихынан (Октябрьге дейінгі кезең)// Кітапта: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 231б.
4. Лихачев Д. С. Возникновения русской литературы. – М. – Ленинград: Издательство АН СССР . 1952. – С. 386
5. Мұқанов С. Өмір мектебі // Есею жылдары. – Алматы: Жазушы, 1970. – 518 б.
6. Ергөбек Б. Сәбит Мұқанов және қазақ прозасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
7. Ергөбек Б. Әдебиет өрнектері: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Қазығұрт, 2005.
8. Ергөбек Б. Көркемдік таным және дәстүр. – Алматы: Арыс, 2010.
10. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар жинағы (I–X том). – Алматы: Жазушы, 1978–1985.
11. Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы: Жазушы, 1980.
12. Мұқанов С. Сырдария. – Алматы: Жазушы, 1974.
13. Нұрғали Р. Қазақ романының проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1975.
14. Қирабаев С. Қазақ әдебиетінің тарихы және Сәбит Мұқанов. – Алматы: Ғылым, 1997.

ТВОРЧЕСТВО САБИТА МУКАНОВА В ИССЛЕДОВАНИИ КРИТИКА-УЧЕНОГО КУЛБЕКА ЕРГОБЕКА

Абенова Л.У. к. ф. н., община.проф. Lazzat-0505@mail.ru

Н.Турлабек – студент

"Университет имени Ж.А.Ташенев", г. Шымкент. Казахстан

Аннотация. В статье дается всесторонняя оценка творчества Сабита Муканова через исследовательские работы ученого-критика Кульбека Ергобека. Выделяют несколько факторов, оказавших влияние на формирование мировоззрения поэта, писателя Сабита Муканова.

Ключевые слова: мировоззрение, казахская проза, жанр, персонаж, личность, человеческий фактор, портрет, мастерство, природа, иллюстрация.

SABIT MUKANOV'S WORK IN THE STUDY OF CRITIC-SCIENTIST KULBEK ERGOBEK

L.U.Abenova PhD., community. Prof.m.a. – Lazzat-0505@mail.ru

N.Turlabek – student

"University named after ZH.A.Tashenev", Shymkent. Kazakhstan

Abstract. The article provides a comprehensive assessment of the work of Sabit Mukanov through the research works of the critic-scientist Kulbek Ergobek. Several factors that influenced the formation of the worldview of the poet and writer Sabit Mukanov are highlighted.

Key words: worldview, Kazakh prose, genre, character, personality, human factor, portrait, skill, nature, illustration.

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ПЕН ЖАҒАНДЫҚ МӘДЕНИ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ТОҒЫСУЫ

¹Дүйсенбек С.Ж., ²Шерімбаева Ж.Д., ³Исмайлова М.А.

¹ Гуманитарлық ғылымдар кафедрасының магистрі, аға оқытушы

² Гуманитарлық ғылымдар кафедрасының магистрі, аға оқытушы

³ Гуманитарлық ғылымдар кафедрасының магистрі, оқытушы

¹Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

²Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

³Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

¹ e-mail: saltanat8208@mail.ru, <https://orsid.0009-0007-5719-2348>,

² e-mail: E-mail szhibek010@mail.ru, <https://orsid.0009-0007-5719-2348>,

³ e-mail: marina_ismaylova@inbox.ru, <https://orsid.0009-0007-8947-3515>,

Аңдатпа. Мақалада жаһандану процесінің қазақ халқының ұлттық құндылықтарына әсері, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті сақтау жолдары қарастырылады. Қазіргі заманғы қоғамдағы өзгерістерге қарамастан, ұлттық құндылықтар адамзаттың рухани-мәдени мұрасының маңызды бөлігі. Ұлттық құндылықтар - әр халықтың өмір сүру дағдысы, дүниетанымы мен мәдениетінің көрінісі. Тәрбие жүйесінің өзегінде осы құндылықтардың болуы жас ұрпаққа адамгершілік, патриотизм және рухани тәрбие берудің негізгі кепілі бола алады. Бұл мақалада ұлттық құндылықтардың тәрбие процесіндегі маңызы қаралады.

Кілт сөздер: тіл, дін, дәстүр, мәдениет, жаһандану, сабақтастық, құндылық, ұлттық бірегейлік.

XXI ғасырдың айқындаушы ерекшеліктерінің бірі – әлемнің экономикалық, ақпараттық, мәдени және технологиялық салалардағы терең интеграциясын білдіретін жаһандану үдерісінің қарқынды дамуы. Бұл құбылыс адам өмірінің барлық салаларына әсер етіп, ұлттық мәдениеттердің дамуы мен ұлттық бірегейліктің сақталуына жаңа талаптар қояды. Жаһандану бір жағынан мемлекеттер арасындағы өзара байланыстарды күшейтіп, инновациялар мен ғылыми-техникалық жетістіктердің жедел таралуына мүмкіндік береді. Екінші жағынан, ол ұлттық тіл, діл және мәдени дәстүрлер сияқты құндылықтардың әлсіреу қаупін тудырады. Осыған байланысты ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесі қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың аса өзекті зерттеу бағыттарының біріне айналып отыр.

Қазіргі әлемдегі түрлі идеологиялардың өзара тартысы жағдайында ұлттық болмысты сақтау үшін ұлттық идеяны дамыту және оны құндылықтық-дүниетанымдық бағдарлардың негізіне айналдыру ерекше маңызды. Қазіргі кезеңде әлемде күрделі үдерістер жүріп жатыр. Солардың бірі – жаһандану (глобализация, ғаламдану) үдерісі. Бұл ұғым әлеуметтік, рухани, саяси және экономикалық салаларда жүріп жатқан ауқымды өзгерістерді сипаттайтын ғылыми термин болып табылады. Жаһандану, ғаламдану, әлемдік ауқымдану, глобализация (ағылш. Global-әлемдік, дүние жүзілік) – жаңа, жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі [1, 720 б.].

Жаһандану үдерісі біздің қоғам үшін маңызды болғанымен, қазіргі кезеңде ұрпақ санасында көрініс табатын теріс әлеуметтік-мәдени құбылыстардың алдын алу және олармен тиімді күресу қажеттілігі туындап отыр.

Бүгінгі таңда ұрпаққа әлемдік деңгейде білім мен тәрбие беру, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін жетілдіру, кәсіби білімімен біліктілігін арттыру қазіргі қоғамның басты міндеті. Жаңашылдық ұғымына келетін болсақ, адамдар өміріндегі ойлау жүйесінің немесе дүниені қабылдаудың жаңа түрін шығару және қалыптастыру процесін айтамыз. Бұл көбіне ғылымда «инновация» терминімен байланысты. «Инновация» – латын сөзінен шыққан, ол «жаңару», «жақсару» немесе «өзгеру» деген мағынаны білдіреді. «Innovatio» – «өзгеріс бағытында» деген мағынада айтылған сөз [2, 247]. Инновациялық ойлау, демек, жаңаша

ойлаудың бағытын білдіретін ұғым. Оның үш өлшемі бар: жаңа ой, жаңа іс, hareket және жаңа нәтиже. Жаңалықты тану, сөйтіп оны білім, ғылым, ең бастысы технологияға айналдыру [3, 4-8 бб.]. Инновациялық ойлау – санамыз бен ойымыздың ісімізден озып жүруін және жаңғыруын қажет етеді. «Инновация» терминін жаңа экономикалық категория ретінде XX ғасырдың бірінші онжылдығында ғылымға енгізген австриялық ғалым Йозефер Алоиз Шумпетер болатын. Инновация ұғымы тек экономика саласын да ғана емес, сонымен қатар қоғамның барлық салаларында өзекті орын алды. Жаңашылдық ол жаңалық енгізу, жаңарту, жаңғыру, құндылықтарды қабылдау және оларды өзгертудің жаңа жолдарын іздеу болып табылмақ. Бірақ, бұл өзгертулерге адамның білімі, шығармашылығы, қабілеті өз ықпалын тигізбек. Алайда, осындай инновациялық өзгерістердегі (өткен шақ, «классика»), қазіргі (осы шақ, «модерн») және жаңа (болашақ, «футур») арасындағы тепе теңдікті қалыптастыра отырып сақтау қажет [4,63б.]

Ұлттық дүниетанымды қайта қарастыру және оны жүйелеу – қазіргі кезеңнің күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі. Ұлттық дүниетаным дегеніміз жай ұғымдар мен түсініктердің жиынтығы емес, ғасырлар бойы атадан балаға көшіп, ана сүтімен әрқайсымыздың қанымызға сіңген дүниені қабылдау ерекшелігіміз, ойлау машығымыз, бағалау өлшеміміз. Кез келген жаңа ілім білімді, өз дүниетанымымыз елегінен өткізе отырып қабылдасақ ғана, ілім мен жаңалықтың жемісі баянды болмақ. Қазіргі таңдағы жастардың санасын да туындайтын жаңа идеялар, ұлттық құндылықтарға көптеген өзгерістер туғызуда. Ұлттық құндылық ол – біздің дәстүріміз, ол – біздің тіліміз, ол – біздің тарихымыз, ол – біздің дініміз. Бұл құндылықтар ұлтты ұлт етіп отырған ұлттың діңгегі. Ал діңгегімізді сындырып, болашаққа жол тартамыз десек, онда біздің қателескеніміз. Ұлттық құндылықтар ұлттың дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік ерекшелігін, шынайы болмысын, келбетін көрсетеді. Ата-бабадан қалған құндылықтар ұмыт болып, маңызын жоғалтса, келер ұрпақтың толыққанды тұлға болып қалыптасуы мүмкін емес.

Қазақ болу бүгінгі заманның басты мәселесі. Дәстүрлі қазақтың жері, діні, тілі және мемлекеті бар. Тарих қай заманда болмасын тәрбиені және білімді қажет етеді. Тарихи онтология әмбебап ұғым, ол халықтың әдет дәстүрінде, ділінде, дінінде, тілінде тұрмыс тіршілігінде табиғи жүріп жатқан құбылыстар. Міне осы тарихи онтологияға саясат үнемі көлденең келіп түзетулер әрекеттерін жасап отырады. Өткен тарихымызға назар аударар болсақ, большевиктік идеологтардың саяси әрекеттері қазақ қоғамы үшін аса қауіпті әрі зиянды болғанын байқаймыз. Сол кезеңде қазақ ұлты бір идеологияға, бір мәдениетке және бір тілге (орыс тіліне) негізделген жүйеге мәжбүрлі түрде бейімделді. Бұл дәуірдің идеологиялық қалдықтары мен әлеуметтік-психологиялық әсерлері бүгінгі күнге дейін сақталып отырғаны да – тарихи шындық. Тарихи тәрбиенің және тарихи білімнің қажеттілігі аса маңызды болып табылады, себебі бұл қазақ болмысының негізгі элементі болып табылады. Жаңашылдыққа ұмтылу барысында ұлттық құндылықтарды қабылдау қиындық тудыратынын көріп отырмыз, бұл өз кезегінде қауіпті үрдіс болып саналады. Ұлттық құндылықтар мен ұрпақ өміріндегі сабақтастықты сақтау қажет. Себебі сабақтастық үзілген жағдайда ұлт өміріндегі маңызды құндылықтар адамзат өміріндегі өз қызметін тоқтатады. Ал, сабақтастық арқылы ұлттың өмір сүру формасы, мінез-құлқы, дүниетанымы, мәдениеті және бабалар өмірінің тәжірибесі ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырады.

Қазақ өз кеңістігін «Ұлы дала» немесе «Кең дала» деп атайды. Бұл сабақтастықтың өміршендігін сақтау қажеттілігін көрсетеді. Сол себепті қазақы болмысымыздың негізгі тетіктерінің бірі – қазақ тілін дәріптеу болып табылады. Қазақ тілінің мәртебесін көтеру қазіргі уақытта басты назарда болуы керек, себебі тіл – ұлт болып қалудың соңғы және басты қорғаны екені баршасына аян. Ғ.Мүсірепов: «Өз тілін, әдебиетін, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес. Себебі, ол қандайлық мамандық білімі болсада, рухани ой тәрбиесінде сыңаржақ азамат болады» [5, 508б.] – деген ойының маңызы бар.

Тілге қатысты ғалымдардың ұстанып жүрген көзқарастарында немістің ойшылы М.Хайдеггердің тіл туралы ілімі мүлде бөлек. Хайдеггер тілді жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтардың өзгеру динамикасы лингвистикалық немесе тарихи құрылым деп ұғынбайды, оның ойынша тіл онтологиялық статусқа ие, өйткені тіл болмыспен тығыз байланыста, сөз о бастан болмысқа тән нәрсе. Болмыс тек тілдің ғана тұзағына түседі, ол тек тіл арқылы ғана көрініс береді. Сондықтан Хайдеггердің «Тіл болмыстың үйі» - деген ойының маңызы бар [6, 177 б.]. Хайдеггер біз тілге мұқтажбыз деп ой қорытады. Яғни, сіздің менталитетіңіз, көзқарасыңыз, дүниені қабылдауыңыз, адамдық қарым-қатынасыңыз, адам мен құдайдың арасындағы қарым қатынас, баланың арасындағы қарым-қатынас, қоғамдағы адамдардың арасындағы қарым-қатынас тілдің ішінде тұр. Қазіргі қоғам, қазіргі білім мен ғылым жаһандану үдерісіне бейімделіп, көптілділікті талап етуде. Көптеген тілді терең меңгеру сол тілдің мәдениетін түсінуге мүмкіндік береді. Десекте, ұлттық тілдің рөлі ерекше маңызды болып қала береді. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «Тілі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады». Яғни, көптеген тілдерді меңгеру заман талабы болғанымен, өз ана тілімізді құрметтеуіміз, сақтауымыз қажет.

Сонымен қатар, ұлттың болмысы оның дәстүрлері мен рухани құндылықтарына тікелей байланысты. «Дәстүр» ұғымы латын тілінен шыққан және «беру» деген мағынаны білдіреді, яғни белгілі бір білімді, тәжірибені және мәдени нормаларды ұрпаққа жеткізу үдерісі болып табылады. Бұл процесс ұрпақтан ұрпаққа сабақтастықты қамтамасыз етеді және ұлттық мәдениеттің өміршеңдігін сақтайды. Әдебиет пен өнер де тек тіл арқылы дамиды, тілсіз олар ұлттық сана мен рухани құндылықтарды жеткізе алмайды. Сондықтан ұлттық дәстүрлерді сақтау және дамыту, сондай-ақ ана тілін дәріптеу ұлттың ұзақ мерзімді болмысын қамтамасыз ететін негізгі факторлар болып табылады.

Бүгінгі күні дәстүрінен, тарихынан хабарсыз, қазақ тіліне, діліне, дініне немісқұрайлы қарайтын, ұлттық рухы төмен, өз елінің құндылықтарын мойындамайтын, ұлтына тән ерекшеліктерді бағаламаған шалажан ұрпақтар қоғамда кездеседі. Білім мен ғылымның дамуы, интернет заманында ақпараттық қауіптер ұрпақ санасына әсер етіп отыр. Кейбір жастарымыз ұлттық құндылықтарды дұрыс түсінбегендіктен, оларды еуропалық көзқарастар тұрғысынан бағалап, жоққа шығару жағдайлары кездеседі. Дегенмен, «өзге халықтардың тірлігіне қарап жалтақтаудың қажеті жоқ, олардың мәдениеті басқа, сол себепті әрекеті де өзгеше» [7, 80–85 бб.]. Біз өркендеген елдердің қатарына қосылуды көздегенде, адамгершілік және ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпауға ұмтылуымыз қажет. Қазақилық – бұл ұлттық құндылықтардан ажырамаудың кепілі. Ұрпақтың өз ұлттық келбетін басқа мәдениеттен іздеуі және батыстық құндылықтарды ойсыз қабылдауы қазіргі қоғамда жиі байқалатын үрдіс болып отыр.

Ұлттық құндылықтар мәселесінде маңызды орын алатын қоғамдық феномендердің бірі – дін. Қандай дін болмасын, ол сенімге негізделген. Мұхтар Әуезов айтқандай, «Дін жүректі тәрбиелейді, мінезділікке үйретеді және ерік күшін дамытады» [8, 282 б.]. Дегенмен дінді шынайы иманға айналдыру – қиын міндет. Дін қоғамдағы қараңғылық пен қиындықтарды жеңуге, адамгершілікке жетелеуге бағытталған шынайы рухани құндылық болып табылады. Қазіргі таңда ұлттық құндылықтарды сақтау және жастар бойына дарыту арқылы рухы биік халық ретінде болашаққа жол ашуға болады. Дәстүрімізді, тілімізді, тарихымызды дәріштеу – әрбір азаматтың борышы болып саналады. Ұлттық сана мен бірегейліктің кемелденуі осы құндылықтарға тікелей байланысты. Ұлтты рухани болмысынан ажыратпау үшін «ескінің көзін» елеу, мәдениет пен ұрпақ арасындағы сабақтастықты үзбеу қажет. Ұлттық бірегейліктің негізі тіл, мәдениет, дәстүр, діл және басқа да ұлтты құраушы элементтерде жатыр [9, 180 б.].

Сондықтан, ұлт өзінің дәстүрлі мәдениетін, әдет-ғұрыптарын, мәдени стереотиптерін сақтап, ұлттық бірегейлікті дамытуға құлшыныс танытуы тиіс. Бұл тек ұрпақтың өзін-өзі тануына ғана емес, өзге ұлттардан ерекшелігін анық көріп, бағалауға мүмкіндік береді.

Ұлттық бірегейліктің мемлекеттік деңгейде қолдау табуы ұлттың рухани-мәдени дамуына және кемелденуіне ықпал етеді.

Қазіргі кезеңде ұлттық бірегейлікті сақтау мемлекеттік деңгейде шешілетін маңызды мәселе болып отыр. Қоғамдағы моральдық дағдарыстар көбінесе ұлттық құндылықтарды дұрыс бағаламау мен оларға мән бермеудің салдары ретінде көрінеді. Осы мәселені шешудің тиімді жолы – ұлттық құндылықтарды қоғам дамуының негізгі негізі ретінде қалыптастыру. Адамдар бойына ұлттық құндылықтарды дарыту – халықтың ешбір материалдық байлыққа айырбасталмайтын қазынасы болып табылады. Дәстүрлеріміздің негізінде ізгілік пен адами құндылықтар жатыр, олар елдің әлеуметтік өмірінде көрініс тауып, адамзат өміріндегі құндылықтық маңызы жоғары. Ел болу ұғымы үлкен мәнге ие, ал жаһандану жағдайында ұлттық болмысты сақтау үшін ұлттық құндылықтарға сүйену – ең маңызды құралдардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: ұлттық энциклопедия/ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы., Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 720 б.
2. Құрманбаева Н.М. Культура Востока и Запада: проблемы интеграции. – Алматы, Бастау, 2000. – 247 с.
3. Есім Ғ. Инновациялық ойлау жүйесі// ҚазҰУ хабаршысы. – 2013. – №2(43). – Б. 4-8.
4. Кошкина А. Традиции и инновации формирования культуры нового поколения. – Нефтеюганск, 2013. – 63 с.
5. Бегманов Қ. Дәстүр: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Баспа, 2017. – Т. 3. – 508 б.
6. Омар Жәлелұлы. Харекет: Монография. Зерттеу мақалалар. – Шымкент 2018. – 177 б.
7. Ғарифолла Есім «Palsara – сфера чи стого мышления». Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – №4 (125). – 2018. – С. 80-85.
8. Ғарифолла Есім «Хакім Абай» / Л.Н. Гу милев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, 2014 жыл. – Астана, 2016. – 282 б.
9. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау – Алматы: Рауан, 2000. – 180 б.

ПЕРЕСЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ГЛОБАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ

¹Дүйсенбек С.Ж., ²Шерімбаева Ж.Д., ³Исмаилова М.А.

¹Старший преподаватель кафедры «Гуманитарные науки»
Tashenev University, Шымкент г.

²Старший преподаватель кафедры «Гуманитарные науки»
Tashenev University, Шымкент г.

³преподаватель кафедры «Гуманитарные науки»
Tashenev University, Шымкент г.

¹ e-mail: saltanat8208@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5719-2348>,

² e-mail: E-mail szhibek010@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5719-2348>,

³ e-mail: marina_ismaylova@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0007-8947-3515>,

Аннотация. В статье рассматривается влияние процесса глобализации на национальные ценности казахского народа, а также пути сохранения национальной идентичности. Несмотря на изменения в современном обществе, национальные ценности являются важной частью духовно-культурного наследия человечества. Национальные ценности-это отражение жизненных навыков, мировоззрения и культуры каждого народа. Наличие этих ценностей в основе воспитательной системы может стать основной гарантией нравственного, патриотического и духовного воспитания подрастающего

поколения. В данной статье рассматривается значение национальных ценностей в воспитательном процессе.

Ключевые слова: язык, религия, традиция, культура, глобализация, преемственность, ценность, национальная идентичность.

THE INTERSECTION OF NATIONAL IDENTITY AND GLOBAL CULTURAL PROCESSES

¹Дүйсенбек С.Ж., ²Шерімбаева Ж.Д., ³Исмайлова М.А.

¹ Teacher of the Department "humanities" TashenevUniversity, Shymkent

² Teacher of the Department "humanities" TashenevUniversity, Shymkent

³ Teacher of the Department "humanities" TashenevUniversity, Shymkent

¹ e-mail: saltanat8208@mail.ru, <https://orsid.0009-0007-5719-2348>,

² e-mail: E-mail szhibek010@mail.ru, <https://orsid.0009-0007-5719-2348>,

³ e-mail: marina_ismaylova@inbox.ru, <https://orsid.0009-0007-8947-3515>,

Abstract. The article discusses the impact of the globalization process on the national values of the Kazakh people, as well as ways to preserve national identity. Despite the changes in modern society, national values are an important part of the spiritual and cultural heritage of mankind. National values are a reflection of the life skills, worldview and culture of each people. The presence of these values at the core of the educational system can become the main guarantee of moral, patriotic and spiritual education of the younger generation. This article discusses the importance of national values in the educational process.

Key words: language, religion, tradition, culture, globalization, continuity, value, national identity.

СПОРТТЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Райымбердиев М.Қ., Молдабеков Е. О.

Ж.А.Тәшенев атындағы Университет

Аңдатпа. "спорттық жарыс" түсінігі. Спорттық жарыстар – бұл спорттық нәтижелердің көрінісі, оларды салыстыру және бағалау, спорт саласындағы жарыстарды реттеу. Бұл шығармашылықтың ерекше түрі (бейбіт бәсекелестік, достық кездесу, ережеге негізделген есеп айырысу), онда түпкілікті нәтижеге ерекше көңіл бөлінеді. "Спорт" және "спорттық жарыстар" ұғымдары бір-біріне қайшы келеді. Олар спорттағы, спорттық қозғалыстардағы және бұқаралық қатысудағы спорттық шеберліктің үйлесімі негізінде шешіледі. "Спорттық жарыстар" категориясы "аймақтық" және "халықаралық" сияқты ұғымдармен белгіленеді.

Кілт сөздер: спорт теориясы, жаттығу, жарыс, ептілік, төзімділік, күш, төзімділік, ептілік

Қазіргі заманғы спорт ғылымы – бұл спорттық қозғалыстар, спорттық жаттығулар, спорттық жаттығулар және спорттық жарыстар саласындағы көпжылдық талдамалық-танымдық жұмыстардың табиғи нәтижесі. Бұл туралы толығырақ пәндік оқулықтарда – өзіндік мазмұны, нақты нұсқаулары, сипаттамалық қызметі және арнайы құрылымы бар спорт теориясы берілген. Спорт ежелден жалпы адамзат мәдениетінің бір бөлігі болды. Оның негізін ашуда әр түрлі ойлар бар. Біреулер оның негізгі мәні екіжүзділік десе, енді біреулері оның жеке және ақыл-ойы бар десе, енді біреулері оны әлеуметтік факторларға

қатыстырады. Осы аспект туралы заманауи идеялар жоғарыда аталған алғышарттарды тығыз байланыста қарастыру қажет деп санайды.

Спорттың пайда болуының биологиялық алғышарты адамның туа біткен қозғалыс белсенділігімен байланысты ("басып озу" және "қарсы тұру"инстинкті). Олар қарсыластардан озып кетуге деген ұмтылыста немесе өмірдің қажеттіліктерін қанағаттандыруда қарсыластардың мызғымастығында көрінеді. Тұлғааралық қатынастарды орнатуда бұл алғышарттар әртүрлі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Шынында да, адамзат өсіп, дамыған сайын олардың қозғалыс стилі де өзгерді (ол шынайы адами қасиеттерге ие болды). Мұндай өзгерістер спорттың жетілдірілуіне және оның ағылшын емес сипатқа ие болуына байланысты.

Спорттық шығармашылықтың жеке және психологиялық алғышарттарына сүйене отырып, адамның өзін-өзі тануы, өзін-өзі жетілдіруі, өзін-өзі жүзеге асыруы маңызды орындарды алады. Спорттың дамуы өскелең ұрпақты өмірдің негізгі салаларында (жұмыс, қорғау) тәрбиелеу тәжірибесімен тығыз байланысты. Дене шынықтыру саласындағы ерекше дамуымен спорт тұлға мен қоғамның басқа салаларымен тығыз байланысты.

Спортты дамытудың әлеуметтік алғышарттары спорттың жеке және әлеуметтік маңыздылығының өсуімен, сондай-ақ спорттық нәтижелерді ынталандырудың арнайы жүйесінің қалыптасуымен байланысты.

Соңғылары спортта көп қолданылатын және спорттық бәсекелестің өсуімен байланысты материалдық және моральдық ынталандырулардан ерекшеленеді.

"Спорт"ұғымы. Спорт-әлеуметтік маңызы бар нәтижелері бар дене жаттығуларын қолдануға негізделген тәрбиелік, ойын, бәсекеге қабілетті шығармашылық. Спортты анықтаудың екі әдісі бар: тар мағынада және кең мағынада. Тар мағынада спортты оған қатысты өзін-өзі басқаратын және шығармашылық деп сипаттауға болады, ал кең мағынада-көпфункционалды әлеуметтік құбылыс ретінде, жарыстарды ұйымдастыру және өткізу жүйесі ретінде, сондай-ақ белгілі бір жаттығулар жиынтығы бойынша жаттығулар өткізу,дене жаттығулары.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, спорт дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бірақ дене шынықтыру және спорт туралы айтатын болсақ, олардың табиғаты екі жақты екенін атап өткен жөн, өйткені ұқсастықтардан басқа айырмашылықтар да бар. Бұған келесілерді қосуға болады:

- спорттың жоғары нәтижелерге қол жеткізуге бағытталуы;
- физикалық белсенділікті (шахматты) мүлдем қажет етпейтін немесе әсіресе физикалық белсенділікті (атуды)қажет етпейтін спорт түрлерінің болуы ;
- дене шынықтыруда құрал ретінде пайдалану мүмкіндігі аз спорт түрлері (бобслей, шаңғымен секіру, мотоспорт және т.б.);
- оқудан тыс және бәсекелестіктен тыс факторлардың рөлінің күрт артуы (күрделі және қымбат жабдықтар, құралдар, арнайы тағамдар және т.б.);
- спорттың саяси және идеологиялық мақсаттардағы ерекше қызметі.

"Спорттық жарыстар"түсінігі. Спорттық жарыстар-бұл спорттық нәтижелердің көрінісі, оларды салыстыру және бағалау, спорт саласындағы жарыстарды реттеу. Бұл шығармашылықтың ерекше түрі (бейбіт бәсекелестік, достық кездесу, ережеге негізделген есеп айырысу), онда түпкілікті нәтижеге ерекше көңіл бөлінеді.

"Спорт" және "спорттық жарыстар" ұғымдары бір-біріне қайшы келеді. Олар спорттағы, спорттық қозғалыстардағы және бұқаралық қатысудағы спорттық шеберліктің үйлесімі негізінде шешіледі.

Бұл ұғымның категориялары жалпы, арнайы және жеке түрлерге қатысты көрсетілген. Спортқа қатысты "жалпы спорт", "резервтік спорт" және "негізгі спорт","жоғары нәтижелі спорт","әуесқой спорт","кәсіби спорт"ұғымдары бар.

"Спорттық жарыстар" категориясы "аймақтық" және "халықаралық"сияқты ұғымдармен белгіленеді.

Жоғарыда айтылғандардың әрқайсысының өзіндік қызметі бар және оларды "спорттық қозғалыс" және "спорттық шығармашылық" ұғымдарымен толықтыруға болады.

"Спорттық жеңістер" - бұл нақты нәтижелерде көрінетін спортшының спорттық шеберлігі мен қабілетінің көрсеткіші. Оның баламалары ретінде "рекорд" және "жарыстағы жеңіс" сияқты ұғымдарды атауға болады.

"Спорттық нәтиже" - бұл спорттық көрсеткіштердің сапалық және сандық дәрежесі. Туынды ұғымдар ретінде "жеңістер саны", "уақыт, кеңістік және масса өлшем бірліктері", "төрешілердің бағалауы бойынша жинаған ұпайлар саны" туралы айтуға болады.

"Спорттық біліктілік" - спортшының белгілі бір уақыт аралығындағы жарыстардағы көрсеткіштерінің нәтижелерін қорытындылайтын спортшының тұрақты сипаттамалары. Туынды ұғымдар: "спорттық категория", "спорттық атақ".

Спорт теориясында жалпы биологиялық (дене, дене мүшелері), жалпы медициналық (диагностика, қалып, патология, бейімделу), педагогикалық (оқыту, тәрбиелеу) және психологиялық (шаршау, дене қызуының көтерілуі, ұрысқа дайындық жағдайы) категориялары қолданылады..

Қазіргі заманғы спорт түрлерін типтеу үш бағытта жүзеге асырылады. Бірінші бағыт спорттың жалпы сипаттамасымен байланысты және спорттың 6 түріне топтастырылған (Л. П. Матвеев):

- спортшының ең жақсы қабілеттерімен байланысты спорттық спорт түрі;
- спорттың келесі түрі-спортшының қозғалыс мүшелерін (автомобиль, ұшақ, мотоцикл) басқаруға бағытталған моторикасы.;
- арнайы спорттық қаруды қолдануға бағытталған спорт түрлері;
- құрылыс нәтижелерін қалыптастыруға бағытталған спорт түрлері (мылтық, садақ);
- белгілі бір жерде қозғалыспен байланысты спорт түрлері (туризм, альпинизм);
- спортшының абстрактілі композициялық ойлау қабілетін сипаттайтын спорт түрі (шахмат, дойбы).

Айта кету керек, жоғарыда аталған топтастыру Жалпы Олимпиадалық спорт түрлеріне жарамайды. Олимпиада Хартиясы бойынша таңдалған кейбір спорт түрлері мотивті күш механикасын қолдануға байланысты Олимпиада ойындарының бағдарламасында ұсынылмайды.

Екінші бағыт Олимпиада ойындарының бағдарламасымен байланысты. Ол 6 спорт түріне бөлінеді.

Циклдік спорт түрлері. Бұл негізінен жүзу, есу, велосипед тебу және т.б. Жеңіл атлетиканың жүгіру пәні бойынша;

Жылдамдық және қуат спорты. Ауыр атлетика, жеңіл атлетика, секіру, жүзу;

Бұл үйлестіру қиын спорт түрі. Бұл спорт түріне гимнастика, көркем гимнастика, дайвинг, нысанаға ату, фристайл және т.б. кіреді және жеке күрес. Бұған бокс, еркін күрес, Грек-Рим күресі, таэквондо, дзюдо жатады.

Спорттық ойындар: баскетбол, волейбол, бадминтон, гандбол, футбол; көпсайыс және командалық спорт түрлері-бес заманауи жарыс, жеңіл атлетика, екі жақты және жетісай, триатлон, биатлон. Үшінші бағыт географиялық таралуында көрсетілген осы және басқа спорт түрлеріне табынатын спорт түрлеріне байланысты. Бұл факторларға үш спорт түрі жатады. Оларға мыналар жатады:

Халықаралық спорт түрлері: жеңіл Атлетика, жүзу, гимнастика және спорттық ойындар; бірнеше елдерде табынатын аймақтық спорт түрі: бейсбол, таэквондо, көкмайда хоккей; ұлттар арасында ұлттық және халықтық спорт түрлері дамыды.

Халықаралық спорт қауымдастығы түріндегі ұлттық халықтық спорт түрлерін және ауқымды спорт түрлерін дамыту аймақтық спорт түрлерінде де, аймақтық-халықаралық спорт түрлерінде де жүзеге асырылуы мүмкін.

Алдағы спорт түрлерін таңдау ситуациялық сериямен тығыз байланысты. Көбінесе бұл ескі және жаңа спорт түрлерінің пайда болуына әсер етеді; еңбек және жауынгерлік іс-

қимылдарды одан әрі жетілдіру; мәдени және ғылыми-техникалық шекаралардың өзара әрекеттесуі. Олардың біріншісінде арнайы қолданбалы және іскерлік қосымшалар бар; екіншісі-фристайл, шаңғы жарысы, спорттық би сияқты спорт түрлері; үшіншісі-спорттық виндсерфинг, спорттық аспалы сырғанау және т.б.

Спорттық нәтижелер және олардың спорттың дамуына әсері.

Спорттық нәтиже-бұл спортшының немесе спорттық командалардың спортта қабылданған қағидаттарға сәйкес бағаланатын спорттық қабілеттерін жүзеге асыру. Спорттық нәтижелер мен басқа мамандықтардың (мысалы, шығармашылық жұмыс) нәтижелерінің айырмашылығы-мамандық объектіден бөлінбейді және оның сандық және құндылық қасиеттерімен байланысты.

"Спорттық нәтиже" және "спорттық жетістік" ұғымдарын ажырата білген дұрыс. Бірінші тұжырымдама екіншісіне қарағанда әлдеқайда кең. Себебі спорттық жетістік-бұл спортшының сол кездегі жеңісі, оның барлық жетістіктері емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекнурманов Н.С. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы: оқу құралы / Н.С. Бекнурманов. - Алматы: ССК, 2017. - 112 б.
2. Спорттық құрылыстар. Қонарбаев Ж.Ө Асубаев Б.Ә.Оқу құралы Шымкент-2017
3. Есмаханова Ж.Ш. "Дене шынықтыру және спорт пәнін оқытудың әдістемесі" Оқу құралы. Шымкент 2016 162 б.
4. Тлеулов Э.Д., Қонашева Р.А. "Методика преподавания физической культуры и спорт" Учебное пособие. Шымкент 2016 172 б.
5. Құланова Қ.Қ. Мектеп жасына дейінгі дене шынықтыру. Оқу құралы. Астана. 2011ж. -300б.
6. Әбсадықов А., Тлеуленов С. Спорт теориясы және әдістемесі. – Алматы: Білім, 2019.
7. Оспанов Б., Көпжасаров Т. Дене шынықтыру және спорт теориясы. – Алматы, 2020.
8. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Физкультура и спорт, 2010.
9. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов. – Киев, 2015.
10. Тілеуғалиев Ә. Дене дайындығының теориясы. – Астана, 2021.

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА СПОРТА

Раимбердиев М.К., Молдабеков Е.О.

Университет им.Ж. А. Ташенева

Аннотация. понятие "спортивные соревнования". Спортивные соревнования-это отражение спортивных результатов, их сравнение и оценка, регулирование соревнований в области спорта. Это особый вид творчества (мирная конкуренция, дружеская встреча, урегулирование, основанное на правилах), в котором особое внимание уделяется конечному результату. Понятия "Спорт" и "спортивные соревнования" противоречат друг другу. Они решаются на основе сочетания спортивного мастерства в спорте, спортивных движениях и массовом участии. Категория "спортивные соревнования" обозначается такими понятиями, как "региональные"и " международные".

Ключевые слова: теория спорта, упражнения, гонки, ловкость, выносливость, сила, выносливость, ловкость

THEORY AND METHODOLOGY OF SPORTS

Raimberdiev M.K., Moldabekov E. O.

University named after zh.a.Tashenev

Abstract. The concept of "sports competition". Sports competitions are a reflection of sports results, Their comparison and evaluation, regulation of competitions in the field of sports. This is a special type of creativity (peaceful competition, friendly meeting, rule-based settlement), in which special attention is paid to the final result. The concepts of " sport "and" sports competitions " contradict each other. They are decided on the basis of a combination of sportsmanship in sports, sports movements and mass participation. The category "sports competitions" is denoted by such concepts as "regional"and " international".

Key words: sport theory, exercise, competition, agility, endurance, strength, endurance, agility

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ
ЖҰМАБЕКА
АХМЕTOBИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТАШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№3 (6) 2025

ISBN 978-601-08-5173-3

9 786010 851733